

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Anker E. Kofoed

CHRISTIANSØS HISTORIE

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

skannet af Jesper Vang Hansen, 2013

CHRISTIANSØS HISTORIE

Anker E. Kofoed

CHRISTIANSØS HISTORIE

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE
SAMFUND

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

RØNNE 1961

Beliggenhed

Nord for byen Svaneke på Bornholms østligste hjørne i en afstand af ca. 20 km ligger en samling øer og skær: Erteholmene med Christian den V's gamle fæstning, »Christians-ø«, Danmarks yderste post mod øst.

Øgruppen, hvis nøjagtige position er 55° 19' nordlig bredde og 15° 11' østlig længde, omfatter 2 beboede øer: Christiansø og Frederiksø, den ubeboede Græsholm, nu fuglereservat, samt flere skær, hvoraf de største er Tat og Østerskær.

Christiansø (710 m lang, 430 m bred og ca. 22 ha) er skilt fra Frederiksø (440 m lang, 160 m bred og ca. 4 ha) ved Nordre- og Søndre Havn, Græsholmen (ca. 11 ha) fra Frederiksø ved den 220 m brede Tårnrende. Tat ligger 390 m nord for Græsholmen. På Østerskær, 310 m øst for Christiansø, findes Danmarks østligste punkt.

Christiansøs højeste punkt, Møllebakken, er 22 m, Frederiksøs 8 m og Græsholmens 10 m over havet.

Stednavne

Angående øgruppens navn: Erteholmene, der findes i afskrifter af Hansadokumenter fra før år 1400, angiver »Bornholms Stednavne« (udg. 1951), at navnet enten hentyder til øernes lidenhed eller til, at de 2 beboede øer tillige med sundet imellem kan sammenlignes med en åben ærtebælg.

Navnene Christiansø (Christiansholm) og Frederiksø (Frederiksholm) opkaldt efter Chr. V og Fr. IV, stammer fra 1684, da fæstningen blev bygget. Før den tid træffer man navnet Kirkholmen – i nogle tilfælde Nørholmen – anvendt på den første, mens Frederiksø kaldtes Boholmen; navne, som bevarede længe efter 1684. Kirkholmen må nok have noget med kirke at gøre? Bagge Wandel omtaler således i 1676: »Paa Kiercheholmen ved en steen kierchedige«.

På Møllebakken stod dengang et stort trækors, muligvis har det noget at gøre med øens daværende navn.

Betegnelsen Boholmen skyldes nok de fiskeboder, som var opført der.

Nu anvender man ordet Christiansø om hele øgruppen, eller blot »Øen«; mens »Landet« betegner Bornholm. Navnet Erteholmene bruges næppe mere uden for skriftsproget.

Geologi

I geologisk henseende er øerne, ligesom størstedelen af Bornholm, en granithorst, dannet i tidernes morgen ved forskydninger i granitmassen og derpå følgende forsænkning af det grundfjæld, som nu ligger udenom som havbund. Havdybderne er selv tæt ved kysten meget betydelige, ca. 100 m.

Bjergarten, hvoraf øerne er bygget op, er en svagt stribet granit, der minder stærkt om Almindingsgranitten på Bornholm. På afstand viser de renskurede klippeflader langs kysten sig næsten svagt rosafarvet i lyssiderne og med komplementærfarvens grønne skær i skyggefladerne. Den røde farvetone skyldes dels feldspattens egen farve, dels jernforbindelser i sprækker i den hvide kvarts og i feldspatten. I granitmassen ses både pegmatit- og aplitgange, de første med store, de sidste med bittesmå kvart- eller feldspatkrystaller. Også grønne diabasgange med retning nord-syd bemærkes, og på Græsholmen nogle sandstensgange med hovedretning øst-vest.

Menneskets virke på øerne har efterhånden omdannet granitmassens fri overflade til et eneste stort »patineret« stenbrud. Terrainformerne fremtræder derfor med en ejendommelig kubikvirkning.

Fiskerihavn

Oldtidsfund kunne vel tyde på, at mennesker langt tilbage i tiden har gæstet holmene; men det er dog ikke udelukket, at de sager, man har fundet her, f. eks. en stenøkse og en guldfingerring, som nu ligger i Nationalmuseet, er kommet med den jord, man lod sejle herover, da fæstningen blev anlagt.

En fastbosiddende befolkning fandtes næppe før 1684; men man ved, at der på visse tider af året kom folk til øerne. Bornholms lensregnskab for 1608 fortæller således, at her året før lå ikke mindre end 55 bådelaag med over 100 fiskere fra Bornholm, Ystad, Møen og Stralsund, og at kongens tolder på stedet opkrævede 50 ol og 5 kast sild i told.

Ligeså indberettede den svenske høvedsmand på Hammershus, oberst Printzensjøld, i 1658 til den svenske konge:

»Ved Erteholmene ere et godt Fiskeri af Torsk og Sild ved Sommer- og Høsttider og fisker dér ikke alene Bornholmere men ogsaa Skaane- og Blekingboere og giver derfor til Lensherren een Ol Sild af hvert Baadelag«.

Endelig omtaler sognefogeden Rasmus Rafn i sin Bornholms Krønike fra 1671 om Erteholmene:

»Her har Gudhjemboerne deres bedste Næring og Fiskeri og deres Fiskeboder til at salte og tørre Fiske og Sild udi, til at forvare deres Fiskeredskaber og have deres Hvile og Natteleje udi. De tager straks om Foraaret, naar de udsejler herfra, deres Kvæg og Fæ, Køer og Faar med dem, dér fodrer, føder og opholder dem, eftersom paa samme Holme skal være Græs nok, saa de til de og deres kan have Mælk og Livsophold. Dette Fiskeri de dér bekommer, fører de til København og andre Steder nær hos, igen skaffer sig Salt, Mel, Korn og andet, dem Behov gøres. Et godt Eksempel øver de dér efter gammel Brug. Naar Fiskeriet gaar vel til paa Holmen, optænder de Ild og Blus om Aftenen og Natten til et Tegn, at Fiskeriet hos dem gaar vel an, ligesom de dermed nikke til deres Stalbrødre, de skulle komme og hjælpe dem at drage fiske og sig dér ernære, hvorefter de nær omboendes her paa Landet sig retter, og udi Hobetal med Brød, Øl og andet Fødefang til den henvanker, dem sekunderer og nyder saa Guds Velsignelse tilsammen«.

Skal man tro den gamle sognefoged, så har der været liv og glade dage på Erteholmene i fisketiden.

Ikke blot boder eller stenhytter byggede fiskerne sig; men i et brev fra 1756 skrev den senere kommandant Herman Bohn Wolfsen:

»Hvor Storetaarn paa Christiansholm nu staar, var en gammel, flad Klippe, hvor de havde udhugget et Kompas i Klippen af en stor Vidde, og udi Centrum stod en Stage med en Fløj paa, at de kunne se, hvad Vinden var; endskønt dette Sted ikke var det højeste paa Christiansholm, saa havde de udvalgt det fremfor Højbygge (Møllebakken)«.

Tilflugtssted

Foruden at tjene som basis for fiskere på visse tider af året har Erteholmene uden tvivl langt tilbage i tiden tjent som nødhavn for søfarende og som tilflugtssted for sørøvere og landflygtige, for ikke at tale om trolde og »Underjordiske«; de sidste siges endog at have huseret her fæstningstiden ud.

»Dansk Folkemindesamling« har i sine gemmer en fortælling om en trolde på Christiansø, der så sig gal på kirkebyggeriet i Bodilsker på Bornholm. Trolde tog en mægtig sten og slyngede den mod kirken; men den nåede ikke så langt; den ligger derfor nu i Paradisbakkerne og kaldes »Slingesten«, rimeligvis efter den fure i stenen, som trolde sølvslunge skal have lavet.

Wolfsen nævner også »Sørøvere« i det ovennævnte brev, idet han skriver:

»Østen for Højbygde findes tvende store Stene, hvor der er en temmelig dyb Kløft, som kaldes »Jomfrugalgen«. Aarsagen til dette Navn skal være, at de skal have fundet et Fruentimmer dér hængende, som af Sørøvere i forrige Tider skal dér være bleven hængt«.

Jomfrugalgen blev beklageligvis sprængt bort i 1841.

Blodegil

Erteholmenes første optræden i krigshistorien omkring år 1080 berettes i »Knytlinga Saga«. Det var på den tid, da venderne gjorde strandhugst på de bornholmske kyster. Øen blev forsvaret af kongens jarl, Egil Ragnarson, Blodegil kaldet, og et led i forsvarsbestræbelserne var et vagthold på Erteholmene for at holde udkik og underrette Egil om vendiske skibes tilsynekomst ved at tænde en bavn; en foranstaltning, der engang medvirkede til, at 14 vendiske skibe og deres transportflåder blev opbragt.

Springet fra vikingefærd til sørøveri var jo ikke stort, og trods Knud den Helliges forbud veg den gæve viking, Blodegil, ikke tilbage for at gøre springet, hvilket kom til at koste ham: først kongsgårdene på Bornholm og siden livet i galgetræet. Det hændte sig nemlig, at et stort norsk handelsskib forsvandt i Østersøen. På opfordring af den norske konge, Oluf Kyrre, undersøgte kong Knud sagen, og da han muligvis havde fået et praj af den hedenske Egils modstandere, de bornholmske munke, sejlede han med broderen Benedikt til Erteholmene, hvor han fandt et sted, hvor et skib var brændt. Derfra gik turen til Bornholm, hvor Egil måtte tilstå, at han havde røvet det norske skibs rige last, bundet mandskabet til masterne og stukket ild på det strandede skib.

Blodegil mistede livet; men Erteholmene havde – såvidt vides – fået sit første kongebesøg, det var i året 1084. Så gik der 603 år, før øerne fik sit næste kongebesøg: Chr. V's i 1687 og derpå 164 år til Fr. VII's i 1851. Gorm den Gamles kronede efterkommere, oldenborgerne iberegnet, har været sparsomme med gæsterejser, hvad ingen kan bebrejde dem med datidens sørejsers besværligheder in mente.

Dronning Margrete

To århundreder efter Egils forsmædelige død hører vi atter noget om de små holme i Østersøen, nu benævnes de Erteholmene, også denne gang i forbindelse med sørøveri. Det var på dronning Margretes tid, da tyske fribyttere som Johan af Mecklenburg og Claus Schild fra Rostock ved brandskatning og kaperi gjorde skibsfart og fiskeri i Østersøen usikker. Fetaljebrødrene, som

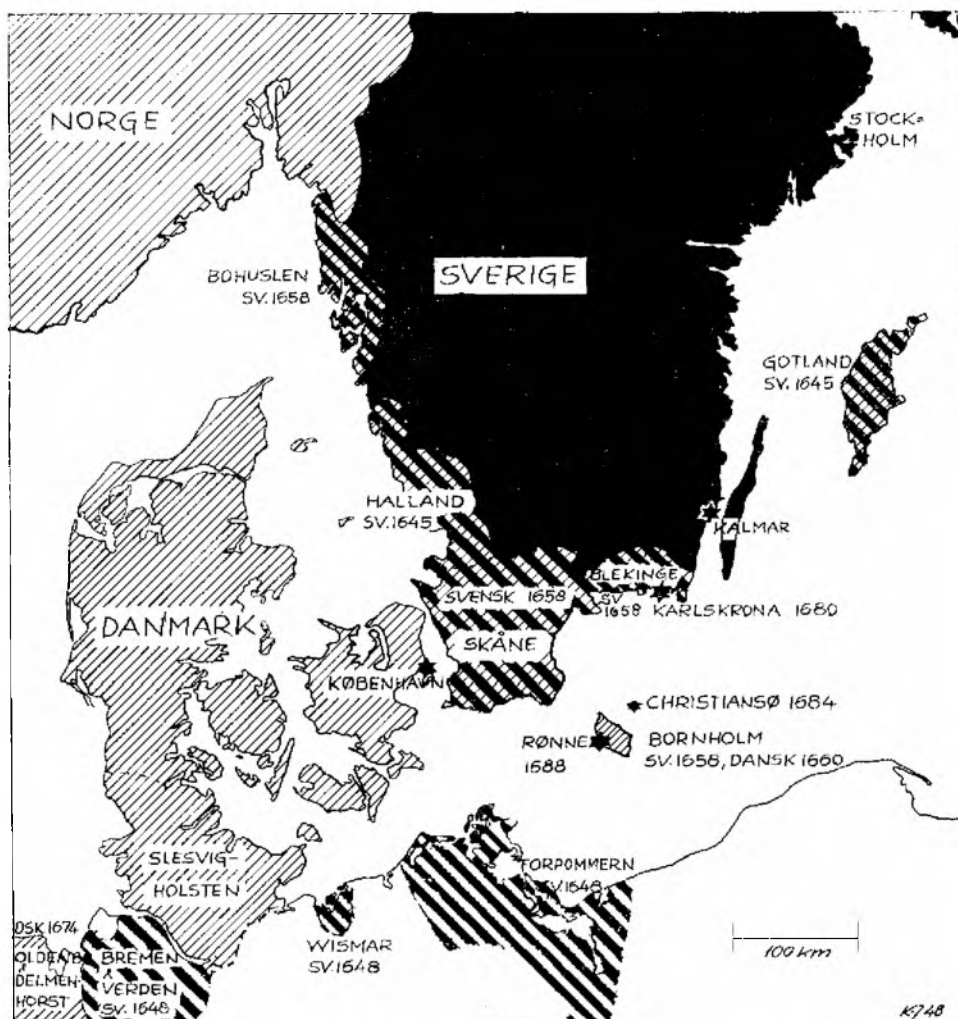

Fig. 1. Kort der viser svensk landvinding nord og syd for Bornholm i årene 1645, 1648 og 1658, hvorved magtbalancen i Østersøen ændredes til skade for Danmark. (J. Klindt-Jensen)

disse sørøvere kaldtes, må have haft et åbent blik for Erteholmenes betydning som base for deres kapervirksomhed; thi de søgte tilflugt på øerne. Foranlediget heraf lagde dronning Margrete planer om at bygge en fast borg på holmene for at sikre sig den naturlige havn mellem Kirkholmen og Boholmen. I sommeren 1397 verserede der i den tyske by Marienburg rygter, der gik ud på, at den danske dronning allerede samlede materialer og værktøj til det påtænkte bygningsværk. Det huede slet ikke byens vise råd.

Dronning Margretes planer blev dog ikke til virkelighed; der skulle gå endnu tre århundreder, før Erteholmene fik en fast borg, men i mellemtiden var også meget ændret i landene omkring Østersøen; de tyske steders magt var stækket, nu var det svenskerne, som på danskernes bekostning ville frem i lyset, og det kom de også.

Baggrunden for fæstningsbyggeriet

I 1645 mistede vi til Sverige: Gotland, Øsel, Herjedalen, Jemtland samt Halland på 30 år. I 1648 fik Sverige besiddelser i Nordtyskland: Bremen, Wismar, Stralsund og Stettin med bagliggende lande, byer med betydelige havne til brug for Sveriges krigs- og handelsskibe. Endelig fuldbyrdedes ekspansionen ved freden i Roskilde i 1658, hvorved Danmark måtte afstå Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslen og Bornholm.

De nævnte tab betød for Danmark ikke blot tabet af et værdifuldt stykke land, men tillige for vor flåde tabet af værdifulde havnemuligheder. Der var efter freden i Roskilde ikke én eneste havn i Østersøen øst for Sjælland, hvor et dansk krigsskib kunne søge ly for vind og vejr og for fjenden eller få udført reparationer.

Ja, men vi fik jo Bornholm tilbage, efter at »disse danske« havde dræbt oberst Printzenskjöld; ganske vist; men på Bornholm fandtes der dengang ikke havne i egentlig forstand, og det var på forhånd ikke givet, at der med datidens ingeniørkunst kunne anlægges nogen. Det var i hvert fald et spørgsmål, som først måtte undersøges og det snarest belejligt.

Bornholms sømilitære betydning var en ganske anden efter freden end før fredslutningen; nu da Bornholm, skønt dansk, var kommet til at ligge mellem to svenske besiddelser: Skåne nordfor og Pommern sydfor og i et hav, hvor den svenske flåde let kunne blive enehersker.

Indledende undersøgelser

Der blev hollænderen Henrik Ruse, oberst, generalkvartermester og generalinspektør for fæstningerne – mindre kunne ikke gøre det – som Fr. III i 1662 gav ordre til at undersøge Bornholms kyster sammen med kommandanten på Hammershus, oberst Hans Schrøder, som i 1669 blev adlet under navnet Løwenhjelm. Hvis de to herrer udgjorde en kommission, så var det »alle tiders«

kommission; thi den gjorde sit arbejde færdig på 6 dage. Af Ruses rapport til kongen af 27. juli 1662 oversættes her begyndelsen og slutningen:

»I Følge Eders kongelige Majestæts naadigste Befaling sejlede jeg den 20. ds. fra København og ankom den følgende Dag til Bornholm til den lille By Rønne og sendte til Hr. Oberst Schrøder den kongelige Ordre, som jeg medbragte. Han kom straks til mig i nævnte By, og vi har derefter rejst langs Stranden og besigtiget, om der skulle findes et bekvemt Sted til Havneanlæg, der kunne befæstes.«

Resultatet af besigtigelsen blev, at Bornholms største indsø, Hammersø, nok med store bekostninger kunne laves om til en havn, hvori der kunne ligge en hel flåde. At bygge en flådehavn ved Rønne var derimod næppe muligt, man tvivlede i hvert fald på dens bestandighed. Men så slutter rapporten således:

»Efter Besigtigelsen af alle disse Steder og Fremstilling af Kort, som vedlægges, efter hvilken jeg tydeligen og vederbørligen kan give mundtlig Besked, tog vi med en Fiskerbaad til Erteholmene for at besigtige ogsaa disse.

Der findes i sig selv en Slags Havn, dog ikke bekvem til at capere en Flaade, men blot til, at der kan opholde sig nogle Smaaskibe og altsaa i Krigstid mest bekvem for Kapere. Men skal disse befinde sig i Sikkerhed her, maa den fornemmeligste af disse Erteholmsøer occuperes med en Fæstning og Kanoner, for at forsvare Havnen og de Kapere, der har retereret sig derudi. Dette Sted har herudover ingen Betydning, undtagen for Røvere, hvilket af vedlagte Kort alt tydeligt og grundigt kan expliceres.« H. Ruse.

Oberst Hans Schrøder attesterede og daterede rapporten og sluttede med de profetiske ord: »Dog alt lader sig praktisere«. Er det virkelig en mand, som ikke engang selv kunne værge sig mod fugt og træk på sit faldefærdige slot, Hammershus, der skrev således. Er det ikke snarere en af atomalderens teknikere?

Henrik Ruses opgave havde været at besigtige, tegne kort og rapportere, men ikke i første omgang at udarbejde planer. Han ville ellers have været den helt rigtige mand dertil. Europas slagmarker havde gennem 22 år lært ham krigskunst og fæstningsbyggeri; nu var han optaget af at opføre Kastellet i København.

Men fæstningsbyggeri kostede penge, og dem fattedes riget efter de store krige og betydelige landafståelser. Kommer så dertil yderligere, at man vaklede mellem flere muligheder: Erteholmene, Hammersø og måske også Rønne, så er det forståeligt, at man udsatte den endelige afgørelse vedrørende et bekosteligt arbejde til bedre tider og nøjedes med tid efter anden at foretage nye undersøgelser: Hans Schrøder igen i 1667, samme år luxemburgeren, general Cicignon

og endelig navigationsskoledirektør Bagge Wandel i forbindelse med guvernør Thomas Fincke i 1676. I årenes løb var der nemlig dukket en ny mulighed frem: en flådehavn ved Arnager på sydsiden af Bornholm, ca. 8 km fra Rønne. Ruse havde i 1662 ganske overset denne lokalitet og med rette. Nu var det imidlertid kommet admiralitetet for øre, at allerede oberst Printzenskøld i sven-skertiden havde tænkt på Arnagerbugten som base for den svenske flåde, og denne mulighed måtte derfor ikke lades ude af betragtning, især da en ny krig, »Den skånske krig«, var udbrudt få måneder før. Bagge Wandel foretog blandt andet omhyggelige undersøgelser af Arnagerbugten, Hammersø og Ertehol-mene, og de resulterede rimeligvis i en allerunderdanigst, men lidet lovende rapport, der bevirkede, at admiralitetet stillede planerne om en flådehavn på eller ved Bornholm i bero til efter krigen. Måske kunne en »heldig krig«, der gav os Skåne og Blekinge tilbage, medføre, at en så kostbar base blev overflødig?

Et virvar af alliancer mellem Europas stater havde næsten provokeret den nye krig mellem Danmark og Sverige. Chr. V. var ung, hævnørstig og krigs-lysten, og hans rådgivere var ufornuftige; de delte ikke Hannibal Sehesteds gamle tanke: at vi danske én gang for alle skulle gøre os fortrolige med, at Sve-riges naturlige grænse ikke mere var Smålands tætte og brede skovbælte, men »dejlige Øresunds blinkende blå«. Kansleren Peder Griffenfeld, forstod Sehe-steds opportunisme og arbejdede derfor mod krigen og for et neutralt nordisk forsvarsforbund, men forgæves. Han blev arresteret, efter at kongen den 28. fe-bruar 1676 havde erklæret Sverige krig.

Fornyede undersøgelser

Vi tabte »Den skånske krig« til lands, vi vandt den på søen, og efter slaget i Køgebugt var den danske flåde så afgjort herre i Østersøen; men netop derfor måtte vi nu, da vi ikke fik vore tabte landsdele tilbage, skaffe os en tilflugts-havn i Østersøen.

Under den skånske krig, som varede til 1679, havde svenskerne forlagt flå-den fra Stockholm til Kalmar; 1679 fortsatte man til Trossø (nu Karlskrona) i Blekinge skærgård. At anlægget af en fjendtlig flådehavn så langt mod syd har stimuleret planerne om det bornholmske havnebyggeri, tør man vist næppe se bort fra.

Omstændelige undersøgelser begyndte igen med, at admiral Henrich Spann og ingeniurmajor Anthoine la Facheur Clary den 15. maj 1680 fik kongelig ordre til at rejse til Bornholm:

»For at udse paa hvad Sted og hvorledes bedst een eller flere Havne til Hans Majestæts Krigsskibes Conservation forderligst og med mindst Bekostning kunne indrettes og fuldbyrdes.«

Henrich Spann, hvis navn vi mange gange vil støde på i det følgende, var ligesom Ruse hollænder, og han kendte allerede Bornholm fra natten mellem den 23. og 24. august året før, da han strandede på klipperne ved Svaneke under en storm fra østsydøst.

Spann havde kæmpet mod tyrkere, kinesere, englændere, franskmænd og svenskere og deltaget i 25 søslag foruden slaget i Køgebugt og ved Øland, hvor han mistede sit ene øje. Som Holmens chef udarbejdede han fortrinlige kanon- og skibskonstruktioner, og hans tunge kanon benyttedes i flåden lige til omkring 1780. Selv betegnede Spann sig som: »En Hollænder, som ingen Profession gjorde af at skrive«. Da han kom tilbage fra Bornholm, skrev han dog, at »Erteholmene afgav bekvem Lejlighed til en Orlogshavn«. Men måske var det Clary, der skrev ved den lejlighed.

Indberetningen foranledigede en kongelig ordre til admiralitetet af 5. juni 1680 om at konferere med admiral Spann og major Clary og snarest mulig indkomme med en allerunderdanigst proposition. Clary blev sat til at udarbejde projekt og overslag; men da hans første plan, der krævede 565.820 kubikfod stenvolde, var alt for vidtløftig, måtte han skære den ned til kun 193.940 kubikfod. Den stærkeste befæstning ville Clary lægge mod »landsiden«, mens havneindløbene kun skulle beskyttes af to tårne.

Den 7. august approberede kongen allernådigst projektet; men allerede den 16. november 1680 beordredes arbejdet udsat indtil videre. Admiralitetet skulle dog erkyndige sig om, hvem der ville påtage sig leverancen af materialer.

Hvorfor blev arbejdet udsat? Ville majestæten forinden selv tage lokaliteterne i øjesyn? Stod bekostningen måske ikke i et rimeligt forhold til den projekterede havns lidenhed? Ville man endnu engang undersøge mulighederne for en større havn på Bornholm? Man kan kun gisne; men det sidste er vel nok det mest sandsynlige; thi den 29. august 1683 gik selveste Niels Juel, general-admiralen*, i land i Sandvig, mens kanonerne saluterede fra kystskansen. Hans broder, diplomaten Jens Juel, og admiralitetsråderne Christoffer Sehested og Spann kom også, og i den følgende tid beså de høje herrer blandt andet Arnager, Rønne og Erteholmene. Efter hjemkomsten rapporterede Jens Juel og Sehested den 3. oktober til kongen, at der måtte være mulighed for en flådehavn ved Arnager, og

»herforuden er og Erteholmene, hvor Havnen saa at sige er gjort af sig selv, og fattes intet andet end dens Forsikring med tre maadelige Taarne.«

Jens Juel til kongen den 3. oktober 1683

Angående Arnagerbugtens yderligere undersøgelse så blev søe-capt. ædle Niels Lauritzen Barfod beordret til med fregatten »Stjernen« at prøve en overvintring i bugten. Efter 14 dages sejlads ankrede fregatten den 14. december 1683 op inden for revet. Det blev en frygtelig vinter, lige så frygtelig for mandskab som for skib, måske den værste siden det Herrens år 1608. Den 14. marts måtte fregatten forlades som vrage, og således endte den overvintring; men inden det skete, var Erteholmene skæbne afgjort.

Den 26. januar 1684 kundgjorde Chr. V. sin allernådigste vilje og befaling: »paa Inseln Ertholmen et lidet Fort at lade bygge . . . efter hosfølgende Generalkvartermester Hoffmanns Opsats«.

Hoffmanns plan, der er dateret 18. januar, krævede 200 mands arbejde i 140 dage foruden 13 murere, 7 tømrere og 5 smede. 6.000 mursten, 14.000 tagsten og 32.000 søm skulle der anvendes.

Når det blev muligt for brødrene Juel og Christoffer Sehested at få kongen til at foretrække Erteholmene for en havn på det mere lavvandede Sydbornholm, er grunden sikkert den, at der mellem holmene var naturlige havnebassiner, og måske også, at den betydelige havdybde omkring Erteholmene næsten gjorde det umuligt for fjendtlige skibe at ankre op for at bombardere fæstningen.

Dubiæ possessionis

Det er ofte i omtale af Christiansø blevet hævdet, at Erteholmene indtil 1684 i statsretslig henseende lå hen som et »hæreløst« land, i hvert fald at ejendomsforholdet til Danmark var tvivlsomt: Holmene var »dubiæ possessionis«, og først ved Chr. V.'s befæstning af dem blev de en del af det danske rige. Kongens aktion skulle altså – de facto som de jure – betyde en annekktion af øerne i den hensigt at komme svenskerne i forkøbet. Det var med andre ord romerrettens gamle regel: »Ejendommen tilfalder den første besiddelsestager«, man her bragte i anvendelse.

Det er uden tvivl Erik Pontoppidan, der er årsag til denne fejlagtige opfattelse ved i sin på tysk skrevne danmarksbeskrivelse fra 1730: »Theatrum Daniæ« at omtale en gammel skrøne, som så de Thura lader gå videre i sin beskrivelse af 1756. Den gamle skrøne lyder som følger:

»Kong Carl den XI af Sverige havde allerede gjort sig betænkninng over disse erteholmske Klipper, og fattet det Forsæt derpaa at gøre den samme Indretning, som de danske siden gjorde. Til den Ende en vis svensk Søe-Officer (admiral Wachtmeister) blev sendt i Søen med en forseglede Befaling, som han ej maatte aabne, førend han var kommet paa en vis Højde. Men det hændede

sig, at en liden Hund, som Chefen havde med sig om Borde, fik fat paa Papi-ret, hvorudi denne hemmelige Ordre var indesluttet, uden at nogen gav Agt derpaa, og Hunden i Spøg og Leg bragte den halv forreven til Chefens Jæger eller Skytte, som var paa Skibet, og var en indfødt dansk. Da denne saa Indholdet af Brevet, og deraf mærkede, hvad Anslag de svenske havde imod Danmark, og især Bornholm, undvigede han paa en Slags Maade og kom til København, hvor han aabenbarede det ganske Anslag. De danske forsømmede derpaa ikke at spille prævenire, og Kongen lod den nuværende Indretning og Befæstning strax anordne«.

Pontoppidans her citerede fortælling er fra ende til anden uhistorisk; men den gik videre og gav anledning til urigtige forestillinger om Erteholmens tilhørsforhold til Danmark før 1684: et forhold, hvorom der ikke behøvede at herske den mindste tvivl.

Arent Berntsens bog fra 1656, »Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed«, nævner Erteholmene som hørende til Danmark sammen med Bornholm.

Oberst Printzenskøld måtte, da Bornholm blev afstået til Sverige, sammen med herredshøvding Sylvius give en beskrivelse til den svenske regering, hvori det hedder, at der til Bornholm hører: »ingen andre end tre smaa Holme eller Klipper, der her almindeligvis kaldes Nordholmene, men paa Søkortet benævnes Erteholmene og er her et godt Fiskeri af Torsk og Sild ved Sommer- og Høsttider og fisker dér ikke alene Bornholmere men ogsaa Skaane- og Blekingeboere og giver derfor til Lensherren een Ol Sild af hvert Baadelag«.

Endelig opfører Jens Bormans »Ekstrakt til Matrikulens Indrettelse paa Bornholm« i 1671 Nør- eller Erteholmene til 1 tønne 3 skæpper hartkorn sammen med Gudhjem.

Inden fæstningen blev bygget, var Erteholmene altså nærmest at opfatte som en »udmark« til Gudhjem, og derfor fik Gudhjem- og Melsted-boerne – for de flestes vedkommende flygtede skåninger – en fortrinsret ved besættelsen af underordnede stillinger på fæstningen som en slags erstatning for den tabte udmark.

Når Erteholmene blev optaget i den danske matrikel, og når de ved freden i Roskilde blev afstået til Sverige, og når lensmanden på Bornholm opkrævede told på dem, så må de vel også have udgjort en del af det danske rige og ikke ligget hen som et herreløst land. Heller intet tyder på, at Sverige efter fredsafslutningen i København i 1660 ikke har anerkendt Holmenes tilhørsforhold til Danmark. Admiral Wachtmeister – i Pontoppidans historie – kunne have sat sig fast på Erteholmene; men dette havde i så tilfælde været en regulær krigshandling og ikke en statsretslig annekktion.

Den kongelige resolution

Chr. V havde altså i 1684 kundgjort sin vilje at lade bygge en liden fæstning på Erteholmene efter Gotfried Hoffmanns opsats. Det var den 26. januar, endnu medens den frygtelige isvinter rasede og gjorde enhver rejse til Holmene utænkelig. Derfor hører vi heller ikke noget om forehavendet før den 15. maj, da kongen anbetroede direktionen over fæstningsanlægget til admiralitetsråderne, viceadmiral Henrich Spann og etatsråd Christoffer Sehested, generalmajor Henrich von der Osten samt generalkvartermester Gotfried Hoffmann.

Spann og Sehested havde jo lokalkendskab til Erteholmene; men det er ikke givet, at Hoffmann havde det. Den 8. oktober året før havde han fået ordre til at sejle med fregatten »Flyvende Abe« til Bornholm for at kortlægge Arneragerbugten; men ordren indeholdt intet om, at han ved samme lejlighed skulle besøge Erteholmene.

Sachseren Gotfried Hoffmann, Fredericias bygmester, var generalkvartermester, generalingenieur og chef for fortificationsétaten og anses – uden at forklejne Henrik Ruse – for dens skaber; og det var måske denne stilling, som automatisk gjorde ham til fæstningen Christiansøes bygmester i hvert fald af navn. Hvor stor en andel, han i virkeligheden havde i de planer, der kom til udførelse, er ikke let at se; thi for så vidt tegninger og kort, som nu heror i arkiverne, er signerede og daterede, så er det ikke Hoffmanns navn, der står på dem, men navnet A. Cucheron.

Generalkvartermester og overingeniør i Norge, Anthony Coucheron – selv stavede han altså Cucheron – var søn af kommandanten på Bergenshus, Wyllem Coucheron, hvorfor han da også som gefreider kaldte sig Anthony Wylumsen. Familien stammede måske fra Frankrig, men var kommet til Norge over Holland.

Nu blev Coucheron kaldet til København, hvor han i løbet af maj måned må have gjort sine projekter og tegninger i det store og hele færdige til praktisk brug, hvilket fremgår af det usædvanlige arbejdstempo, som senere blev anvendt.

Couchérons planer må uden tvivl være udarbejdet på grundlag af andres kort og på Spanns, Sehesteds og eventuelt Hoffmanns kendskab til de lokale forhold; Clary var død året før, og intet tyder på, at Coucheron selv havde været på Erteholmene.

Samtidig med, at Coucheron sad i København og spidsede tegnepenne, var der én, der »spidsede øren«, det var den svenske gesandt, Anders Leyonclo, som den 2. maj var blevet »krediteret« det danske hof. Leyonclo må have kendt én, der også kunne tegne, og tegningerne gik, forsynet med svensk tekst, over Sundet til den svenske konge. Altså, intet nyt under solen. I Krigsarkivet i Stockholm ses endnu 6 af sådanne »Spionkort«, Christiansø vedrørende.

Men også andre steder fik man travlt. Kancelliernes korrekte kopisters pænt-spidsede penne prentede sirlige og snørklede skrivelser og omstændelige ordre. Letlæselige var de vel ikke, men måske gode at få forstand af. Se her slutningen af en »Memoriale« til kongen:

»og eftersom hans Ansøgning og Forslag er grunnet paa Billighed, og udi Fremtiden kunne være større Gavn for Eders Kongelige Majestæt og den kongelige Flaade, mindes os vores underdanigste Pligt og Omhyggelighed for Eders Kongelige Majestæts Tjeneste saadant Eders Kongelige Majestæt underdanigst at foredrage og Eders Kongelige Majestæts allerunderdanigste Vilje og Resolution derom i dybeste Underdanighed vil forvente, stedse forblivende«.

Hvis hans kongelige majestæt har ladet sig meget af den slags forelæse, han han næppe haft brug for andre sovemidler.

De kongelige ordrer angående fæstningsbyggeriet er fra sidste halvdel af maj måned 1684, og de omfatter, foruden en lang række sejlorder til skibenes chefer og endnu flere ordrer om udlevering af de fornødne materialer, tillige:

Ordre til generalmajor von Osten om den 29. maj at begive sig til Erteholmene.

Ordre til amtsskriver August Deckner på Bornholm om at skaffe til 250 mand på Erteholmene »Godt, forsvarlig, velbaget Blødtbrød« og godt ordinært skibsoøl. 1½ skålpund brød og 3 pottes øl til hver mand.

Ordre til generalmynsterskriveren på Bornholm om at lade overføre 50 mand af militsen til deltagelse i arbejdet på Erteholmene under holdvis afløsning hver fjortende dag.

Ordre til kommandanten på Hammershus om at lade nedbryde slottets »høje Mur mod øst« og »gamle Lade mod syd« tilligemed andre utjenlige bygninger allersnarest for at afgive mursten til Erteholmene.

Ordre til dr. Haiquart om at ordonnere barberen Henrik »en Barberkiste med behøvende medicamenter til 250 mand på 4 måneder, og det jo før jo bedre«.

Ordre til Tøjhuset om at udlevere 2 stk 18 punds, 4 stk. 12 punds og 2 stk. 8 punds kanoner (Jernstøcker) med tilhørende »Døgtige Lavetter og 100 Skud af Krudt og Kugler til hvert Støcke«. Endvidere 1600 pund krudt til sprængning af sten.

Ordre til Søe-Capt. manhafte Christian Wiibe om at afsejle til Erteholmene: »didhenkommen skal han alle Skibe som ankommer imodtage og udi Haufnen indlægge; ellers anvise enhver Skipper Plads til deres indehavende Materialers Losning«.

Wiibe blev således fæstningens første havnefoged, og han fik pålæg om at søge råd om de lokale forhold hos eventuelle fiskere på stedet.

Endelig blev der 31. maj udstedt ordre til 11 norske skippere om at lette anker og følge med generalkvartermester Coucheron og capt. Wiibe og rette sig efter deres befalinger.

Fæstningens fødsel

Den 2. juni 1684 stod en statelig flåde af stolte sejlere ud af Københavns havn, deriblandt 3 fregatter, som medførte de nysudnævnte »Directeurer« for fæstningsbyggeriet i Østersøen.

Med »Packan«, der blev ført af søcapt. Pahl, fulgte admiralitetsråderne Sehested og Spann, med »Mynden«, ført af løjtn. Roelack, generalkvartermestrene Hoffmann og Coucheron, endelig var general von der Osten med »Blaaheyren«, ført af capt. Cool.

De to førstnævnte fregatter medførte således hver to fornemme passagerer, mens »Blaaheyren« kun syntes at have haft een.. Skulle der mon mangle nogen? Et brev til Chr. V fra Sehested dateret 31. maj giver måske et fingerpeg, idet der står i brevet:

»Hans høje Excellence er endnu ikke helt rask, men venter at kunne følge inden seks til otte Dage«.

Den høje Excellence, brevet omtaler, er kongens halvbroder, Ulrik Frederik Gyldenløve, der led stærkt af »Podagra«. Efter den svenske kong Carl XI's mening på grund af »hans gode Villie og redebond Officie mod alle vakre Kvindfolk«. Som statsholder i Norge kendte Gyldenløve særdeles godt Coucheron og har muligvis været den, der foranledigede, at Coucheron tillige med to kompagnier norske soldater nu var på rejse til Erteholmene.

Kompagnierne, der – efter »billetteregnskaberne« at dømme – bestod af 288 mand, kommanderedes af major Holst og capt. Gorgas, 2 løjtn., 2 fændrikker, 4 sergenter og 7 corporaler. Endvidere medførtes 2 tambourer, 11 murere, 8 tømmermænd og 6 smede. Skipperne fik for transport, proviant og bagage 1 rdl. pr. mand.

Hvorfor førte man folk helt fra Norge til Erteholmene, og hvorfor valgte man en nordmand som Coucheron til at forestå fæstningsbyggeriet? Svaret må søges i det forhold, at såvel Norge som Erteholmene er granitmassiver. Nordmændene havde derfor erfaringer angående arbejde med og på granit, som man ikke kunne regne med, at danske officerer var i besiddelse af. Dertil kom så endvidere, at Coucheron – ligesom faderen – allerede i Norge havde vist,

at man i ham havde en fortrinlig fæstningsingeniør. Gyldenløve – sjælen i fæstningsbyggeriet i Norge – havde således benyttet ham ved opførelsen af Vinger Skanse, Terningskansen og Christianssten fæstning ved Tronhjem, mens faderen, Willum, havde bygget fæstningerne Frederiksstad, Frederikssten, Christiansholm og Frederiksberg, alle i Norge.

Den kongelige ordre af 28. maj til fregatternes kaptajner lød på, at de skulle indtage de høje herrer i København og: »ved første føjelige Vejrs og Vinds Tilladelse dem transportere herfra til Borringholm dér at debarquere og ilandsætte paa hvilken Plads eller Haufen de det begærer«.

Sehested og Spann må have »begæret« Sandvig; thi den 4. juni ankrede »Packan« op i bugten, og guvernør von Hatten fra Hammershus aflagde besøg om bord og fik nok af Sehested besked om, at man den 6. juni ville afhente materialer fra slottet.

Det besørget sejlede man videre, og endnu samme dag – mens barcalonerne »Makrellen« og »Flyvende Fisk« krydsede ud for Carlskrona for at observere den svenske flådes bevægelser – nåede vor sømilitære ekspedition rigets yderste post mod øst for at realisere, hvad dronning Margrete havde drømt.

Foruden besætningerne og de norske soldater medførte skibene proviant, en del materialer samt de 8 kanoner til foreløbig bestyckning af de fæstningsværker, som nu skulle rejse sig.

Directeurerne, ingeniurerne og arbejdssoldaterne blev så landsat og boede sommeren over i telte på Kirkholmen på et sted, hvor det ikke kunne genere arbejdet. General von der Osten logerede dog i en fiskerhytte på Boholmen. Man kunne jo ikke så godt blive om bord, da skibene, hvis vejrforholdene krævede det, skulle kunne forlade de interimistiske havnebassiner, hvis brugbarhed først nu skulle bestå sin prøve.

Arbejdsstyrken gik straks i gang med opførelsen af det nordre havnebatteri på Kirkholmen, og allerede en uge efter ankomsten var dette hovedværk på det nærmeste færdigt og fik senere navnet »Gyldenløves Batteri« til ære for den interesserede statholder.

I løbet af den samme uge udarbejdede commissionens directurer en rapport til kongen, som Spann den 12. juni afsendte med fregatten »Blaaheyren«.

Rapporten omtalte (se fig. 3):

1) at der fandtes to havnebassiner: Søndre Havn med indløb fra syd og Nordre Havn med indløb fra nord og fra vest.

Boholmen var nemlig den gang delt i to dele ved et smalt løb, som anbefalede spærret for at give roligere vand i Nordre Havn.

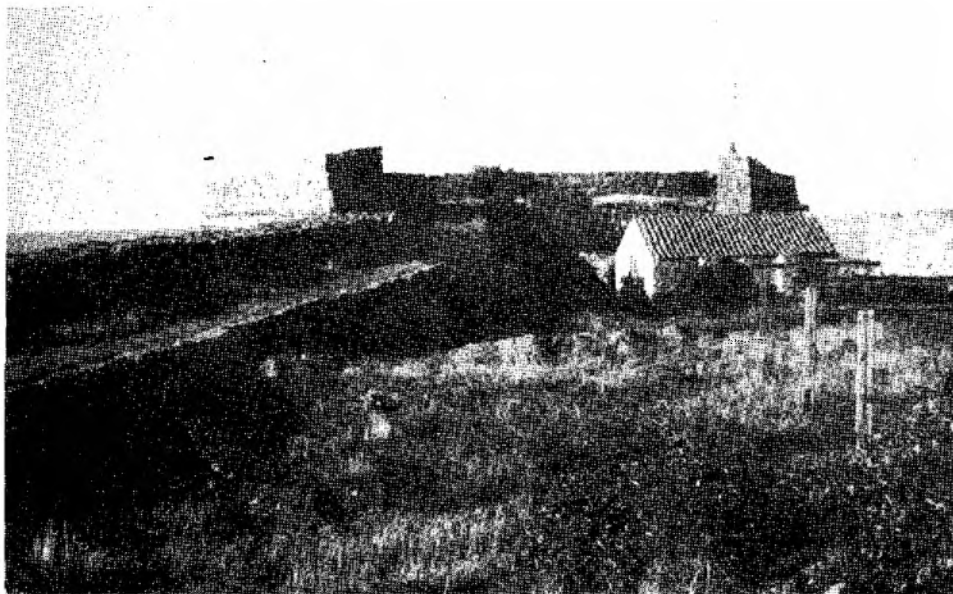

Fig. 2. Gyldenløves Batteri med krudhus (fot. Erik Ipsen)

2) at der i havnene var plads til 5–6 fregatter og i nødsfald til et af de største orlogsskibe med et par brigger.

3) at det fornødne antal fortøjningsringe var blevet anbragt i klipperne.

4) at der ved søndre indløb var 10 fod vand (3 m) over de blinde skær og 5 m i selve indløbet. Følgelig fandtes hér et sikkert leje for fregatterne. Den vanskeligste vind var N.N.Ø.

5) Passagen mellem Nordre- og Søndre Havn burde gøres dybere på en længde af 15 m, så fregatterne fik fri passage og kunne med alle vinde gå i søen. Stedet afgav således »en fortrinlig Lejlighed til at bjerge en lille Eskadre«.

Endelig bad Spann om at måtte få oversendt jagten »Venus« til brug ved transporter mellem Erteholmene og Bornholm.

»Blaaheyren«s rejse varede 2 dage, hvorfor kongen den 14. juni fik meddelelse om, at Sehesteds rapport var modtaget, og at den »foregiver at Haufnen skal være langt bedre, end man nogen Tid tilforn rapporteret haver«.

Rapporten vandt kongens bifald, hvilket fremgår af admiralitetets missive (brev) af 16. juni til admiral Spann:

»Hans kærkomne Skrivelse dateret Erteholmene den 12. ds. haver vi med Fregatten »Heyren«'s Ankomst i foregaaende Aften vel bekommet og takker for den derudi gjorte rapport om Arbejdets Begyndelse ved den forehavende

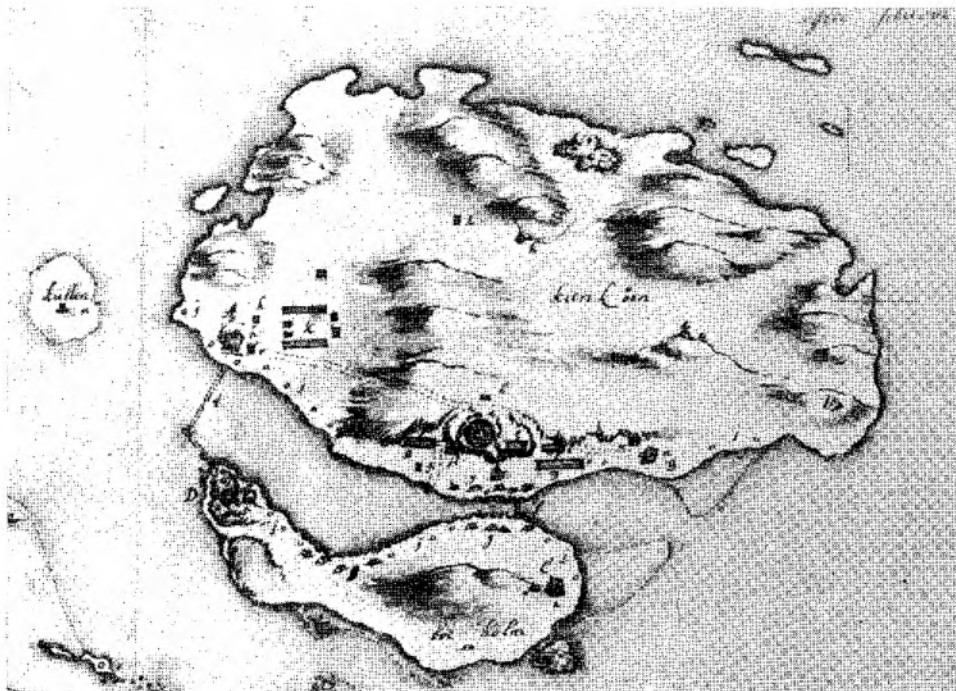

Fig. 3. Kort fra 1684 (Rigsarkivet) med nordretning til venstre.

Kortet har tysk tekst, som i oversættelse lyder:

Situation af Erteholmene.

a) Tårnet	j) Ringe til faststøbning i klippen
b) Provianthus	k) Campement
c) Bryg- og bagehus	l) Hus til de syge
d) Et langt hus til logi	m) Tønde her ved et rev i havnen
e) Kogehus	n) er de 4 batterier på 4 til 5 kanoner
f) Smedie	o) står 4 falkonetter, også et batteri skal laves her
g) Fiskerhytter	p) ligeledes skal et batteri af løse sten opføres her
h) Vandbrønde	q) Hytter
	r) Corps de garde (vagtstue)
	s) Transportbro
	t) Skal være bommene over havnen

Erteholms Fortification, dets lykkelige fremgang efter Ønske til Hans Kongelige Majestæts Fornøjelse«

Brevet ender med at fortælle, at »Venus« var blevet solgt, så Spann måtte nøjes med »Papegøjen«, men hende skød han også, for såvidt som han fik en chalup og 4 bådsmand i tilgift.

Storetårn

Efter det nordre havnebatteri på Kirkholmen kom turen til det søndre, som senere fik navnet: »Juels Batteri«. Disse værker bestod blot af løse sten og jord, og de blev gjort åbne bagtil for at dækkes af »Storetårn«, fæstningens egentlige kerne, besætningens sidste tilflugtssted, dens donjon, reduit eller citadel, et betydeligt bygningsværk, men tillige et værk, som forudsatte en ikke alt for rivende udvikling af artilleriets effektivitet.

Rapporten omtalte som nævnt sand, idet der stod: »sobald Mauersand von Bornholm uberkompt, wird in Name Gottes das Fundament zu dem Thurm gelegen«.

Sandet – eller snarere gruset – må være kommet inden 19. juni 1684, thi på den dag blev grundstenen til Storetårn lagt. Sehested lagde den første sten, Spann den næste, og det foregik til »Trompeters Skrald og Kanoners Løsning item en Prædiken af Hr. Anders«. Således blev højtideligheden beskrevet i kirkejournalen af præsten Anders Jensen Aalborg, som de høje directeurer havde indforskrevet i dagens anledning og for at holde gudstjeneste for mandskabet, hvilket første gang fandt sted 11. juni under åben himmel i »Campementet« på Kirkholmen.

Nu var grundstenen lagt, og i de følgende måneder skød tårnet langsomt, men sikkert i vejret og »bleibt ziemlich gross, aber ein schön Thurm«, som Coucheron skrev til hans høje excellence Ulrich Friederich Gyldenløve.

Storetårns form og indretning (se fig. 5)

Forestiller man sig et ganske almindeligt langstrakt treetageshus med lodrette gavle og med tegltag, og tænker man sig så, huset bøjet, indtil gavlene støder sammen, så får man en rundbygning med lodrette, men krumme mure, med tag og med en rund gårdsplads i midten; sådan så Storetårn ud; nu står desværre kun murene tilbage.

Storetårn består af to cylindriske, 8 m høje granitmure. Den ydre mur, hvis diameter er 27 m, har en murtykkelse på 3 m. Den indre mur er tyndere, og

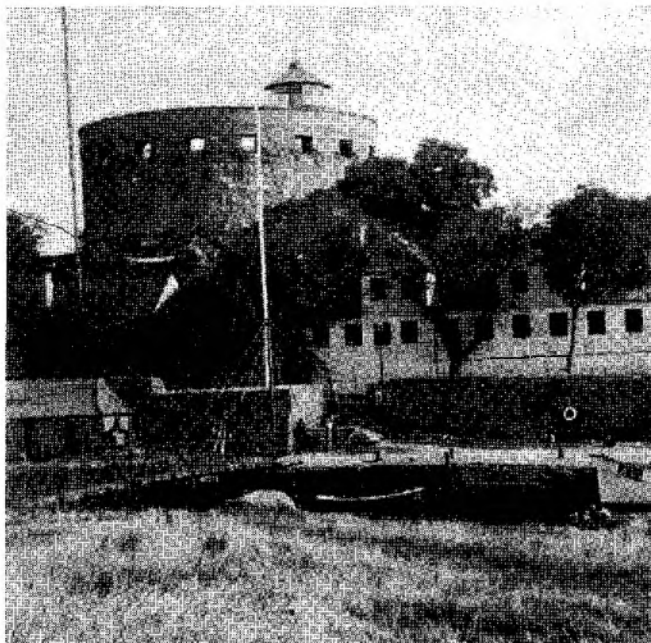

Fig. 4. Resterne af »Storetårn« med kanonporte og fyret set fra Frederiksjø. Det hvide hus er forvalterboligen. (fot. Bunch)

indeni den findes den cirkelrunde gårdsplads, 6 m i diameter. Her kan man stå og se op i den blå luft, nu som dengang, tårnet fungerede. Rummet mellem de to lige høje mure havde tre etageadskillelser af svære bjælkelag, og foroven var rummet afdækket med et tegltag, hvorigennem skorstene fra kaminerne stak op.

Det øverste af den ydre mur i tredje etage var betydelig tyndere end i de to nederste, og den var gennembrudt af 16 porte, hvor igennem kanonerne, der stod som på et skibsdæk, kunne skyde. I muren ses endnu ringe til fastgørelse af de taljer, hvormed kanonerne bevægedes. En trappe inden i den ydre mur førte op til såvel kanonloftet (batteriet) i tredje etage som til »Commandantlogementet« i anden.

I nederste etage var forskellige opbevaringsrum, våbenkammer og krudtkælder. En smal hvælvet gang fører fra nord ind gennem den ydre mur. Over tårnets eneste indgang ses nu en »Machicouli«, en art skydeskår, hvorigennem de i tårnet indesluttede kunne skyde lodret ned mod angriberne foran indgangen.

Directionens afrejse

Fregatten »Blaaheyren« havde forladt Erteholmene den 12. juni, mens de andre blev tilbage til de høje herrers tjeneste.

Af og til løb de ud af havnen og krydsede i farvandet mellem »Øen og Landet« for at transportere herrerne til Bornholm, hvor nye undersøgelser blev foretaget. Den gamle idé om en flådehavn på klippeøen spøjte stadig i hovedet på admiralitetsherrerne. Landsætningen gav hver gang anledning til salut fra kystkansernerne; og da vagten skulle notere, hvad den brugte sit krudt til, kan man ved gennemgang af ammunitionsregnskaberne se, at herrerne har besøgt alle bornholmske havnebyer. Men det »at fejre nytårsaften« hele året kostede dyrt: tre skud for hver salut, og da f. eks. Hammerens post i løbet af et par uger havde saluteret ikke mindre end 20 kongelige skibe, befalede Sehested, at der skulle »spares på krudtet« ved kun at svare med 1 skud. Det var den 7. juli 1684, da Sehested og Spann aflagde afskedsvisit hos von Hatten på Hammershus. Dagen før havde de afsluttet deres arbejde på Erteholmene og overgivet kommandoen til Coucheron: »Die Direction des überrestes« Hoffmann og von der Osten var rejst med »Vindhunden« den 3., så Coucheron var nu ene om videreførelsen, en opgave han løste så godt, at hr. Anders kunne skrive i sin kirkejournal:

»Coucheron stod for Fæstningens Arbejde og kommanderede alt Folket. Enhver, som ser hans Værk, maa kiende ham for at have været en fortræffelig Ingenieur.«

Allerede 8. juli var fregatten »Pachan« i København, og her aflagde direktørerne rapport for kongen og admiralitetet om havnens egnethed og arbejdets fremgang, hvoraf det fremgik, at, foruden de førnævnte batterier på Kirkholmen, nu også det nordre på Boholmen (Sehesteds batteri) var færdigt, og det søndre (Spanns batteri) var påbegyndt.

En »Baraque« til mandskabet skulle opføres på Kirkholmen ved Søndre havn, og til forherligelse af Majestæten foreslog man at anbringe en »Inskription med forgyldte Bogstaver i Sten« i muren på Storetårn.

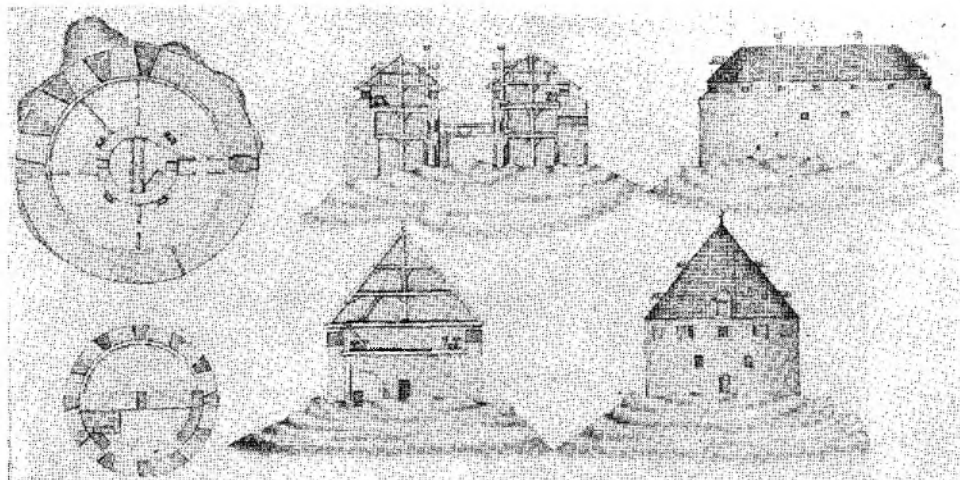

Fig. 5. Tegning af »Stortårn« foroven og »Lilletårn« forneden visende grundplan, lodret snit og tårnens ydre (Kgl. Bibliotek).

Angående havnen så erklærede man, at man havde fundet den langt over forventning som orlogshavn, og da Erteholmene var at betragte som en »Forsvagt og Antemuraille til Østersøen« burde stedet betroes til en sømand og have stadig garnison.

Mens Coucheron arbejdede på Erteholmene, arbejdede Anders Leyonclo på Slotsholmen, og af gesandstens indberetning af 7. juli til Carl XI. fremgår det, at man dér havde forsøgt at bilde ham ind, at det, der blev lavet på Erteholmene, blot var en havn til brug ikke alene for den danske konges egne skibe, men også for alle andre nationers skibe: »en Hamn som kunde wara ett asylum, när nogen fara av storm komma på«.

Den 18. juli afgik der en ny indberetning, hvori vi får at vide, at Sehested og Spann efter hjemkomsten har været hos kronprinsen og gjort deres »cour och upwaktning«. Ved denne lejlighed skulle Spann have fremvist en tegning af Erteholmene og sagt, at han med 400 mand ville forsvare stedet mod enhver magt, når værkerne: en mægtig tyk mur, et højt tårn og 5 batterier, var bragt til »perfection och fuldkomlighet«.

Tårnet var allerede oppe i en sådan højde, at det kunne ses »några mils väg ute i sjön«, og batterierne var også på det nærmeste færdige. Hensigten med dette værk skulle, efter hvad Leyonclo havde forstået, være »at holde Eders Kongelige Majestæt i tømme (en bride) og give nøje Agt paa den ringeste af

Eders Kongelige Majestæts Mouvement«. Der skulle allerede befinde sig nogle fregatter på stedet, så i tilfælde af krig (widtlyftighed) kunne de svenske skibe næppe sejle forbi Erteholmene uden at løbe fare for at blive antastede og opsnappede.

Vi får yderligere at vide af hr. gesandten, at der dags dato er blevet afsendt en del jernringe til brug ved fortløjning af skibe. Endelig slutter indberetningen med at omtale planer om endnu en havn »der bredwid emellan Erteholmarna«. Muligvis hentydes her til Søndre Havns forsyning med en »mole« bestående af et gammelt stenfyldt skib.

Soldaternes overvintring

Mandskabet på den opvoksende fæstning skulle som nævnt bo i telte sommeren over for så, indtil »Baraquerne« var opført, at logere i Storetårn. Herom skrev General Commissariets Collegiet den 22. juli til kongen:

»saasom det sig lader anses, at Taarnet, som paa Erteholmene staar i Bygning, for Vinteren vel saa vidt er at bringe, at Folket, som dér forbliver, kan have derudi Huus-Værelse Vinteren over, og om endskønt det saa vidt kunne bringes, det dog er at befrygte, at den nye og vaade Mur (ej) lettelig kan skikke Folket an, og de derover geraader udi Sygdom. Da er vores allerunderdanigste Forslag . . . at Skibet »Tre Løver«, som og formedels sin Ælde er ubekvem . . . maa gøres færdig til at bringes didhen, saa Folket derudi kan ligge og spise Vinteren over, indtil Foraaret ankommer, og det da tillige med tvende andre Vrag dér sænkes, den nye Haufn til Gaufn og Nytte.«

Kongen bifaldt forslaget, næppe uden en vis vemod. Det var nemlig »Tre Løver«, dengang et stolt skib med 64 kanoner og 353 mands besætning, som i juni 1661 havde ført ham som kronprins til Norge til hyldingen. Skibet havde med hæder deltaget i slaget ved Øland og sidst ved Køge Bugt. Nu, den 31. juli 1684, fik capt. Olufsen ordre til at lade den gamle sejler »forsvarlig kølhale og bringe under sin fulde Takling«, før den skulle ud på den sidste rejse i kongens tjeneste. Det var med murersand til Erteholmene under kommando af capt. Wildemann, som, når udlosningen var tilendebragt, skulle ballaste skibet med sten, aftakle det, udfælde master samt bugspryd og »blive beliggende med Skibet Vinteren over, for sit underhavende Folkes Conservation drage tilbørlig Omsorg«. Og »eftersom det ellers ville falde for besværlig for dem at udstaa Vinterens Kulde og Haardhed«, fik han overladt 20 køjedækner og 24 stk. »Skindlæderkofter«, foruden de 262 køjedækner og 262 hængemåtter (hængekøjer) der allerede var afsendt.

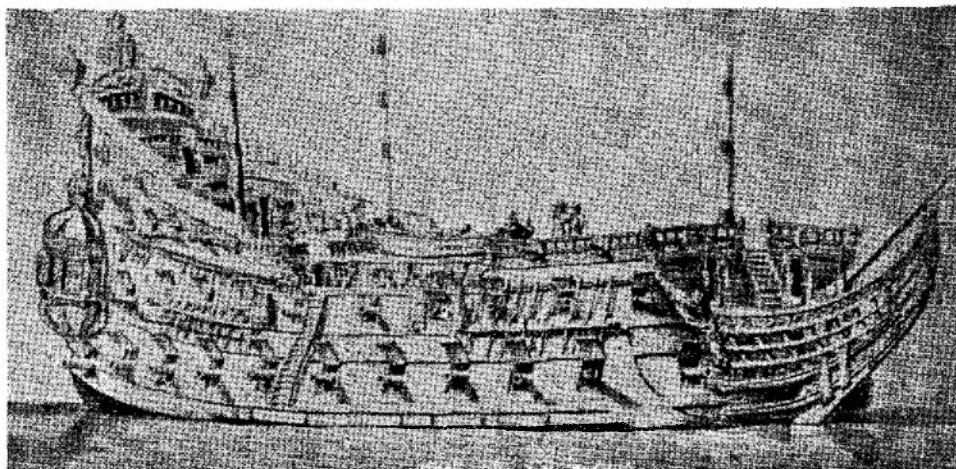

Fig. 6. Fregatten »Tre Løvere«.

Vinteren var man altså bange for, ikke mindst fordi byggeriet ikke gik så hurtigt som ventet, og årsagen var nok den, at der til tider var så mange syge, at der kun var 150 mand til arbejdet.

Coucheron skrev om dette forhold til Gyldenløve og bilagde brevet med en koloreret tegning af Storetårn i lodret snit. Tegningen viser, at muren nu er oppe i højde med midten af anden etage, og at man er ved at lægge det første bjælkelag, endvidere ses: porten, dørene til »Commandantlogiementet«, trappe og skorsten.

I indberetning af 17. august fortæller han Gyldenløve, at de fire havnebatterier er færdige, ligeså proviantmagasinet, en stor bindingsværksbygning ud mod Nordre Havn, mens en 50 m lang mandskabsbarak, ligeledes i bindingsværk, ved Søndre Havn, var under opførelse. Når dertil kom nogle mindre huse: smedje, bagers, bryggeri, kogehus, sygehus, vagthuse og så Storetårn under tag, så kunne man næppe nå mere, før vinteren med sin kolde og hårde hånd standede alt arbejde, og måske for lang tid afskar kommunikationen; man havde endnu sidste frygtelige isvinter i uhyggelig erindring.

Præst og kirkegårde

Coucheron havde i realiteten været fæstningens kommandant siden »Directeurernes« afrejse; men den formelle bestalling forelå først den 2. september.

Med præsten, Anders Jensen Aalborg, forholdt det sig på samme måde.

Han prædikede første gang den 11. juni, men kaldsbrevet blev udstedt 10. oktober. Han fulgte med Sehested til Sandvig den 6. juli og fik dér ordre til hver søndag at komme til Erteholmene, hvis han: »ville forblive her paa Stedet som en Guds Tjener i det hellige Embede, gjorde han og Forsikring, at Majestæten havde: tilsagt ham 30 Rdl. maanedlig, og en Degn, hvem han selv ville annamme«.

Anders Jensen Aalborg valgte embedet som garnisonspræst fremfor kapellaniet i Rønne, og den 16. juli ankom han og fik »Logement i Bagerset, hvor der bages Brød til Garniscnen«, som han skrev i kirkejournalen. Den 30. november indsatte han sig selv i embedet, da provsten, hr. Hans Jensen Sode, vægrede sig ved sørejsen.

På Couchérons befaling rejste hr. Anders den 1. oktober »at begrave tvende Lig i Gudhjem-Kirkegaard. NB. paa den Tid var her ingen jord«. Kirkegården på Kirkholmen blev nemlig først indviet den 25., og af mangel på jord var den så dårlig, at en ny blev indviet allerede 2. december på den ubeboede og noget afsidesliggende Græsholm.

Jord

Det er vist en gængs opfattelse, at der ikke fandtes jord på Erteholmene før 1684, og at jorden i det store og hele skulle være ført dertil efter dette år. Denne opfattelse er dog næppe rigtig.

Stednavne som Græsholmen og Græsdalen – nu Kildendal – findes på kort fra før fæstningstiden, og Rasmus Rafn skrev jo i forbindelse med sommerfiskernes kvæghold, »at der paa samme Holme skal være Græs nok«, men hvordan græs uden jord?

Nok til fæstningens brug har der dog ikke været. Efter traditionen kom der jord med skibe fra København, når de kom for at hente sten, og fra Bornholm flyttedes jord fra »Grevens Dal« ved Gudhjem til Holmene.

Middelalderens og renæssancetidens forsvarsværker bestod hovedsagelig i stenborge og bymure som nogenlunde let kunne modstå tidens angrebsvåben. Artilleriets udvikling ændrede imidlertid dette forhold. Mure og tårne blev erstattet af volde med en græsbevokset jordbeklædning, hvori fjendens kugler kunne fastholdes i stedet for at springe tilbage (rikochettere).

Men her har vi netop Christiansø-fæstningens svage side: rikochetteringen, her hvor alt så at sige var klippeflader. Ikke blot kunne kuglerne selv springe tilbage, men stenstykker, som blev sprængt løs, kunne gøre lige så stor skade på forsvarerne som fjendens kugler. Som artilleriets effektivitet voksede, blev

Fig. 7. Storebrønd med vandværket (fot. Bunch).

denne svaghed tydeligere, og det eneste middel til at bøde på svagheden ville være at dække klippen med et jordlag af passende tykkelse.

At contributionsregnskaberne altid nævner jord i forbindelse med tørv (græstørv) behøver dog ikke betyde, at nævnte foranstaltning har været iværksat: thi jord og gæstørv benyttedes jo også til batterierne, forbindelseslinjer (curtiner), veje og andet.

Bogholderi-Contoirer sendte således 7. september 1722 en beregning: stor 2387 rdl. 92 sk. på »Materialer til Batteriernes Beklædning«, og i årene 1732–41 finder man næsten hvert år opført 600 rdl. til jordleverancer fra major Schor i Rønne.

Drikkevand

En livsbetingelse for fæstningen var naturligvis forekomsten af drikkevand i tilstrækkelig mængde. Om drikkevand på Erteholmene skrev navigations-skoledirektør Bagge Wandel således:

»Ferst Vand kan faaes paa Kierkeholmen oppe i mod Korset, ved en Kierkedige under en stor Helle, hvor en fersk Kilde er, saavidt den formaar. Ellers kan faaes Vand i Pytter paa Boe- og Græsholmene«.

Ordet »Kilde« må dog ikke tages i den sædvanlige betydning; grundvand findes nemlig ikke på Erteholmene; alt ferskvand er regnvand, der samler sig i naturlige fordybninger i klipperne.

Så længe der kun kom fiskere i sommertiden, kunne disse vandsamlinger slå til; men da øerne fik garnison, måtte de naturlige reservoirer gøres større og kaldes derefter »Brønde«; Storebrønd, Salomons Brønd, Mindebrøndene, Tårnbrønden o. s. v.

Storebrønd kaldes også »Guds Forsyn«. Navnet skal stamme fra »Den store nordiske Krig«s tid, da et år alle brønde med undtagelse af Storebrønd ud-tørredes. Guds nådige forsyn magede det dog således, at beholdningen slog til, indtil der kom regn, hvorfor den taknemlige befolkning gav brønden navnet »Guds Forsyn«.

Inden cisternerne blev udsprængt og i meget tørre somre har man dog måttet sejle vand til øerne. Endnu i 1776 nævner Bornholms Jordebog en matros Erlandsen, der »sejler med Vandbaaden« til Christiansø.

Skibene i havnen brugte jo også drikkevand, og i 1763 foreslog premierløjtn. Hans Henrik Stibolt, at »udvide den ældre Brønd paa Øen og ved Hjælp af Render og Slanger at lede Vandet ned til Havnen«. En hovedvagt-befaling anviser endvidere »Skumledahl« til vandhentning for havnens søfolk.

Transporter

Men foruden jord, vand og murersand var der meget andet at transportere til fæstningen. Fra Norge kom træ og kalk, fra Holsten brændeved og fra København mur- og teglsten, salt, brød og anden proviant, tobak, kridtpiber og mange gange »et Parti Øl til Arbejdsfolket«. Ikke færre end 16 forskellige skibe »sejlede Østersøen tynd« sommer og høst 1684. Skibe med så pud-sige navne som: »Flyvende Abe«, »Gak med«, Røde Hane« og »Røde Vinfad«.

Transporterne var ofte forsinkede; men hver gang fralægger admiralitetet sig ansvaret:

»..... hvad deres Rejse saa længe har tardedet, kan Skipperen ved deres Ankomst bedst give Rapport om; paa Vores Side haver Skylden ikke været. Dette saaledes til kort Underretning, hvormed Guds trygge Beskærmelse tro-ligen befalet, forblivende.....«.

Niels Juel.

Bornholms Militis

På fæstningen havde Coucheron som nævnt, foruden de 2 komp. norske soldater, tillige 50 mand af den bornholmske militis.

Det var unge bornholmske bønder, som – med en holdvis afløsning hver fjortende dag – blev tvangsudskrevet til et kedeligt arbejde på en tid af året, hvor der var allermest brug for dem hjemme på gårdene. At denne upopulære udskrivning blev foretaget af den forhadte og foragtede amtsskriver August Deckner skulle ikke gøre sagen bedre, især da Deckner ikke kunne stå for fristelsen til at modtage bestikkelse for fritagelse for udskrivning til ugunst for andre, som stod på en dårlig fod med ham. August Deckner, der døde som livsslave på Bremerholm, var formelt fæstningens første forvalter; men i realiteten blev forvalterarbejdet varetaget af hans befuldmægtigede, Lorentz Arboe, som 1. sept. blev virkelig proviantforvalter, og hvis »Instruction« fylder 11 foliosider.

Garnisonen

Efterhånden som batterierne blev færdige, skulle de forsynes med kanoner (bestyckes), og fæstningen skulle have en garnison til dens forsvar og videreførelse af de arbejder, som nordmændene havde påbegyndt, og det som endnu stod tilbage at udføre.

Garnisonen skulle efter et kongeligt reglement af 23. aug. 1684 bestå af: 1 commandant. 2 komp. »Marinere« à 125 mand, hvoraf 111 menige. 1 præst med degn. 1 chirurg med 1 svend. 1 proviantforvalter, som skulle godtgøres 1 tjener. 2 hustømmermænd. 4 smede. 1 kok. 1 bager med svend. 1 brygger. 1 artilleriløjt. 1 stykjunker. 6 konstabler. 30 håndlangere. 1 søkaptainløjt. 1 kvartermester. 6 skibstømmermænd. 6 chaluproere.

De nævnte »Marinere« var ikke søfolk, men 2 komp. af det under søværnet hørende marineregiment, som var blevet oprettet i 1682. Regimentet blev i 1692 igen skilt fra søværnet og overført til landhæren som en afdeling af den endnu bestående 7. bataillon.

Fig. 8. Medaljernes to sider (fot. Bunch).

Den 9. oktober beordredes: »Søe-Capt. manhafte Niels Olufsen i det kongelige Skib »Lastdrageren« straks at indtage de tvende Compagnier Marinere, som hannem anvises med deres forehavende Bagage og forsejle her fra Rehden directe til Erteholmene og Folket dér i Land sætte«.

Fæstningens navn

Den nye fæstning, der nu havde fået garnisonen til betjening af dens: 20 stk. 18 pundige, 18 stk. lettere kanoner samt 216 stk. lettere skyts, skulle også have et navn, og det fik den 14. okt. 1684. Fra nu af beordres ikke mere skibe til Erteholmene, men til »Vor Fæstning Christians-øe«. Batterierne fik ligeledes navne, og de beboede øer kaldtes Christiansholm og Frederiksholm; mens Coucheron blev benådet med en oberstitel.

Men Chr. V var ikke den, der satte sit lys under en skæppe, nej, han lod det skinne frit ud fra to blanke guldmedaljer, ikke lige tunge, men lige pralende. På den mindste står blandt andet:

»Erteholmene, hidtil Fiskernes Tjenerinde
 nu Østersøens Beherskerinde
 hidtil ugæstfri ved sine Klipper
 utilgængelig ved sine Skær,
 nu 1684 ved Chr. V's mere end herkuliske Bedrift,

Østersøens Beskytterinde
de søfarendes Tilflugt, Rigernes Pryd,
fra sin klippeborg aver den Fjendtligheden
Venner modtage den mildt,
kaldes herefter Christiansø«.

Rigerne havde tidligere haft en fæstning ved navn »Christiansø«, nemlig den, som Chr. IV lod bygge ved Flækkerø i Norge 1635; men allerede 1656 blev den erklæret for uhensigtsmæssig og erstattet med Frederiksholm, hvorved navnet Christiansø blev ledigt.

Foruden guldmedaljerne, som indeholdt henholdsvis 387 og 175 g rent guld, prægedes tilsvarende i sølv.

Men også på stedet skulle kongens »mere end herkuliske bedrift« mindes. Den 25. oktober blev fra København sendt 7 prydstene med en latinsk indskrift forfattet af selve den lærde Ole Borch:

Ikke skal Mennesken tie
Thi da vil Stenen her tale
Om Danmarks og Norges enevældige Drot
Den højmægtige Christian den Femte
Forsyn, som i Tidernes Trængsel
Vaagede over Rigernes Velfærd
Her fæstede sig Havet til Brud
Og til Tryghed paa de danske Strømme
Givne Erreholmene i Varetægt
Til Værn for disses nye Havn
Opildnet af Heltedrift
Rejste, styrkede, fuldbragte
Den Fæstning Du her ser
Mellem Klippefald og Bølgebrænding
At kommende Slægter skulde kende
At den i Krige uovervindelige Konge
Ej heller hér lod sig overvinde
Af Naturens barske Trods
Han satte Stenen Herrens Aar 1684.

Man sparede ikke på guldet i bogstaverne i den prangende indskrift, derimod sparede man på guldet til billedhuggeren, Christian Nerger; han forlangte 117 rdl. for sit værk, men fik kun 90.

Vinteren 1684–85

Marinerne under major Mathias Juel, kom for at afløse de norske soldater, og efter kirkejournalen fandt afløsningen sted den 17. okt., afrejsen dog først 8. nov.; men forinden havde nordmændene fået udbetalt ducører for veludført arbejde.

Skipper Niels Torbjørnsen havde med den kongelige skude »Haabet« bragt vinterforråd til fæstningen, og

»Det forrettet skal han efter førbemeldte Commandants Anvisning ved rigtig Rulle indtage Hr. Major Holst med det for sig havende norske Folk og uden Tids og Vinds Forstyrrelse søge Hjemrejsen at befordre til Københavns Rhed«.

Dermed var nordmændenes saga ude, og man ordnede sig for den første overvintring ved at sende brød og andet fødefang til øerne, ved at trække de gifte måneds- og rorstjenere og capt. Wiibe hjem til København og lade de ugifte blive tilbage.

Linieskibet »Tre Løver« lå nu svinebundet i Nordre Havn med sine fire stærke fortøjninger som logiskib for garnisonen. Gallioten »Gak med« skulle også overvintre i havnen, og admiralitetet sørgede for skippernes og bådsmandenes koner ved at søge kongen om: »at de maa gives Kosten til deres eget og Børns Livsophold, paa det at de ikke skal omkomme udi Armod og Elenighed«.

Coucheron turde derimod ikke se vinteren i møde uden en kvinde ved sin side. Den nybagte oberstinde, Magdalena Alendolphia van Langen, og deres eneste datter, Marie Margretha, kom med fregatten »Heyren«, ført af søcapt. Louis Cool, der med årets sidste skib beordres til fæstningen for derefter tage som ballast »haandelige Kampestene saa mange som han bekvem kan føre«. Således lød gerne slutningen på skibsordrerne, når rejsen gjaldt Christiansø. Det var om capt. Louis Cool, at admiral Gjede i 1679 skrev:

»Han slaas bedre paa Landjorden og inden Skibsborde med sine egne Officerer end med Fjenden; bær og altid Prisen derfor: at have sat de bedste Ørefigen og fleste Hug«.

Efter dette skudsmål vil vist ingen undre sig over, at Coucheron havde sit hyr med Cool. På Chr. V's tid bestod der nemlig et meget spændt forhold mellem søofficererne og landofficererne; forhold, der ofte gav anledning til håndgribeligheder og til digre klager. Her på Christiansø drejede striden sig nærmest om Cool's eller Coucherons kompetence til kommandoen på et strandet svensk skib.

Byggearbejdet for året 1684 var nu til ende, og om det kommende års arbejde indgav Coucheron den 12. dec. en »Memoriale« med planer og overslag, som krævede kongens resolution.

Den fyldige memorial omtaler blandt andet: Kanoner, dog ikke under 8 à 12 pundige; rullebly til tagryggen; bly til tagrender; kobber eller jern til at beslå døre til krudtkælder og til tårnet med; mursten til skorstene, bagerovn, tværvægge, stengulve og en hvælvet krudtkælder m. m.; vel i alt 38000 sten; planker; bjælker og ikke mindre end 24000 spiger (søm).

Af nye batterier nævner memorialen: »Det Batteri sydligst paa Pynten, som nu til Vaaren fuldfærdiges, som er vel en af de fornemste Poster (Coucherons). Det østre Batteri-Bielkes kaldet – som nu er begyndt paa at arbejdes, skal af Sten og Jord 4 Alen tyk, vel og stærk opsættes«.

Om Storetårn skrives: »Tårnet har oferalt sit sigte paa hvert Batteri«, hvorved vel må menes, at Storetårns kanoner kunne skyde over de andre batterier.

Et lavt værk omkring Storetårn, et »Tranchement«, omtales også, ligeledes, at: »et Hus til at laborere i kunne vel ikke skade«.

Memoiralen afgik med fregatten »Heyren«; men kongens resolution lod vente på sig, den er underskrevet den 24. marts 1685; hvilket dog var tids nok; thi den hårde vinter ville alligevel have forhindret dens forsendelse til fæstningen.

Først den 28. marts 1685 vovede admiralitetet at sende søløjtn. Jacob Dos med fregatten »Snarensvend« til Østersøen med blandt andet brev til chefen på »Tre Løver«, capt. Wildemann: »allene til den Ende af forskaffe Os pertinent Kundskab om hvad Tilstand I med underhavende kongelige Søfolk saa vel som Marinere er, og om noget af Importance denne Vinter over er forefalden. . . .«.

Brevet viser altså, at man i residensstaden har været spændt på, hvordan den kedsomme vinter gik sin gang på den nye og uprøvede fæstning.

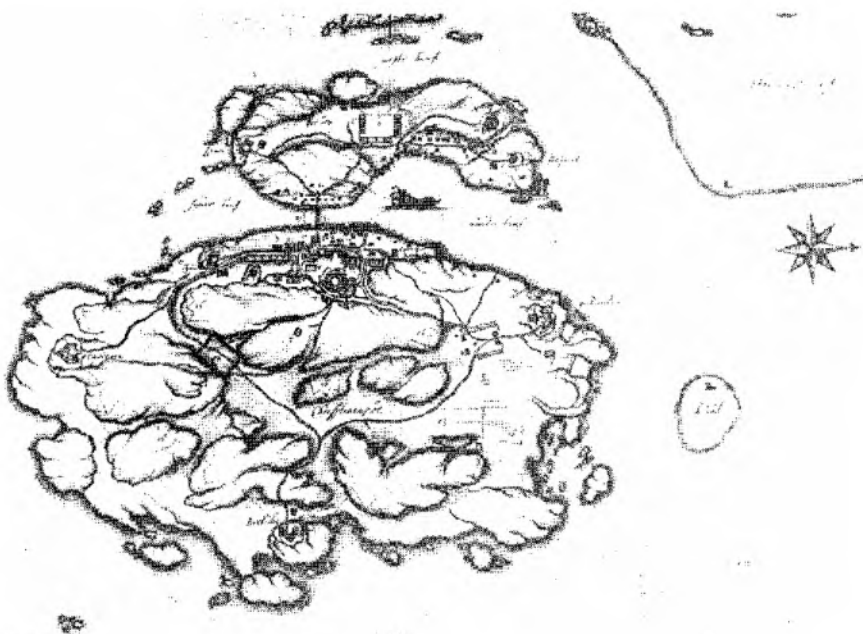

Fig. 9. Tegning i Rigsarkivet af Coucheron (1685) med »Tre Løver« svinebundet i Nordre Havn, de fire havnebatterier (Gyldenløves – Sehesteds – Juuls og Spanns), Coucherons Batteri til venstre og Bielkes forreden. Ved Nordre Havn bemærkes små fiskerbytter fra tiden før 1684, på Frederiksholm: Lilletårn og det trefløjede kompleks, hvori embedsmænd boede.

Året 1685

Og hvad var der så »af Importance« forefalden? Ja, idel godt var det ingenlunde, tværtom! Se, hvad hr. Anders har skrevet i sin kirkejournal den 5. januar: »Blev en Formand for Deserteurerne hængt, og han var en Polach«. Hvad der blev af de andre, melder historien intet om.

Galgen stod på Græsholmen tæt ved den nye kirkegård, hvilket vel ingen betydning havde, da mistædernes lig nok ikke kom i »ærlig jord«. Det gjorde derimod 38 af mandskabet, som døde af en hærgende sot. Den 19. marts blev 21 lig begravet og den 17. april 17.

Med marinerne var der ellers kommet »en døgtig Barber med en Svend... og en døgtig Barberkiste«. Barberen må nok have været hollænderen Johan Kirchring, fæstningens første læge, chirurg eller feltskær; men han må åbenbart ikke have haft det helt rigtige i sin »døgtige Barberkiste«. Kirchring døde selv i 1689, og hans frue Anna Margrethe bekostede en gravsten, den ældst bevarede af gravstenene på kirkegården på Christiansholm.

Med forårets komme begyndte igen byggeriet; fra Bornholm kom håndlangere, fra Hammershus garnison 50 mand under capt. Kjeldsen, og den 17. maj kom 5 skibe fra København med capt. Hirchnach og et kompagni marinere til afløsning af et af de andre – ved dødsfaldene reducerede – kompagnier.

Den 26. april var man så langt fremme med Storetårn, at gudstjenesten kunne flyttes dertil. Kongens resolution havde nemlig med små ændringer fulgt Coucherons memorial, således at Storetårn havde fået sin lille, krumme og skumle kirkesal, sine krudt- og depotrum, sin lille bagerovn, sine lofter af norske bjælker og batteridæk af pommerske bjælker og øverst på tagryggen rullebly. Den 20. maj kunne derfor Coucheron skrive til den allernådigste arve-konge og herre:

»Fæstningen avancerer saavidt muligt er, med den Mandskab her er tilstede, Muren om de tvende Batterier – Bielke og Coucheron kaldet, er færdige om 3 à 4 Dage forhaaber at paabegynde paa det lille Taarn paa Boe-øen her er døde en Parti af Garnisonen udi i denne Vinter, de syge ellers komme sig igen, det her værende en streng Vinter, men herefter bliver det bedre, naar Logementerne bliver færdige «

Brevet er måske skrevet 3 eller 4 dage før dateringen; thi på den dag blev grundstenen lagt til Lilletårn på Frederiksholm.

Major Juel lagde den første sten, og capt. Hirchnach den anden til Danmarks måske oftest malede motiv, fæstningens bedst bevarede bygning fra 1600-årene.

På Frederiksholm – der blev forbundet med Christiansø ved en flydebro på to pontoner – blev i 1685 opført foruden Lilletårn et trefløjet kompleks af embedsboliger: den nordre længe til præsten, auditøren og degnen, den søndre til feltskæren og hans lazaret og endelig den østre til lieutenanterne og constablerne. Gårdspladsen mellem længerne var 36 m lang, og deri skulle være materialegård. (Fig. 9)

Lilletårn

I sit ydre minder Lilletårn meget om de bornholmske rundkirker. Tårnet består af en cylinderisk granitmur, 16 m i diameter, 7½ m høj og 1½ m tyk, afsluttet af et 9 m højt kegletag beklædt med egespån. Nederste etage deles af en tværvæg i to rum, det inderste blev en tid benyttet til logement og ellers til magasin. I det yderste findes en hvælvet krudtkælder, der også har været benyttet som mørk arrest. En 4 m høj stentrappe fører fra yderste rum op til anden etage, hvor kanonerne stod på et gulv, som hvilede på et dobbeltlag af svære bjælker. I tagetagen var der munderingskammer.

*) skal være: "Ardeobeltlag"

Fig. 10.
Lilletårn fra syd
med Lilletårnsbrønd
i forgrunden.
(Fot. Eva Bunch).
Grundplan og snit
ses på fig. 5.

Det runde kanonloft har gennem tiderne tjent flere formål: logement, fægtesal, teatersal, lasaret og nu museum; men den oprindelige mening var, at dens kanoner skulle forhindre sejlads gennem farvandet mellem Frederiksø og Græsholmen, Tårnrenden, og forhindre landgang på Græsholmen samt »have sit sigte over alle Indløbene« til havnen. Sådan skrev Coucheron den 29. aug. i en memorial til kongen og nævner også deri, at muren til tårnet ville være færdig om »9 Dages Tid«. Men hermed standsede også arbejdet, og først i 1687 stod tårnet under det kegleformede tag, vi nu ser. Man havde opgivet den etageadskillelse mellem stengulvet og kanonloftet, som først var projekteret, ligeledes et løgformet tag med svungne linjer, ligesom det Coucherons fader havde anvendt på fæstningen Christiansholm i Norge.

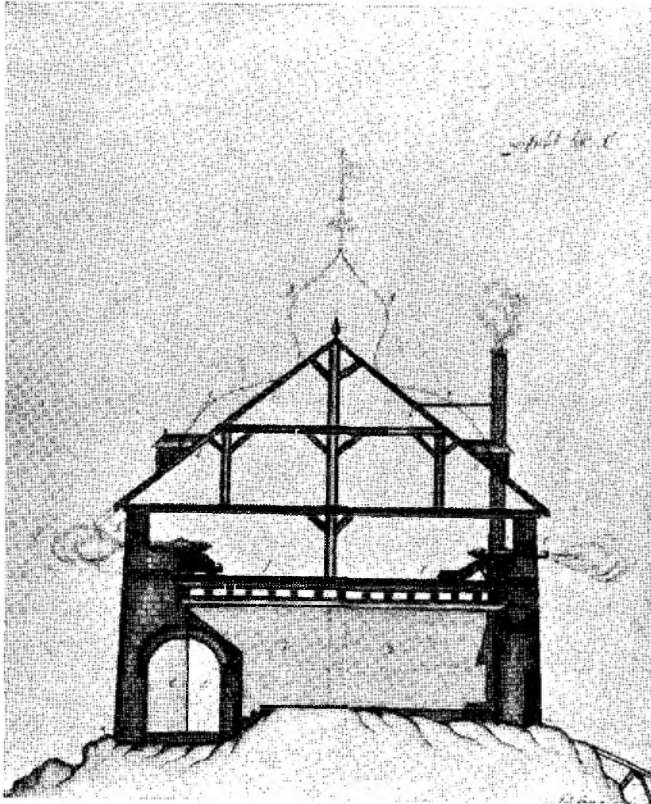

Fig. 11. Coucherons projekt
til Lilletårn
med krudtkammer
til venstre
og kamin til højre.
(Rigsarkivet)

Sygdom og død

Memorialen af 29. aug. 1685 indeholder en »Liste over de gemeene Mand-
skab, som nu er her tilstede«

Af de Marinsche Soldater	100	Mand
Af de Hammershuske Gevorbne	50	»
Af de nationale af Bornholm	50	»
	<hr/>	200 Mand
Deraf var af udygtige sendt til Kbh.	4	Mand
for Tiden syge	42	»
afgået ved Døden	20	»
Marinere til Vagttjeneste	26	»
Til Arbejde	107	»
	<hr/>	200 Mand

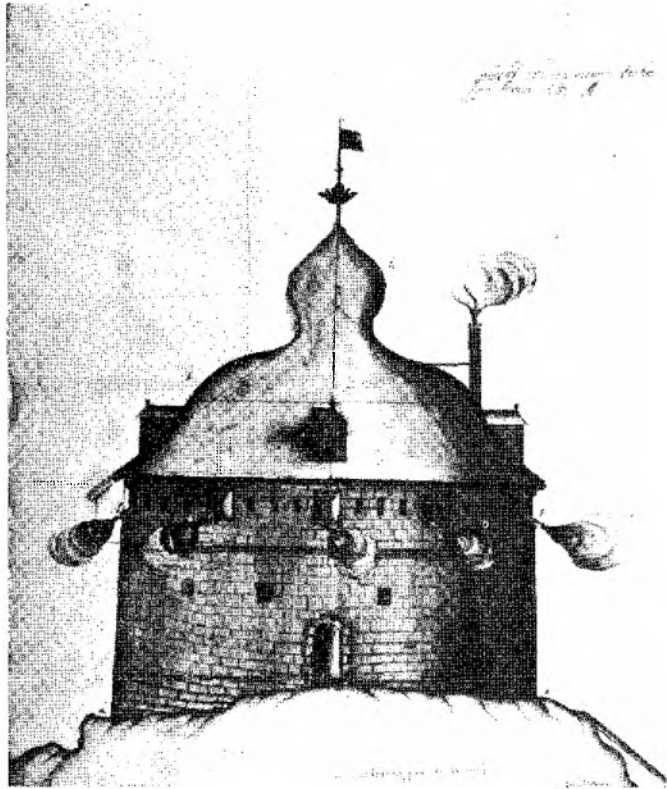

Fig. 12. Coucherons
projekt til Lilletårn.
(Rigsarkivet)

Man ser af denne opgørelse, at selv ved sommertid spillede sygdom og død en betydelig rolle, således at kun godt halvdelen af mandskabet var til disposition ved arbejdet.

Kirkejournalen nævner, at der i 1685 døde i alt 146 personer. Man fristes til at tro, at hr. Anders må mene: indtil udgangen af 1685.

1 »Tre Løver«s endeligt

Havde vinteren været hård ved mandskabet, så havde den ikke været mindre hård ved logiskibet, og derom skrev Coucheron i sin memorial af 29. aug. 1685 således til kongen:

»Det Skib »Tre Løver« kan næppe holdes læns Dag og Nat ved 2 à 3 Pumper, og staar intet at hjælpe her, for Træet er raaddent udi Kølen«.

Kongen havde allerede den 11. april givet tilladelse til, at skibet måtte sænkes; men admiralitetet var ængstelig for, at Østersøens storme af O.N.O. skulle

slå det i stykker og dermed mere fordærve end gavne havnen, derfor foreslog man, at:

»Ferrøe«, »Sorte Rytter« og »Svenske Diderich« did først vorder ført eller slæbt, og de da tilsammen paa en Tid sænkes . . . Sammenbringe i en Hast saa mange Sten, som fornødent gøres, og dem kaste udenfor de da nedsænkede Skibe, saaat Styrningen af Søen der paa først kan bryde, og ej kaste Skibene bort, som ført er meldt, Hafnen og Fæstningen til Skade. Vi forbliver . . .

Niels Juel. Bielke. Spann.

Men alt tager sin tid, også det at sænke skibe, så sommeren gik, før capt. Wildemann den 5. oktober igen fik ordre til at rejse over for at »synke« det sænkefærdige skib. Den 20. marts 1686 er man ikke nået længere end, at admiralitetet gjorde opmærksom på, at en englænder, der »giver sig ud for at være kyndig udi den Videnskab« at sænke skibe, havde tilbudt sin tjeneste.

Muligvis har meningerne været delte om, på hvilket sted »Tre Løver« burde sænkes; men 13. august 1686 fik capt. Wildemann i hvert fald ordre til at føre skibet ud af Nordre Havn: »saa det direkte uden(for) Riffet ved Spann's Batteri for Søndre Haufen kan synkes og ingen andre Steder henføres«. Under udbugseringen den 16. aug. strandede imidlertid »Tre Løver« med agterenden på Skåningerev, hvorved pertlinerne sprang. »Saa alligevel er det Os kært, at han dermed Dagen efter igen er afkommet og den rette Synkeplads saaledes opnaaet«.

Efter Sehesteds mening ville det gavne Nordre Havn meget, hvis et skib blev sænket mellem Kirchholmen og det blinde skær »Kullen«, således at det vendte forskibet op mod land og agterenden imod skæret »Kulskibet«.

I Krigsarkivet i Stockholm ligger en løselig skitse, muligvis tegnet af en forbisejende skipper. På skitsen står skrevet: »Sänkta Skiep« ved et skib, som ses udfor Gyldenløves Batteri. I skyndingen har tegneren fået såvel Storetårn som Lilletårn anbragt på Christiansø. Men det gør jo mindre til sagen, skibet er det vigtigste. (Fig. 13)

Kommandantskifte

I løbet af efteråret 1685 var de planlagte bygninger og batteriet i det store og hele færdige – »færdige« bliver militære anlæg vel aldrig, og Christiansø danner i så henseende ingen undtagelse. Der manglede jo stadig tag på Lilletårn og forbindelseslinjer mellem batterierne, løse kampstængærder, som ikke må forveksles med de drabelige stenmure, vi nu ser, og som stammer fra tiden efter 1808.

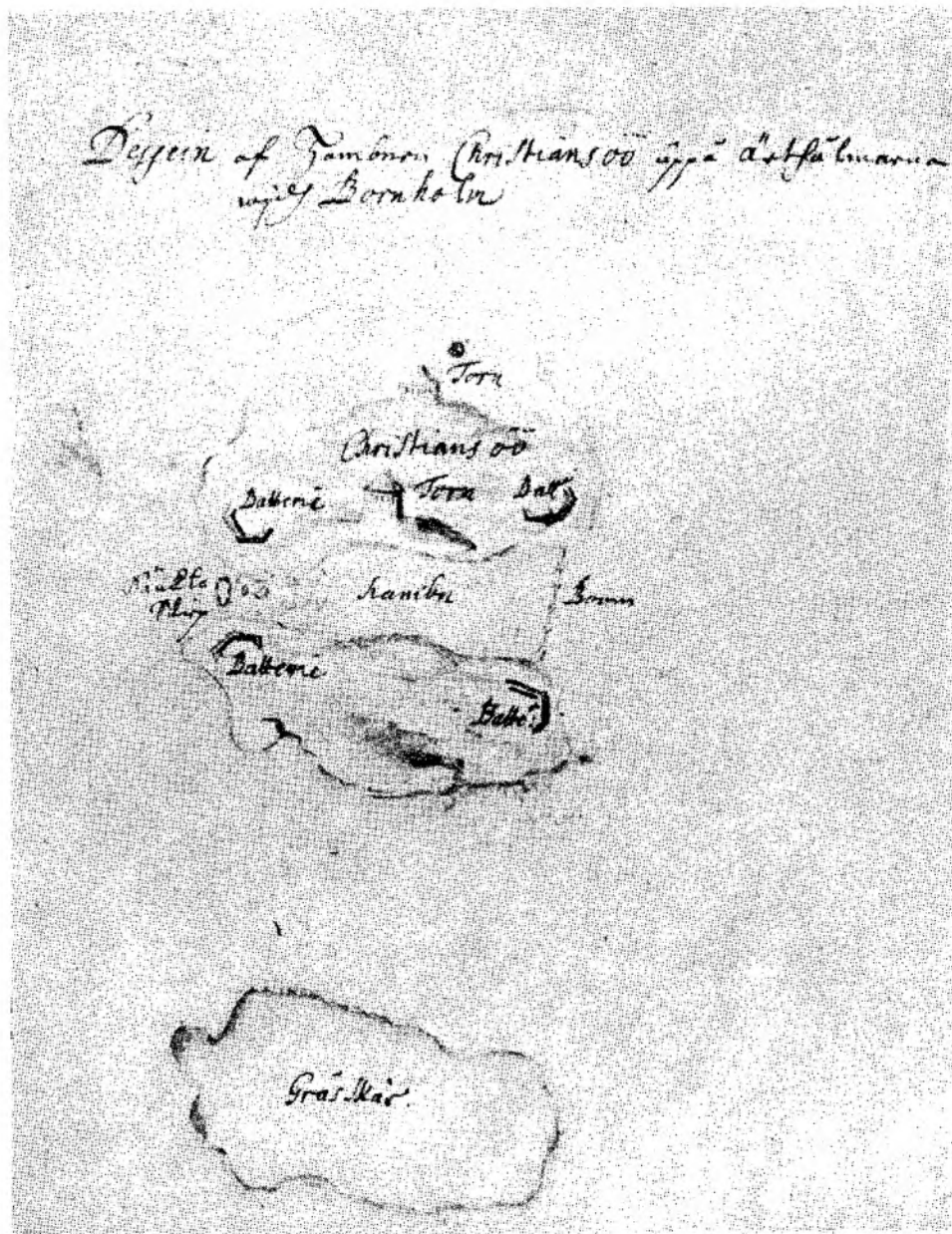

Fig. 13. »Tegning af havnen Christiansø på Erteholmene ved Bornholm« (Krigsarkivet i Stockholm). Havnen begrænses mod syd af en flydebom, mod nord af et sænket skib.

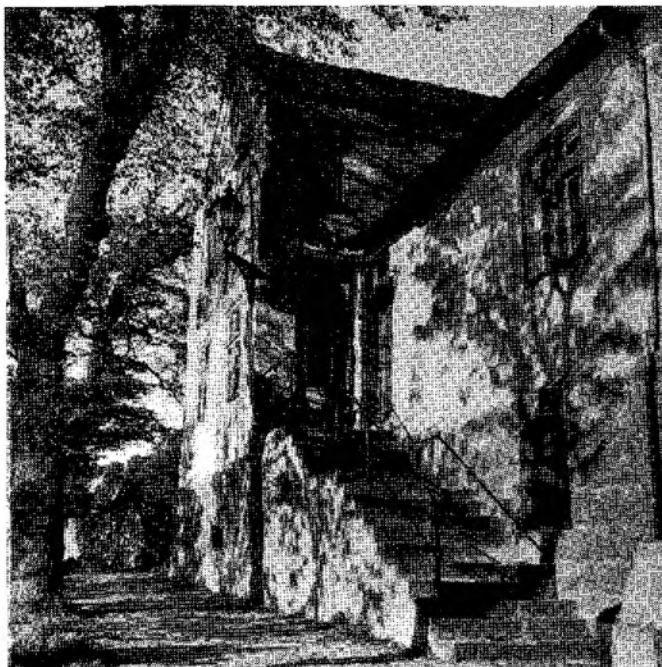

Fig. 14.
Kommandantboligen
– nu hotel.
(fot. Eva Bunch)

Åbenbart må man vel have haft brug for Coucherons ingeniørkunst andetsteds; thi skønt han 2. sept. fik approberet en instruks med 9 punkter, modtog major Henrik Hoffmann – en fætter til generalkvartermester Gotfried Hoffmann – den 8. okt. udnævnelse til vicekommandant.

Coucherons sidste embedshandling blev nok at sende soldaterne af Hammershus garnison tilbage, med undtagelse af de, der havde ladet sig optage i »Fæstningen Christians-øes Fricompagni«. Dele af dette fricompagni træffer vi senere, snart i Rønne ved fæstningsbyggeri, snart på Hammershus, til afveksling for det isolerede liv på holmene i Østersøen.

Da Coucheron den 8. nov. sejlede forbi Sandvig vagtpost, saluterede den til ære for ham, der de facto: »Rejste, styrkede og fuldbragte Fæstningen mellem Klippefald og Bølgebrænding«.

Efter at Coucheron i foråret 1687 havde forestået fæstningsanlæg ved Fladstrand (Frederikshavn), fik søcapt. Schønnebølle den 23. sept. 1687 ordre til med fregatten »Packan« at sejle ham til Bornholm og blive liggende med fregatten »Indtil merbemeldte Hr. Obrist bliver igen færdig til Hidrejsen«.

Men allerede dagen efter kom der kontraordre, hvorefter Coucheron skulle transporteres til Christiania i Norge. Her blev han kommandant på Akershus indtil sin død den 14. marts 1689.

Henrik Hoffmann skulle nu flytte ind i fæstningens kommandantbolig, som efter Coucherons tegning og memorial skulle indrettes i Storetårns anden etage. Det måtte blive en ubekvem lejlighed med mærkelige krumme værelser, der kun fik lys gennem små vinduer fra en skummel gård, og hvor kanonerne dundrede lige over hovedet på det høje herskab.

Men måske flyttede kommandanterne slet ikke ind i Storetårn? På flere kort fra 1684 – altså kort, hvorpå Lilletårn mangler – findes en lille bygning, som to af de svenske »spionkort« i krigsarkivet i Stockholm kalder »Commandanternes huus ad interim« . . . Om man så ved »foreløbigt commandanthus« skal forstå et hus, der benyttedes, før boligen i tårnet eller før den senere kommandantbolig (det nuværende hotel), får stå hen. Henrik Hoffmann boede i hvert fald i den sidstnævnte før 1703, og dér har alle senere kommandanter boet, mens »Logementet« i Storetårn, som også kaldes »Retirade-plads« i krigstid for kommandanten og andre officerer, blev anvendt til kirkesal.

Kongebesøget 1687

Den største begivenhed i Henrik Hoffmanns 24 kommandantår har sikkert været Christian den V's besøg i 1687.

Ved hoffet var hele vinteren gået som sædvanlig med jagt og bal, og de lyse nætter var just begyndt, da »Den i Krige uovervindelige Konge« om bord på »Elefanten« den 11. maj nærmede sig »Østersøens Beherskerinde«. Han kom fra Svaneke, hvor han havde boet 2 nætter hos landsdommer Ancher Athoni Muller.

»Elefanten« ledsagedes af 5 stolte fregatter: »Sværmeren«, »Makrellen«, »Blaaheyren« og »Mynden«. Kl. 3 om morgenen gik majestæten i land på den fæstning, som bar hans navn, tilligemed et strålende følge med velklingende titler og navne: Hans høje Excellence, Norges statholder, Ulrich Frederich Gyldenløve, der nu skulle opnå at se Coucherons værk, excellencerne, oberjægermester Reventlow, generaladmiral Niels Juel og admiral Spann samt 8 andre høje herrer lige fra den kongelige forskærer Paske von Negendanch til mundskænken monsieur Dysseldorph.

Kongen beså »de gjorte Værker« og kl. 7 slet (om aftenen) afsejlede han igen.

Der skulle gå 164 år, før en dansk monark steg i land på klippefæstningen. Da kongens tilbagekomst til hovedstaden »tarderedes«, blev dronningen ængstelig for gemalens skæbne, og den 14. maj blev derfor fregatterne »Victoria«, »Wrangels Palais« og barcalongen »Flyvende Fisk«, den sidste med et brev til kongen, sendt ud for blandt andet på Christiansø at søge oplysninger om den ventede flotille. Vejret havde tvunget herskaberne til at foretage vende-rejse til Bornholm, og først den 19. maj nåede man København.

Nordøst batteriet

Mellem Gyldenløves batteri mod nord og Bielkes mod øst er en »forholdsvis« lang kyststrækning, der yderligere bøjer ved »Verdens Ende«. Her havde fæstningen et svagt punkt, som man forsøgte at bøde på ved anlæg af »Nordøst Batteriet« på klippekuden inden for »Tyveskæret«.

Det nære naboskab til det frådende hav under vinterens storme bevirkede imidlertid, at batteriet blev skyllet væk, således at der på et kort fra 1703 kan stå: »dend Sted, huor det Batteri hafuer warit, som for nogle aar siden wed Storm wierlig og Springflod er blefen Ruinerit«.

Havnen

Capt. Wildemann havde foruden at være chef for logiskibet »Tre Løver« tillige fungeret som havnebygmester, dog fik han en tid hjælp af søcapt. Robbert Holland, som 30. maj 1687 var blevet beordret til Christiansø med den kongelige »Haufne-Pram«. Arbejdet bestod i »Haufnens Uddybning til perfection at bringe«. Især ønskede man at få Søndre Havns blinde skær fjernet og passagen mellem de to havne gjort dybere.

»Saa er Meningen, at han skal lade alt det øvrige Arbejde staa, og med al Magt imens Folket kan være i Vandet at fordybe den Forsnævring under Broen mellem Kirkholm og Boeø...«.

Således skrev admiralitetet 28. juni til lodsens Niels Olsen Ternø, som en måned senere afløste capt. Wildemann som havnebygmester. Ternø må have været den rette mand på den rette plads; thi den 14. nov. 1687 sendte majestæten ham i dybeste hemmelighed 50 rdl. som påskønnelse af hans dygtige havnearbejde.

Desværre blev han afsat fra sine embeder i 1693 på grund af en strid mellem hans kone og fru feltskær Langhorn. *Où est la femme?* Men lad det være sagt med det samme, at på fæstningen Christiansø har mændene ingenlunde stået tilbage for kvinderne, hvad angår indbyrdes stridigheder.

Inden vi forlader capt. Wildemann skal lige bemærkes, at han var hollænder ligesom Ruse, Spann, Kirkering og familien Coucheron. Cicignon var luxemburger, Clary franskmand og Gotfried og Henrik Hoffmann var sachsere. Krigerfaget var dengang et internationalt »håndværk«, hvor krigerne var på »valsen« ligesom andre håndværkere. I 1600-årene var især forbindelsen mellem Holland og Danmark meget betydelig.

Det var dog ikke blot Nordøst batteriet, der ikke kunne modstå Østersøens vælde. Det viste sig snart, at havneanlæggene heller ikke tålte elementerne. Udenskærs havneanlæg på klippegrund var vi danske jo ikke særlig fortrolig med, så den 10. april 1702 måtte kommandant Hoffmann indberette til admi-

ralitetet, at tømmerværket i havnen var råddent og nedstyrtet, således at stenene truede med at skride ud og fylde havnen.

Det var især molen ved Juels batteri, der var brøstfældig, og i 1703 beordredes derfor major Scheel – den senere general og kommandant i København – til fæstningen for at besigtige skaderne og afgive betænkning om det var bedst at lave bolværket af træ eller af sten samt »forfatte et Kaart over samme«. Øerne og havnen blev omhyggelig »opmaalt og udi Tegning forfærdiget i September 1703«. Tegningen viser blandt andet et projekteret stjerneformet batteri på Græsholmen og meddeler fæstningens forsyning med kanoner. (Fig. 15)

Batteriernes bestyknig

Gyldenløves batteri	5 stk.	18 pundige kanoner
Juels batteri	4 stk.	18 pundige kanoner
Sehesteds batteri	5 stk.	18 pundige kanoner
Spanns batteri	5 stk.	18 pundige kanoner
Lilletårns batteri	4 stk.	8 pundige kanoner
Lilletårns batteri	4 stk.	4 pundige kanoner
Storetårns batteri	8 stk.	12 pundige kanoner
Storetårns batteri	6 stk.	8 pundige kanoner
Retranchementet om Storetårn	2 stk.	Morterer
Coucherons batteri	1 stk.	18 pundige kanoner
Coucherons batteri	4 stk.	8 pundige kanoner
Bielkes batteri	4 stk.	6 pundige kanoner
I alt	52 stk.	

Og hvad havde man så til betjening af de 52 stk. skyts og til andet arbejde på fæstningen. Herom giver betalingsreglementerne oplysning.

Betalingsreglement for år 1700.

1 Vice-Commandant (Løn for 32 dage)	35 Rdl.
1 Capt. ved »Garnisons Comp.«	20 Rdl.
1 Skriver	6 Rdl.
2 Lieutenanter ved Garnisons Comp. à 14 Rdl.	28 Rdl.
2 Sergenter ved Garnisons Comp. à 1 Rdl. 48	2 Rdl. 96 Sk.
2 Corporaler ved Garnisons Comp. à 1 Rdl. 16	2 Rdl. 32 Sk.
2 Tambourer ved Garnisons Comp. à 80 Sk.	1 Rdl. 60 Sk.
70 Gemene ved Garnisons Comp. à 64 Sk.	44 Rdl. 80 Sk.
1 Artilleri-Lieutenant	16 Rdl.

6 Constabler à 2 Rdl.	12 Rdl.
12 Underconstabler à 1 Rdl. 32 Sk.	15 Rdl. 84 Sk.
1 Quartermester	4 Rdl.
1 Skibstømmer-Mand	4 Rdl.
6 Chaluproere à 2 Rdl. 48 Sk.	14 Rdl. 88 Sk.
1 Præst	30 Rdl.
1 Degn	6 Rdl.
1 Chirurg	16 Rdl.
1 Proviantskriver	30 Rdl.
1 Bager og Brygger	12 Rdl.
1 Grovsmed og 1 Bøsse-maker	14 Rdl.
Hvilket i Alt beløb sig aarligt til	3623 Rdl. 37 Sk.
For Kosten til 102 Mand	3536 Rdl.
I Alt til 114 Mand	7159 Rdl. 37 Sk.

Under Chr. V lå økonomien meget tungt, det kneb med at skaffe penge, hvorfor generalkrigskommissær Rosenkrantz den 14. august 1689 måtte indskærpe commissariatet nødvendigheden af rettidige udbetalinger af lønnen: »thi i Freds-Tid kan man vel snakke Officererne og Soldaterne noget for, at de give Credit; men i Krigs-Tid, naar man haver dem nødig, tale de et højt Sprog«.

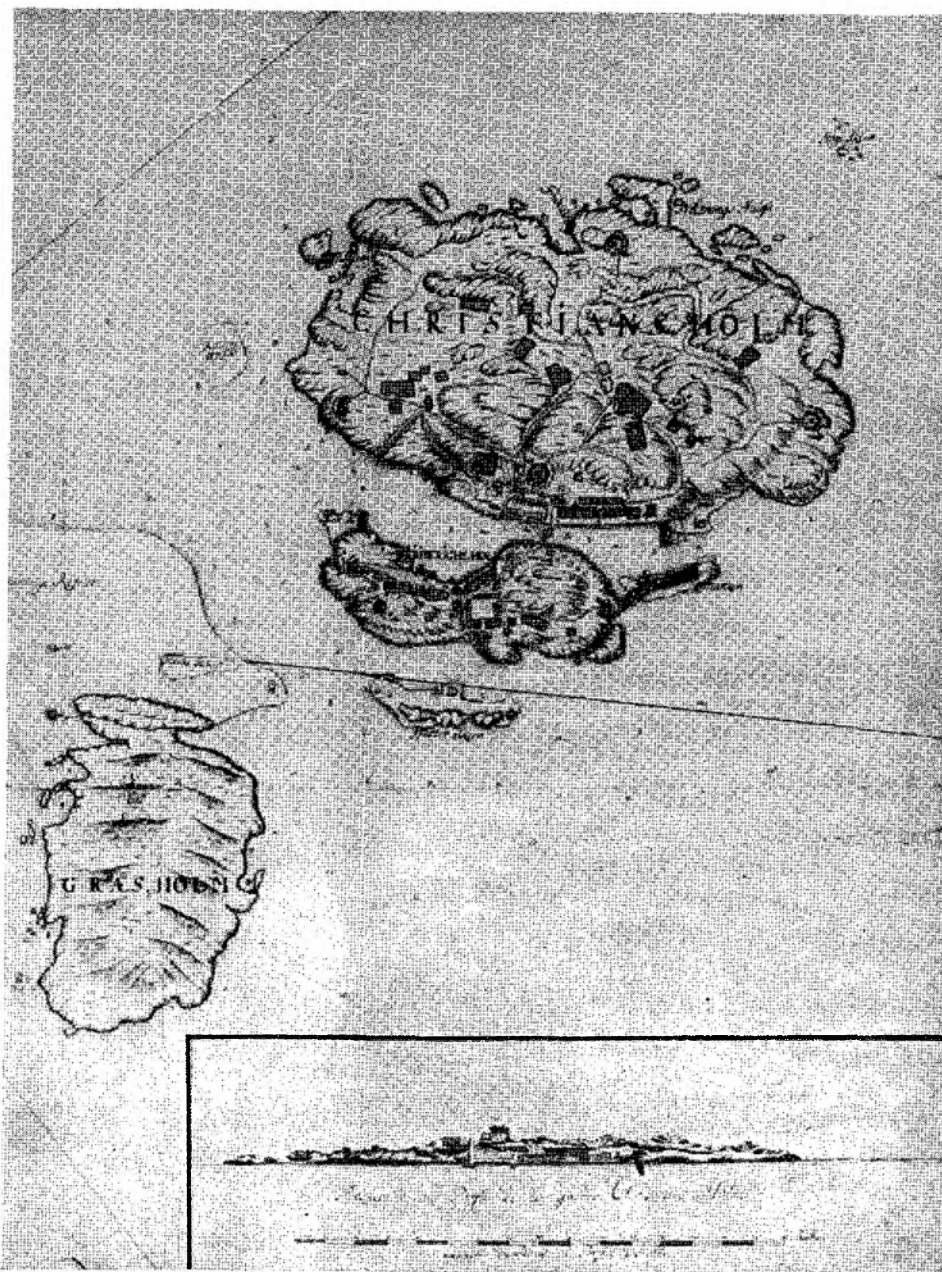

Fig. 15. Udsnit af kort fra sept. 1703 (Arentskjold) henhørende til major Scheels betænkning. Forneden profiltegning af Christiansholm fra vest. (Hærens Bygningstjenestes hist. tegnearkiv)

Forplejningen

Betalingsreglementet nævner »Kosten til 102 Mand« ikke til 114. Sergenterne, corporalerne, kvartermestrene, tømmermanden, tambourerne, chaluproerne og »de Gemene« fik nemlig foruden den beskedne pengeløn tillige løn i naturalier efter et kostreglement, som vel ændredes gennem tiderne, men dog stort set tilstod de nævnte personer: hver 10-ende dag et 12 pundes rugbrød og 2 spande »Godt Øl« samt 4 pund smør om måneden, endvidere: gryn, ærter, flæsk, ost, tørfisk, spegefisk, salt og brændevin.

Frokosten bestod af brændevin og brød. Middagen skiftede mellem bygrynssuppe og ærter med flæsk, dertil brød og øl. Aftensmaden var enten byggrynsgrød eller øllebrød. Dertil kom så fiskeretter alt efter årstiden.

Til naturallønnen hørte også bolig, brændsel, uniform, strømper, sko, skjorte og hvert tredje år et tæppe og en madras (Straasæk).

Kongen betragtede fæstningen som et led i forsvaret af Bornholm og pålagde derfor øens befolkning at »underholde Vores Fæstning Christinasø« ved at levere nogle af de før nævnte naturalier, som udskibedes fra Gudhjem.

Det var gudhjemfiskerne, der måtte påtage sig »alle de kongelige Ægter og Travaljer« med deres små både til og fra fæstningen, og som vederlag eftergav kongen dem den 24. april 1694 fiskerlejets årlige »Dagværkspenge«, hvilke beløb sig til 18 rdl. 92 sk. Forordningen varede til 22 juli 1781.

Forvalteren

Men fæstningen behøvede jo meget andet end proviant og brænde, der skulle ammunition og materialer til af enhver tænkelig art. Alt noget, som blev overført fra Holmen til Magasinet på Christiansø, hvor de ligesom provianten blev modtaget af forvalteren, der senere udleverede deraf efter rekvisition og mod behørig kvittering. Stillingen kaldtes derfor »Proviant-Ammunition- og Materialeforvalter«. Så førte han fæstningens regnskaber og inspicerede »Kongens Køkken«:

»Og haver han selv hvert Maaltid med Kokken tilsyn, at enhver deres Portion vel-kaaget og upaaklagelig nyder«.

Forvalteren førte desuden tilsyn med møllen, bageriet, bryggeriet og ølkælderen. Han havde altså mange jern i ilden, men lønnedes da også på linje med præsten lige under kommandanten, og han havde »Comptoir« og bolig på Christiansholm og var nabo til kommandanten.

Feltskæren

Når der på betalingsreglementet var normeret 115 stillinger til 114 personer, skyldes det, at feltskæren, Peter Magnussen Langhorn, ikke blot fungerede som læge – »Chirurg« – men tillige som »Skriver«, hvorved han forhøjede sin månedlige indtægt fra 16 til 22 rdl., hvilket nok kunne gøres nødig i betragtning af, at han havde 11 børn foruden stiftbørn. Blandt de sidste findes en af Danmarks lærdeste jurister, konferensråden Peder Kofod Ancher.

Langhorn, eller »Mester Peiter«, som han benævnedes, virkede på fæstningen i 44 år 6 mdr. og 2 uger, hvorefter en søn, Jacob Frederich Langhorn, afløste ham. I 73 år kurerede fader og søn på, hvad der forekom af »Blessurer«, »Fracturer«, skørbug, på huller i fru Hoffmanns »diche Beine«, ordinerede hende 11 potter »Gersten Grutz« samt »Brantwein und Kringeln« for 4 mark og 2 skilling. De stødte diptamrod og rørte snogefedt, de årelod, satte blodigler på buldne tænder, plastrede, obducerede lig og attesterede blandt andet, at: »Constabel Andreas Olsen var syg af aldre Dom og haver en raaden Lunge«.

Jo, der var nok at gøre, men dog ikke mere, end at den gamle Mester Peiter nok kunne få tid til at prente i retsprotokollen og sønnen til at drikke sig mangan en ærlig rus på kroen; men derom skal vi senere høre.

Fiskeri

Var mandskabets daglige »menu« ikke særlig spændende, så havde man da heldigvis havet lige udenfor, og derom skrev de Thura i 1756:

»Men af det salte Vand faaes Lax, smaa Torsk og Sild i temmelig Mængde, som enhver kan fiske, naar og hvor de vil«.

Denne tilladelse benyttede soldaterne sig af i deres fritid i en sådan grad, at general Scheel senere mente, at garnisonen ikke burde være fast, men afløses hvert andet år, fordi mandskabet ellers blev fiskere i stedet for soldater, hvilket han havde erfaret, da han besøgte fæstningen i 1703.

Nå, Henrik Hoffmann har måske også været noget eftergivende? Fæstningens første år var fredelige, og kommandanten så svagelig, at han 3. okt. 1699 fik tilstået en hjælper. Det var capt. Hans Andreas Stibolt, den første af tre kommandantgenerationer Stibolt.

Kommandantens herligheder

Foruden pengelønnen havde kommandanten sine »Herligheder«: jagtretten og retten til edderdunene på Græsholmen. Da der indsamledes 2 til 3 lispund (ca. 20 kg) hver sommer, udgjorde det en ret betydelig forøgelse af hans indtægter. Og for at sikre denne »Herlighed« udfærdigedes den 25. april 1702 en forordning om edderfuglens fredning (Åboen kaldes fuglen her) til stor gene for fiskeriet ved Bornholm, som »aarligen maa tabe mange Gange 5 Lispund Edderduns Værdi«. Fredningsbestemmelserne blev næppe overholdt, og de måtte yderligere indskræpes ved en ny forordning, hvori det hedder:

»Men ingenlunde maa Edderfuglen paa nogen Maade fanges, eller paa nogen Maade skydes, eller Æggene dem fratages, under 10 Rigsdalers Straf hver Gang, nogen dermed bevislig betrædes«.

Forlystelser kan vel også henregnes under »Herligheder«. »På Græsholmen forlyster Commandanten sig med andre Betjentere om Sommeren, tagende kold Mad med sig, som de dér nyde, og beseer Aaboens Indkvartering, hvilken Fornøjelse for dem er ligesaa stor, som det for andre Kjøbstadfolk kan være, at søge deres Fornøjelse i Skoven, hvoraf Øens Indbyggere ikke have det mindste at rose sig«.

»Den store nordiske krig«s begyndelse

Chr. V døde den 25. august 1699, og året efter var Fr. IV indviklet i krig med Sverige: »Den store nordiske krig«, hvis første akt næppe påvirkede livet på vor fæstning i særlig grad. Betalingsreglementerne fra 1702 til 1709 udviser nemlig konstant 115 mand, og udgifterne varierede fra 6788 rdl. 64 sk. til 7030 rdl. 22 sk. Ikke engang som base for kapere kom fæstningen til at fungere; thi allerede 20. nov. 1700 udstedte kongen forbud mod »Capreri i Øster-Søen« efter forestilling fra den svenske og hollandske minister.

Kommandant Henrik Hoffmann

I disse år sad Henrik Hoffmann stadig for styret; han var nu en gammel mand og næsten blind; men trods det dansede han gerne en sirlig menuet, og da han den 23. maj 1709 for sidste gang lukkede sine trætte øjne, havde han levet i 80 år 5 uger 5 dage, og hr. Anders kunne skrive i sin kirkejournal, at Hoffmann havde ført en »skøn Commando«.

Året før havde kommandanten ladet indrette et lidet kapel i det nordvestre hjørne af kirkegården på Christiansholm, og deri blev hans balsamerede legeme indsat den 14. juni. Året efter fik han selskab af en capt. Bille, som var død på »Flaaden« under Sandvig, og i 1711 døde fru Hoffmann, født von Grunevald.

Hoffmanns efterlod sig intet testamente og havde ingen arvinger, hvorfor deres formue tilfaldt den kongelige kasse, dog først i 1728. Auktionsforretningen efter salig fru Hoffmann fortæller os ikke så lidt om datidens økonomiske forhold og levevis, hvorfor den følger her:

Aktiver:	Guldmønter	105 Rdl. 56 Sk.
	Sølvmønter	53 Rdl.
	Massiv Guld	139 Rdl.
	Massiv Sølv	210 Rdl.
	Tin, Kobber, Messing, Bliktøj, Jernfang, Skilderier, Glas, Sten- tøj, Gangklæder og 17 Bøger . .	594 Rdl. 28 Sk.
		<hr/>
		1101 Rdl. 84 Sk.
Passiver:	477 Rdl. 73 Sk.
	Resterer	624 Rdl. 11 Sk.
Gotfried Hoffmanns Enke		200 Rdl.
Til den Kongelige Kasse		424 Rdl. 11 Sk.

Af udgifter, der har særlig interesse, er 35 rdl. 5 mark til et »Sørgemaaltid« efter den salig fru Majors (værdierne omregnet i kroner)

2 Lam	2,00	Krydderier og Olie	1,32
10 Par Kyllinger	2,40	10 Pund Smør	1,20
4 Par gamle Høns	2,00	2 Læs Brændeved	1,00
2 kalkunske Haner	3,63	1 Anker Vin	14,00
112 Pund Oxekød	7,00	1 Fad Godt-Øl	6,66
2 Flæskebøster	2,33	1 Tønde Godt-Øl til	
2 røgede Oxebryst	3,33	Dragerne	4,00
4 røgede Tunger	1,32	Tobak og Piber ved det andet	
20 Pund Lax	3,20	Bord	1,32
4 Tetter	6,60	Køkken- og Arbejdsfolk . . .	4,00
6 Potter Brændevin	3,32		
3 Pund Sukker	2,22	I alt ca. 71 kr. = 35 Rdl. 5 Mark.	

Alt er jo så ulige fordelt her i verden; kommandant Hoffmanns havde ingen børn, mens feltskærer Langhorns havde 11. Langhorns ene søn, Henrik, der var opkaldt efter Hoffmann, blev derfor opfødt i kommandantboligen, og ved ovennævnte begravelse bar han en sørge dragt til 6 rdl., som boet betalte.

Af andre udgiftsposter bemærkes 50 rdl. til kirkeregnskabet til vedligeholdelse af kapellet på kirkegården, der stod til 1887.

Skønt generalkvartermester Gotfried Hoffmanns enke ikke var arveberettiget, gik kongen med til at udbetale hende de førnævnte 200 rdl. Hun boede da som enke på Bornholm under trange omstændigheder.

Endvidere bestemte skifteretten, at den lille Henrik Langhorn skulle arve 50 rdl.; men da der manglede testamente, måtte fæstningens embedsmænd bevidne, at udbetalingen var i overensstemmelse med den afdødes sidste vilje. Således udtalte præsten:

»At salig Commandant Hoffmanns Frue lofvede ofenmeldte lille Hinrich noget af hendes Gods, hørte jeg ofte, icke alleneste da hun var frisk, men endogsaa Dagen førend hun døde, sagde hun til hannem: »Gif dig tilfreds min Søn, du skal have noget efter mig at hjælpe dig med.

Dette testerer C. Funch.«

Ved begravelsen blev anvendt 31 alen sørgeflor og 6 alen sorte bånd, hvoraf de 3 »mit silberne Blumen«, og 24 mand bar kisten til kapellet. For deres ulejlighed fik de hver 1 mark – altså nok til at kunne købe en røget tunge for. Til at styrke sig på fik de en tønde »Godt-Øl« til deling. Kommer så dertil »Sørgemaaltidet« med de »kalkunske Haner«, kan man vist uden overdrivelse sige, at den salig fru Hoffmann kom i »Jorden« med manér.

Den store nordiske krig
(Tordenskjoldskrig)

Henrik Hoffmanns efterfølger blev en ny sachser: Isach von Halbruck; men indtil han tiltrådte, 25. febr. 1710, fortsatte Hans Andreas Stibolt sit virke, som fornemmeligst kom til at bestå i at bringe fæstningen i krigsberejthed i anledning af, at Danmark på ny var trådt aktivt ind i krigen med Carl XII, en krig, hvori Christiansø ved sin beliggenhed – mellem to svenske besiddelser – kunne komme til at spille en rolle.

Fæstningen måtte derfor have de fornødne forsyninger, det fornødne mandskab og de rette forsvarsværker.

For at undersøge det sidste – det var jo 25 år siden, fæstningen blev bygget – blev kommandør Judichær og ingeniørcapt. Fischer den 25. sept. 1709 med fregatten »Maagen« sendt til Christiansø for at anordne det, som var nødvendigt til dens istandsættelse. Synsforretningen blev foretaget så grundigt, at der endnu i 1730-årene henvises til den.

Det var Scheels kort, som admiral von Støcken havde overladt Judichær, der dannede grundlaget for det projekt, som nu blev udarbejdet den 23. okt., og som for første gang viser et stærkt værk omkring Storetårn: et skuldret hornværk med ravelin og med store barakker i det indre værk. Ude på øen er projekteret et nyt batteri i stedet for det »ruinerede« Nordøst batteri, og mellem batterierne ses redaner og forbindende courtiner. På Møllebakken har man lagt en lynette og på Græsholmen ligeledes en lynette med vagthus i struben til erstatning for Scheels stjerneprojekt fra 1703. Alt såre drabeligt, smukt ser det ud på tegnepapiret, men længere kom det heller ikke. (Fig. 16)

Når undtages nogle kampestenmure af løse sten ved Bielkes vig, som von Halbruck lod sætte i 1713–14, synes der ikke at være foretaget noget med værkerne. Hensigten med muren var at forhindre søen i at skylle jorden bort fra Bielkes batteri og at tjene som brystværn, hvorfra hele vigen kunne bestryges, hvilket fandtes nødvendigt, da her var landgangsmuligheder ved

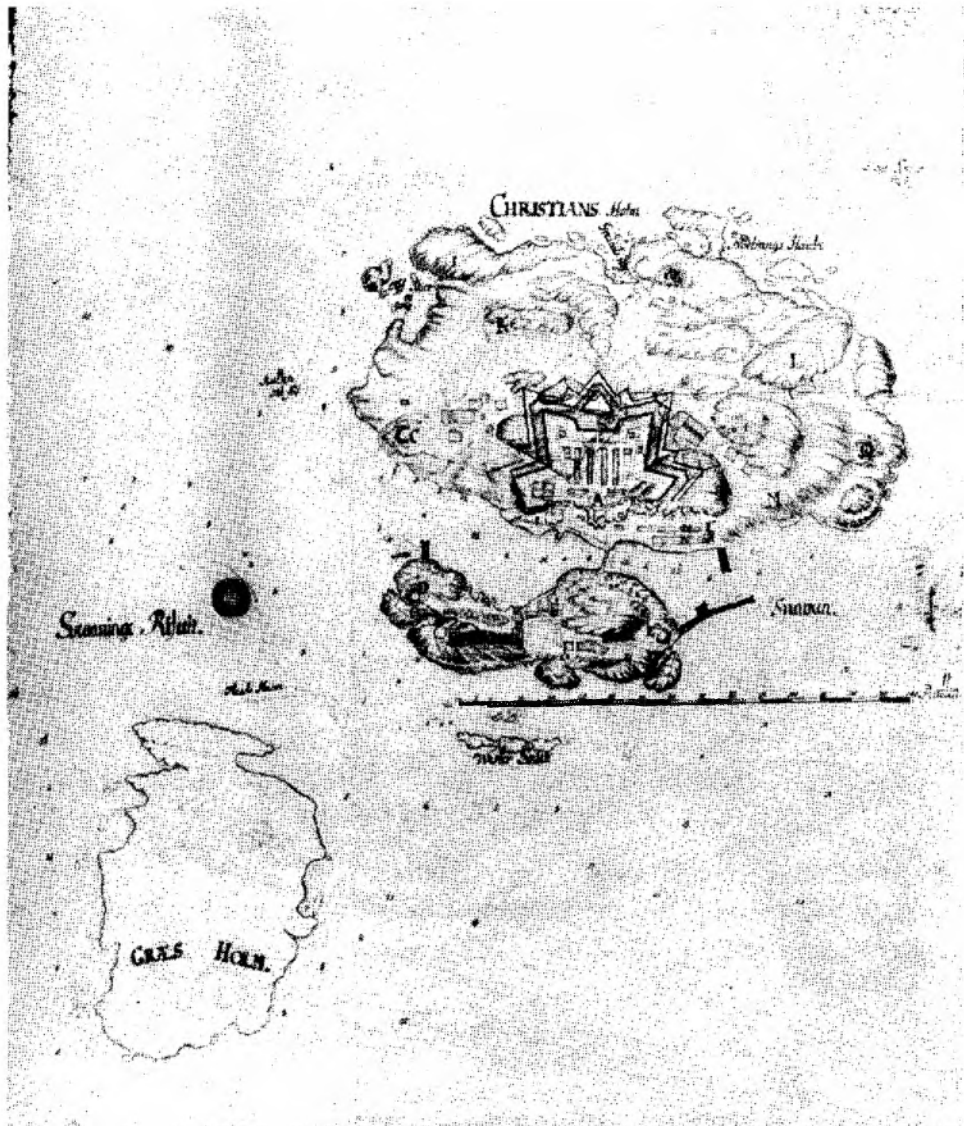

Fig. 16. Støcken og Scheels projekt fra 1709 til en sluttet befæstning omkring Storetårn. Værket K skulle erstatte det ødelagte Nordøstbatteriet I mens værkerne L og M skulle hjælpe henholdsvis Coucherons- G og Juuls Batteri F. Af projektet opførtes kun de nye soldaterboliger N-N på Christians- og O-O på Frederiksbholm. (Hærens Bygningstjenestes hist. arkiv)

hjælp af »skærbaade«. Det samme kunne med føje siges om værkerne på Græsholmen med hensyn til Ålevigen og om Tyvevigen på Christiansø.

I 1718 landede således – hvis man tør tro en gammel beretning på et kort fra 1810 – en svensk kaper i Tyvevigen, og inden vagten opdagede landgangen, lykkedes det kaperne at stikke ild i 4 skibe i havnen:

»Men da Besætningen paa Fæstningen ved Midnatstid snart samledes, hævnedes den dette saa eftertrykkeligt at af 24 Roere ingen skaanedes uden Styrmanden, der var krøbet i Skjul mellem Klipperne. I det svenske Kaperskib fandtes mange kostbare Guld- og Sølvsaager m. v., så at den Price efter de Tider vurderedes til over 14000 Rdl., hvilket den Gang var en stor Sum. Den danske Besætning led Tab af en død og 2 blesserede. Den ene af disse blev med en Sabel hugget tværs i Munden og kløvet lige til Ørerne, men blev desuagtet meget godt kureret. Dog havde hans Udtale lidt, da det ene Kæbeben var Blevet stærkt læderet«.

Den sidste oplysning må vel nok siges at være en enestående cadeau til feltskær Peder Magnussen Langhorn. Fæstningens kirkebog indeholder imidlertid intet om de i beretningen nævnte dødsfald; måske er de 23 faldne blevet betragtet som røvere og derfor ikke begravet i indviet jord.

Havnen kunne stadig ikke forlige sig med vinterens storme, og von Halbruck måtte – ligesom Hoffmann – indberette, at stenkisterne ved Søndre Havn var blevet ødelagt, og at reparation var nødvendig, nu var det blot den vestre mole under Spanns batteri.

Hvis bestræbelserne for at bringe Christiansø i krigsberedskab kun ændrede lidt ved befæstningsværkerne, så ændrede de des mere ved bemanningen, idet besætningen forøgedes fra 115 til 372 mand. Garnisonskompagniets gemene forøgedes nemlig med 30 mand, og desuden overførtes der 2 kompagnier infanteri bestående af 226 mand, hvoraf 22 officerer og underofficerer. Bornholms landkompagnier måtte heraf levere 100 mand og 6 officerer under capt. Christoffer Olsen Sonnes kommando. Dette forhold varede krigen ud – indtil 3. sept. 1720 – med afløsning hver tredje måned.

Stibolt var blevet kommandant efter Hoffmann, og han beholdt titlen selv efter at »den fortræffelige og retfærdige Oberst Liutenant von Halbruck« var ankommet. Den sidste blev så blot kaldt »Ober-Commandant«, det lød dyrt og passede derfor til den øvrige forandring, der alene på lønningskontoen udviste en fordyrelse på ca. 15000 rdl., nemlig fra 7006 til 21964 rdl. Og fordyrelsen skyldtes ikke en almindelig lønstigning; thi når undtages kaptajnerne, hvis månedsløn steg med 10 rdl., lå lønningerne fast.

Feltskæren var ikke tilfreds med dette, og 9. febr. bestemte en kongelig resolution, at han skulle have et månedligt tillæg på 4 rdl., hvilket vel næppe vil synes urimeligt i betragtning af, at hans klientel var svulmet op til mere end det tredobbelte, mens lønnen altså kun var steget fra 16 til 20 rdl.

Kosten hørte, som tidligere berørt, med til de meniges og underordnedes aflønning. For året 1710 således:

»Kost til 352 Mand à 3 Rdl. 38⁷⁹³²/₁₉₃₀₅ Sk. maanedlig.«

Jo, han kunne nok både dividere og regne med brøk den gode Alexander Jagenreuter, fæstningens proviant-, ammunitions- og materialeforvalter.

Jagenreuter kunne ikke blot regne, han forstod også »at regne den ud«; thi da han i 1706 kom til fæstningen som forvalter, giftede han sig med for-gængerens, forvalter Tønders enke, Helvig Kofoed og sparede derved enke-pensionen.

Helvig var datter af borgmester Poul Kofoed i Svaneke, en mand, der var sin »halve Tønde Guld værd«, og som havde drukket fæst^{ens}øl på Hammershus slot med hendes mor, Margrete Hesler.

I 1706 stod fru Helvig for at skulle arve en formue, og således kom Alexander Jagenreuter til at forene det nyttige med det behagelige, det må vi da håbe. Jagenreuter var forvalter på Christiansø i 36 år, og på kirkegården ses endnu en smuk sten over fru Helvigs tvende mænd. En sten over Jagenreuters søster, gift Berner, er derimod forsvundet; hun døde her i 1732 og er stammoder til den adelige familie Berner Schilden Holsteen.

Hvor proviantforvalteren opbevarede de betydelige beholdninger, som den forøgede besætning og muligheden for en isolering krævede, vides ikke. Der blev 1710 foreslået at opføre et nyt materiale- og provianthus, men heller ikke dette blev til andet end forslag.

Efterretningstjenesten

Under krigen foregik naturligvis tilførslerne af »Mund- og Krigsforraad« med kongelige skibe i konvoj.

Det var på en sådan konvojeringsrejse, at fregatten »Flyende Dragon« den 3. januar 1712 forliste på Græsholmen.

De konvojerende skibe – f. eks. 2 fregatter og 1 orlogsskib til 4 transport-skibe – havde så gerne ordre til at rekognoscere i Østersøen, mens udlosningen på Christiansø fandt sted, for derefter at returnere til København og aflægge rapport.

Her har vi fæstningens sømilitære betydning under en angrebskrig: at tjene som base for det maritime efterretningsvæsen. Vi skal senere se dens betydning under en forsvarskrig, nemlig som base for kapere.

Efter Carl XII's nederlag ved Pultava i 1709 måtte man formode, at han ville søge til de svenske besiddelser i Nordtyskland for herfra enten selv forsøge at nå tilbage til Sverige eller fortsætte krigen, hvilket krævede undsætning og forsyninger fra hjemlandet. Det måtte nu blive en opgave for den danske flåde at afskære forbindelsen mellem Sverige og Pommern, en opgave, som den af forskellige grunde ikke løste, og en af grundene var, at efterretningstjenesten svigtede. Flådeledelsens dispositioner hvilede mere på løse rygter og »spargement« end på kendsgerninger. Efterretningsvæsenets totale svigten kulminerede den 4. oktober 1710, da Gyldenløve, der lå med den danske flåde i Køgebugt, forvekslede den svenske flåde med danske proviantskibe, som han ventede fra Danzig. Det var ved den lejlighed, at »Dannebrog« sprang i luften med Ivar Hvitfeldt og 546 mand.

Efterretningstjenesten krævede hurtigsejlende og letmanøvrerlige rekognosceringsskibe og en sikker base, som kunne søges med alle vinde, og en sådan havde vi i Christiansø; men flådeledelsen udnyttede slet ikke dens muligheder i så henseende.

Havde vi i 1710 haft en observationsafdeling ved Christiansø, ville Gyldenløve i god tid have fået oplysning om den svenske flådes sejlads mod Køgebugt og taget sine forholdsregler derefter.

Peder Wessel

Peder Wessel – selv *reconnoceur par excellence* – forstod fæstningens betydning for efterretningstjenesten; men han var endnu en »lille« mand, og først i 1718, da han hed Peder Tordenskjold, turde han fremsætte sine meninger angående en permanent observationstjeneste med Christiansø som base.

Som tilholdssted for større skibe – orlogs- og linjeskibe – egnede havnen sig ikke; men mindre skibe som fregatter, brigger og krydsere kunne søge ly her. Således beordredes commandeur Peter Hiort nytårsaften 1709 til Christiansø med fregatterne »Høyendal«, »Lossen«, »Heyren« og »Ørnen« samt briggerne »Flyvende Abe« og »Snarensvend«, og det synes, som om de blev her vinteren over. Skibene havde en samlet bemanning på 514 mand, og hvis blot en del af dem havde landlov, er der blevet høj kurs på piger, når dansen blev trådt til gigers og fløjters klang.

Skibene krydsede i farvandet for at opsnappe svenske kapere og »løstevne« transportskibe; men tage kampen op mod større svenske enheder kunne de næppe, dertil krævedes større skibe, og linjeskibe turde Gyldenløve ikke sende øst for Bornholm efter Mikkelsdag (29. sept.) af mangel på havnemuligheder.

Carl den XII's tilsynekomst i Stralsund den 22. nov. 1714, efter 5 års ophold i Tyrkiet, fik dog den danske flådeledelse til at vove eksperimentet med større skibe ved Bornholm om vinteren. Med linjeskibene fulgte fregatter, blandt andre »Løvendals Galaj«, ført af Peder Wessel. Den 30. dec. forlod han København for at foretage rekognoceringsstogter i Østersøen. På et sådant forfulgte han – efter at have fået oplysninger i Svaneke – en hollandsk galiot øst for Bornholm. I løbet af natten blæste det op til en »Himmelstorm«, således at han mod dagningen den 3. jan. 1715 under store vanskeligheder måtte søge havn på Christiansø. Søen var så oprørt, at galajen – skønt den blev fortøjet både for og agter med kabeltøve og pertliner samt et svært anker foran – dog lå usikkert. Wessel måtte derfor lade sine ræer stryge om læ og bringe endnu et svært kabeltov i land til yderligere fortøjning.

Fig. 17.
Christiansø kirkebog 1716.
Nederst til venstre læses:
»NB den 21' Augusti
kom hans Zarisch Majestet
Peter Alexius af Maschov
her (som lå med)
sin Orlogsflode conjungert
sig med den Kong.
Dansche flode
som da lå under
Hammeren,
og han rejste bort
anden Dagen igen
som var en Løferdag«.
(Landsarkivet for Sjælland)

Det gik ikke fregatten »Ormen« meget bedre, da den under samme storm måtte søge til fæstningen.

Allerede næste dag havde stormen lagt sig så meget, at Wessel kunne hale sine svære »Landtoug« og sit anker ind og igen stikke i søen. Senere på året: den 9. og 25. aug. var han atter i farvandet omkring Christiansø; men nu var det som fører af »Hvide Ørn«, et skib, han selv havde erobret fra svenskerne.

Peter den Store

Det følgende års store begivenhed for fæstningen og især for von Halbruck var czar Peter den Store's besøg. Om han arriverede som ven eller fjende eller måske lidt af hvert, skal vi ikke komme ind på her.

Den 20. aug. 1716 ankrede han op ved Allinge med en mægtig flåde bestående af 51 linieskibe og 11 fregatter foruden førselsskibe med en bemanding på 27000 »Allierede«.

Dagen efter styrede en russisk fregat, »Lisette«, mod Christiansø, som den saluterede med 5 skud, der blev besvaret. Fregatten lagde ganske uventet ind i havnen og satte en calup ud, og først da blev von Halbruck klar over, at hans »Czarische Majestät« var om bord, hvorfor han lod garnisonen samle og stille op på paradepladsen, hvor czaren blev modtaget. En times tid senere kom endnu en fregat.

Efter modtagelsen beså den høje gæst alt, hvad fæstningen havde at byde på: de to tårne, batterierne, alle huse, barakker, bager- og bryghus samt møllen. Her maledede czaren med egne hænder – det hedder vist »højstegne hænder« – på møllens lille håndkværn, der var lavet af stål. Czaren beså melet og sagde til von Halbruck, at det vist ikke kunne blive godt brød af sådant mel, hvorfor han foreslog, at man skulle opføre vindmøller, det ville give bedre mel og ikke sætte så mange folk i arbejde, som håndmøllen gjorde. Kommandanten lod skære af et »Commisbrød«, som czaren betragtede og bed i og fandt det så godt, at han tog et brød med sig.

Om aftenen gav czaren von Halbruck »die Parole: Friderich« og var så nådig at drikke et glas vin med ham og udtalte ønsket om, at krigstogtet mod Skaane (auff Schonen) måtte lykkes.

Natten tilbragte czaren på fregatten for næste morgen igen at gå i land. Under rundturen på øerne beså han kål- og køkkenhaverne og kom forbi vandcisternen, hvori der kun var lidt vand, næppe mere end til 14 dages forbrug. Da czaren blev klar over dette, spurgte han kommandanten om, hvad han ville gøre, hvis det ikke regnede inden de 14 dage, og vandet så var opbrugt. Dertil svarede von Halbruck, at han ville søge assistance hos kommandanten på Bornholm, »Hans Excellence General-Major Reedz«, der så

ville sørge for, at der på den danske konges bekostning blev sendt et skib med 3–400 tønder drikkevand. Czaren condulerede med, at øerne næsten ingen regn havde fået sommeren over.

Efter besigtigelsen spiste majestæten middag hos von Halbruck – så godt, som forholdene tillod. Under middagen var han så nådig at udbringe en skål for kongen af Danmarks sundhed. Derpå begav han sig igen om bord på fre-gatten og sejlede tilbage til flåden ved Allinge. Ved afrejsen nøjedes man ikke med 5 skud, nej, von Halbruck fyrede med alle fæstningens kanoner, hvorpå russeren svarede med alle sine.

Kommandantens »Pro Memoria« om besøget til oberkrigssekretær Valentin Eickstedt af 21. sept. 1716 slutter med at fortælle:

»Imidlertid staar alt vel til ved Garnisonen, uden dette at vi med Udgangen af dette Aar ikke har faaet nogen Gage i 3 Aar, og derfor lider stor Mangel . . .«

Sommeren 1714 var det på tale, at schoutbynacht Thambsen skulle konvoyere nogle skibe til det hårdt betrængte Christiansø, der både manglede proviant og penge. Von Halbrucks pro memoria tyder imidlertid ikke på, at der fandt nogen transport af penge sted til vor yderste post mod øst.

Tordenskjold

Carl XII's tilbagekomst til Sverige (lillejuleaften 1715) ændrede – efter Tordenskjolds mening – ikke den danske flådes opgaver i Østersøen. Der var stadig kapere at opsnappe, og overførslerne af forsyninger gik blot nu den modsatte vej, endelig burde flådehavnen Carlskrona holdes under observation.

Carls planer om et angreb på Norge fik imidlertid den danske flådeledelse til at svække kontrollen i Østersøen ved at trække skibe bort, en disposition, som foranledigede Tordenskjold til at indgive et forslag til kongen om en eskadres overvintring ved Christiansø. Skrivelsen var dateret 30. okt. 1718 og lyder:

»Stormægtige allernaadigste Arve-Herre Konge! Hr. Kammerherre og ober Sekretær Gabel haver mig idag til sig kaldet for at høre min allerunderdanigste Tanke til Eders Kongelige Majestæts Tjeneste i at sende et lidet Detachment til Christiansø, som dér videre skulle forblive da er mit allerunderdanigste Forslag dette, at Eders Kongelig Majestæt allernaadigst ville approbere, det at et af orlogsskibene som »Lolland« eller »Fyen«, der begge er kølhalede og reparerede, samt 3 fregatter nemlig: »Pommern«, »Stralsund« og »Hvide Ørn«, Snauen »Pakan« og Hukkerten »Andromeda«, maatte allernaadigst beordres til Christiansø, hvor man kunde være sikker for Storm og Isgang, som Vintertid medfører, og dog ikke kan hindre eller forbyde alle Tider at bringe Eders Majestæt tilforladelig Rapport om Fjendens Mouvements af Transport, eller flere Orlogsskibes Udrustning, samt at forhindre fra Danzig, Kønigsberg, Lubeck og Rostok al Tilførsel, der er bekendt at være sket udi næstafvigte Høst. Provianten for bemeldt Skibe og Fregatter, mener jeg, kan man medtage herfra, undtagen Smør, Kød og Flæsk, der fra Bornholm for langt lettere Pris er at bekomme, end her, naar Eders Majestæt allernaadigst vilde behage Vedkommende derovre at lade beordre; Malt og Humle kan og medtages for at lade brygge paa Christiansø, hvor Brænde-veed er saa meget i Forraad, som til Brygningen og mere Brug fornøden gøres, for denne Vinter.

Skulle dette finde Eders Majestæts allernaadigste Approbation, og jeg derhen allernaadigst skal beordres, udbeder jeg allerunderdanigst en Instruction for at lade og gøre, hvad jeg til Eders Majestæts høje Tjeneste for godt be-

finder Jeg for min Del udbeder mig udi de allernaadigste Tanker at være erindret som en Bold, der hvor den end tumles og kastes falder han dog for sin Herres Fødder, som er Eders Kongelige Majestæt o. s. v.

Kjøbenhavn, den 30. oktober 1718.

P. Tordenskjold.«

Forslaget, der støttedes af Gabel, vandt kongens udelte bifald, hvorimod admiralitetet frarådede, idet det hævdede, at Tordenskjold »Havde saa mange Anslag i Hovedet«. Hertil bemærkede kongen besk: »Vi finder dog ellers ej synderligen nogen, som gider giøre noget«.

Admiralitetet måtte nu på kongelig ordre af 4. nov. udruste de fornødne skibe: »Lolland«, »Pommern«, »Hvide Ørn« og »Pakan« samt give »Commandeuren Ædle og Velbyrdige Peder Tordenskjold« ordre angående hans forretning i Østersøen og overvintring med underhavende detachment i Christiansø.

For at sikre skibene i havnen på Christiansø indsendte Tordenskjold den 10. nov. følgende Memorial til kongen om anbringelse af fortøjningsringe:

»Stormægtige allernaadigste Arve-Herre og Konge! Som det er til Eders Kongelige Majestæts Tjenestes Nødvendighed at fire Ringe maatte blive sadt til de dér allerede ere udi Havnen Christiansø, for des bedre i Tide af Stormvinde at Conservere de af Eders Kongelige Majestæt for denne Vinter derhen allernaadigst beordrede Detachment, hvilket jeg allerunderdanigst forventer Eders Kongelige Majestæt allernaadigst ville approbere, at Vedkommende dertil allernaadigst maatte blive beordrede, de merbemeldte Ringe maatte blive hensendt og indsat på sit behørigte Sted, førend jeg med allernaadigst anfortroende Skib derhen forsejler. Forbliver

Kjøbenhavn, den 10. November 1718.

P. Tordenskjold«.

Dagen efter udstedte Tordenskjold ordre til capt. Wodroff om at gå med »Hvide Ørn« til farvandet omkring Bornholm for at opbringe skibe, som gik mellem Tyskland og Sverige med »Mel, Korn, Ruug, Humble, Salt og deslige« og indbringe dem til »Rendezvouset Christiansø« eller sende dem til Kjøbenhavn. Ordren slutter:

»Skulle han rencontrere nogen fjendtlig Overmagt bruger Hr. Captain al Flid for at se sig conserveret udi Christiansø«.

Mens forberedelserne til overvintringen fandt sted, opstod den situation, at der skulle overføres 4 batailloner danske soldater til Norge. Herom skrev kongen den 20. nov. til Tordenskjold, hvem det var betroet at beskytte overførslen:

»Vi for godt befinder, at du med din Commando til Christiansø distinerede Esquadre samme Transport skulle bedække og bemeldte Batailloner sikker til Norge opconvoyere, samt dernæst ufortøvet igen retournere og dig paa din post ved Christiansø indfinder Dermed skeer Vor Villie befalende dig Gud. Skrevet paa Vores Kongelige Residense udi Kiøbenhavn den 20. November 1718.

Frederich R/C. C. v. Gabel.

Carl den XII's død foran Frederikssten den 11. dec. 1718 standsede felttoget mod Norge, og inden Tordenskjold var kommet tilbage, var der så megen is i Østersøen, at han ikke kunne foretage sin ekspedition til Christiansø. Den 27. jan. 1719 gentoges ordren; men nu var det med 6 orlogsskibe og 1 fregat, at han skulle gå til Østersøen. Inden skibene blev udrustede, blev Tordenskjold imidlertid sendt til Gøteborg for at blokere havnen, og dermed gled Christiansø ud af krigsbegivenhederne.

Fredsslutningen – den 3. juli 1720 – reducerede fæstningens besætning til ca. $\frac{1}{3}$ af, hvad den havde været under krigen, herved gik lønningskontoen ned fra 20081 rdl i året 1720 til 7208 i 1721.

Blandt de bortdragne var det bornholmske landkompagni på 100 mand, som siden 1709 havde gjort tjeneste på fæstningen under capt. Christoffer Sonnes kommando. Aftakning fandt sted den 3. september 1720.

Befæstningen og Havnen i 1720-årene

I omtalen af fæstningens forhold under »Den store nordiske Krig« ville man måske have ventet at høre om svenske forsøg på at sætte sig i besiddelse af øerne. Når sådanne ikke fandt sted, må grunden sikkert søges i, at fæstningen i så ringe grad generede de svenske flådebevægelser og i en mulig overvurdering af Christiansøjs forsvarsevne, som i virkeligheden var meget ringe.

Obercommandant von Halbruck var åbenbart klar over dette forhold, og så snart landet var kommet ind i fredeligere tilstande, rekvirerede han materialer til batteriernes beklædning, som bogholderikontoret beregnede til 2387 rdl. 92 sk., og 14. sept. 1722 blev major Gunther sendt til øerne for sammen med von Halbruck at tage fortificationerne i øjesyn og derefter udarbejde »Projekt og accurate Opsats til Reparationer og Forbedringer«.

Undersøgelserne blev foretaget; men endnu 13. maj 1724 var man ikke nået længere, end at krigscommissariatet kunne meddele obersekretær Gabel, at man havde confereret med Gunther og admiral Judichær om sagen, forinden den blev refereret for kongen.

Isach von Halbruck fik imidlertid ingen forbedringer at se; thi han døde i 1723 og blev »begravet med tilbørlig Ceromenier« den 26. nov. Han var da en gammel mand – 71½ år – og kirkebogen fortæller, at 29. april og 12. aug. 1723: »blev Hr. Oberst Lieutenant og Fruen formedels Svaghed hjemme betjent med det Højværdige Alterets Sakramente«.

Den nye kommandant, oberstløjtn. Rasmus Frantzen Hirschnach, kom fra Hammershus, hvor han havde været vicekommandant i 8 mdr.

Hirschnachs syn på fæstningens tilstand var næppe lysere end von Halbrucks, hvis man da tør tro en beskrivelse, som den skotske officer, capt. Peter Henry Bruce, giver af et ufrivilligt besøg på øerne i 1724.

Bruce var – efter en omtumlet tilværelse i det fremmede – som passager på skibet »Isabella« på rejse fra Riga til Skotland, da skibets fører, capt. John Carnegie, den 9. juli 1724 besluttede sig til under uvejrs at søge havn på Erteholmene.

Skibet fik lods om bord; men denne manøvrerede så dårligt, at »Isabella« blev hængende på en klippe ved indløbet til havnen, og skønt fæstningens

*Fig 18.
Rasmus Frantzen Hirschnach
(1680–1736).
Kommandant fra 1723
til 1736.*

soldater klart kunne se den farlige situation, hvori skibet befandt sig, gjorde de dog intet for at komme besætningen til hjælp.

Først da kommandant Hirschnach bemærkede, at der var en passager ombord, sendte han sin adjutant ud til skibet med tilbud om at bringe passageren og hans bagage i land. Bruce tog heller end gerne mod invitationen, og det viste sig også, at han og Hirschnach kendte hinanden fra Flandern og København.

Bruce lagde nu et godt ord ind for »Isabella«s kaprajn, således at skibet – lettet for en del af sin last – ved hjælp af fæstningens både kom af grunden uden at have taget skade, umiddelbart før en ny storm, der ville have knust skibet, havde rejst sig.

Om øernes befolkning skriver Bruce: »De ere paa en vis maade afsondrede fra Verden, da her aldrig løber noget skib ind uden formedels haardt Vejr og Modvind. Men de ere stundum et aar eller to uden at se et Skib. Om Sommeren besøge de hyppigen, og ere besøgte af, sine Naboer paa Bornholm, hvoraf adskillige fra nærværende Tid vare her, og Dans og Kortspil det eneste Tidsfordriv, som Stedet kan tilvejebringe, vare i god Gang. I smukt Vejr drage

de i Baade ud til de Klipper, (som ere i stor Mængde omkring Øen) for at samle Fjer eller Dun af Vildændernes Reder, hvoraf Commandanten kan gøre sig en Fordel af omtrent fire hundrede Daler om Aaret«.

Da man i Danmark frygtede et russisk angreb på Holsten, og da man på Christiansø troede, at Bruce fremdeles var i russisk tjeneste, turde man ikke vise ham, i hvor forsvarsløs tilstand batterierne henlå.

Først da Bruce havde forsikret, at han ikke mere ville tage tilbage til Rusland, tog kommandanten ham med rundt på fæstningen og forklarede ham, at han ofte, men forgæves, havde ansøgt om at få en ingeniurofficer herover for at bringe »Skandserne i respektabel Stand«.

Kommandanten havde imidlertid opgivet håbet om at få assistance fra København og opfordrede derfor Bruce til at gå i dansk tjeneste som ingeniurofficer på fæstningen. For at friste Bruce til at gå ind på forslaget lovede Hirschnach ham kommandoen over et kompagni, som fæstningens gamle capt., Hans von Fischer, var villig til at afstå på betingelse af, at Bruce ville ægte hans datter, Anna Elisabeth von Fischer; men skønt Bruce kalder hende »En behagelig og smuk Pige paa atten Aar« afslog han dog det smigrende tilbud, da han ikke »skøttede om at blive levende begravet paa et saadant af-sides Sted«.

Den 21. juli om eftermiddagen stod »Isabella« tillige med 13 hollandske og engelske vinddrivere havnen ud for god vind, og da Bruce – efter at have taget afsked med fæstningens officerer – kom om bord, fandt han »et godt frisk Mundforraad« lagt i skibet af kommandanten og den – måske – dybt skuffede fru von Fischer.

»Isabella« havde ingen kanoner, hvorfor den gode skotte måtte hilse »Østersøens Beherskerinde« med syv musketskud, som blev besvaret med fem kanon-skud fra fæstningen.

Når historikeren, prof. Ewd. Holm kalder Bruce's memoirer: »Et skrift jeg dog nødig nævner, da det på grund af sin upålidelighed er værdiløst«, synes denne dom ikke helt at passe på den skotske eventyrers omtale af Christiansø. Hvad Bruce skriver om fæstningens forsvarsløse tilstand svarer ganske til, hvad man kan læse i admiralitetets kopibøger og af andre kilder.

Trods kommandant Hirschnachs ringe tro på cancelliernes foretagsomhed blev der dog fra fæstningen indsendt beretning om, hvad der manglede for at sætte fæstningen i behørig forsvarsstand. Beretningen – dateret 5. februar 1725 – blev udarbejdet af garnisonscapt. Casper Henrik Stibolt, den senere kommandant, og gik ud på:

1) At bolværkerne krævede reparation, at indløbene til havnen burde spærres med kæder og tove.

2) At havnebatterierne Gyldenløves og Juels på Christiansø blev forbundet med en mur, hvorfra havnen kunne bestryges, en mur, hvori batterierne »Store Lejr« og »Lille Lejr« indgik som redaner. På Frederiksholmen skulle en lignende mur forbinde Sehesteds og Spanns batterier.

3) At batterierne måtte istandsættes og forsynes med mindst 3 kanoner mere.

4) Til brug ved grusafhentning på Bornholm behøvedes et skib.

5) Det anbefaledes, at der blev anskaffet nogle murstiger.

Kommandant Hirschnach nævner et batteri ved Søndre Havn til 4 stk. 12 punds kanoner, hvorfra havnen og indløbet skulle kunne bestryges. Batteriets placering er dog usikker. Endvidere ønskede han oversendt 2 minører for at sprænge klipperne på de steder, hvor murene skulle stå.

Tre lodser

Capt. Bruce viger i sin førnævnte beretning ikke tilbage for at ville påstå, at lodsens mere med forsæt end af vanvare fik »Isabella« til at strandе på Erteholmenes blinde skær. Og selv om man vægrer sig ved at tro, at der ligefrem skulle have foreligget en aftale mellem lodsens og øboerne, så kan deres passive holdning under strandingen næppe udspringe af andet end et »fromt« ønske om, at lodsens skulle skaffe dem den kærkomne ekstraintægt, som et vrags dengang betød.

Uden at tage stilling til Bruce's beskyldning skal her blot nævnes, at lodsens, der hed Peder Rømersen, i 1719 blev dømt til »at sluttес 14 Dage i Jern og paa Vand og Brød og betale 2 Slettedaler til Skrивeren«, fordi han havde kaldt matros Johan Diderich for »Hundsvot og Skjælm« og givet ham en ørefigen, mens hans kone, Maren Peter Rømers, måtte betale 4 slettedaler til kirkeblokken for nogle hårde slag, som hun havde tilføjet matrosens med en tøjrules mangletræ.

Aaret efter måtte lodsens tre dage i arrest og hver dag stå fire timer sluttet til »Pælen« foran Storetårn, fordi han i beskænket tilstand havde brudt et skab op i vagten (corps de garde) og formentlig stjålet krudt. Endelig tilskriver admiralitetet den 18. juli 1725 kongen:

»merbemeldte Lodsens . . . har forvoldt sig selv, det han har lidt ved hans Exces i Drukkenskab, hvorved han forlængst har gjort sig aldeles udygtig til at være lodsens . . . «

Peder Rømersten blev derefter afskediget, og 13. oktober blev Jøns Petersen – udelukkende ved Gabels protektion – beskikket til lods. Det blev dog kun en kort fornøjelse; thi allerede 25. januar 1726 måtte admiralitetet anmode kommandant Hirschnach om at fratage lodsens hans patent, da »før-bemeldte Jens Petersen til saadan Tjeneste er ganske ubekvem«.

Et gammelt ord siger: Tredje gang gælder, og dette kom til at passe på lodsudnævnelserne på Christiansø. Den nye lods, Johan Diderich Schönning – muligvis den samme, som i 1719 havde smagt madam Rømerstens mangletræ – blev på forslag af Hirschnach den 19. januar 1726 sendt til fæstningen for dér »altid at findes ædru og flittig i sine Forretninger«.

Også han kom ud for storme i mere end én betydning. Det kongelige kofardiskib »Junge Peters« forulykkede nemlig i 1733 under hans lodsning ved Christiansø. Schönning blev derefter med »Pinqvin« ført til København, arresteret og forhørt, »for at det ved Sagens Paakendelse vil give sig, om han deri nogen Skyld haver«.

Da admiralitetet ikke havde nogen stedkendt mand at betro lodstjenesten under Johan Diderichs arrestation, tilskrev det 9. december løjtn. på fæstningen Tyge Stibolt, om der ikke:

»iblandt de 6 Lodser, som endnu er dér, vel een skulle findes, som ad interim kan forrette Tjenesten. Saa ville Hr. Løjtn. tage samtlige dérværende Lodser for sig og examinere dem, samt melde Hr. Oberstløjtn. Hirschnach, hvem han tykkes beqvemmest. . . . til Formand for de andre, indtil man ser, hvad Udfald det vil faa med Jan Diderichs Sag.

Sagen må have fået et heldigt udfald; thi Johan Diderich fortsatte som lods lige til sin død, 10. august 1747, hvorefter hans søn, Alexander Schönning, arvede embedet.

Straf og forvaring

Christiansø var en fæstning, og derfor gjaldt ikke her den almindelige straffelov, men den militære, de berygtede Krigsartikler. Retten var en »Krigsret«, forhørene »Krigsretsforhør« og dommene »Krigsretsdomme«, som blev afsagt af fæstningens befalingsmænd – fra den laveste til den højeste: Gefreiter, corporaler, sergenter, fændrikker, lieutenanter, captainer og præses, oftest kommandanten. Hver kategori gav og underskrev sit votum, de laveste først. Gefreiterne kunne som regel ikke skrive deres eget navn, hvorfor de nøjedes med enkelte forbogstaver, f. eks. G-H-S for Gert Hansen. Gefreiterne var ingenlunde mildere dommere end capt. Alt blev nøje optegnet i »Krigsretsprotokollen«, hvoraf den ældstbevarede blev autoriseret af von Halbruch den 1. januar 1714. Krigsretsprotokollerne giver ved det væld af detaljer, som de indeholder, et meget værdifuldt bidrag til forståelsen af livet på fæstningen.

Datidens almindelige straffelov var som bekendt hård, krigsartiklerne var frygtelige. Det følgende vil bekræfte dette.

Spidsrod

Forinden det bornholmske mandskab den 3. september 1720 forlod fæstningen, fik det brug for noget af den slagkraft, som det ikke havde fået lejlighed til at udløse på svenskerne.

En af deres kammerater, musketer Christian Espersen, blev nemlig 24. juli dømt til at løbe »Spidsrod Gaden igennem 150 Mand 24 Gange og siden gaa fri til Compagniet igen«, som straf for, at han sammen med to bornholmere og et »letsindigt Quindfolk, Anna Larsdatter« havde forsøgt at desertere til Skåne.

Delinkventen blev, med blottet ryg og med hænderne bundet sammen på brystet, drevet mellem to rækker soldater med 75 i hver række. Hver soldat skulle give ham et slag med en hasselkæp over ryggen, der snart forvandedes til et eneste blodrødt sår. For at han ikke skulle »løbe« for hurtigt, gik en mand foran ham, og skønt han fik en blykugle i munden for at kunne »bide smerten i sig«, var tambouernes trommehvirvel næppe i stand til at overdøve

hans jammerskrig. Besvimeede synderen, inden han havde fået de ham idømte slag – i foreliggende tilfælde 3600 – blev han anbragt på en »Straasæk« og modtog dér de resterende.

At løbe spidsrod gennem 300 mand 18 gange regnedes lige med dødsstraf, og det var især hensynet til deserteringslysten, der gjorde, at denne barbariske straf blev opretholdt her i landet lige til 1836.

Spidsrod blev dog også anvendt som straf for andet end desertering. Således dømtes Jens Svanfeldt, 19. marts 1735, for blandt andet at have overfaldet kromanden med skældsord og truet ham til at tappe øl til at løbe spidsrod 12 gange gennem 300 mand:

»Men som her af Garnisonen og Commandoen ikkun 100 Mand bringes til Excecutionen, da igennem samme 100 Mand at løbe udi tvende Dage 18 Gange.«

I 1737 måtte 7 soldater løbe 24 gange gennem 100 mand, fordi: »de haver overfaldet og slaget Patrollen, som ikkun var een Gefreiter og 2 Musqueterer, og taget Geværret fra dem«, da den visiterede i kroen om aftenen.

Pisken og »Tampen« blev brugt ved »Pælen« foran Storetårn. At blive pisket blev kaldt »at miste sin Hud«. Betegnelsen har vist ikke været helt ved siden af. Endelig fik drengene »Ris« på paradepladsen.

Deporterede

Fæstningen Christiansøes oprindelige opgave var, som så ofte nævnt, at fungere som base for danske krigs- og kaperfartøjer; men fra 1725 blev fæstningen tillige benyttet som deportationssted for forbrydere, der var dømt til livsvarigt tvangsarbejde, og som forvaringsanstalt for personer, man helst ville have på afstand: sindssyge og psykopater, ja, måske blot personer, der i strafferetlig henseende var forud for deres tid.

Den første deportation fandt sted den 15. maj 1725, idet der fra Bremerholm blev oversendt 10 »grove« forbrydere for at arbejde i lænker deres livstid ud. Jernfangerne eller »Slaverne«, som de også blev kaldt, beskæftigedes vist nok især med granitarbejde i stenbruddene. Retsprotokollen omtaler således ulykker i forbindelse med fangernes arbejde ved mineringen og nævner: »Den Fange, der bringer Hakker til Smeden«. Den bortsprængte granit, som ikke blev anvendt på stedet, blev som ballast i transportskibene ført til København.

Slaverne logerede på Frederiksholm i den såkaldte »Fangetrunken«, der lå lidt syd for flydebroen. Fangefogeden havde opsyn med dem, og to soldater stod

vagt ved huset. Fandt »Patroullen«, når den visiterede ved fangehuset, vagten sovende, kunne det komme til at koste 12 gange spidsrod gennem 100 Mand.

Endnu værre gik det musketer Jørgen Lange, som imod ordre havde ladet en fange gå ind i soldaternes barak og selv forladt vagten, han måtte bøde med at løbe 18 gange gennem 100 mand.

Og skønt kommandanten på »Conventer« indskærpede soldaterfamilierne: »Ej med Fangerne at købe eller sælge og ej heller hente Øl eller Brændevin til dem, eller i nogen Maade at have Maskepi med dem«, så måtte Mads Jensen dog 24 gange gennem 100 mand, fordi han »haver haft Maskepi med Fangen Rasmus og haver taget Penge af Fangen at hente Øl til hannem«.

Fangerne forestod selv deres husholdning, og på skift kogte en af dem maden til de andre af de materialer, som han fik udleveret. Kogningen foregik i »Kongens Køkken« på Christiansø, og imens måtte køkkenvagten ikke tabe fangen af syne.

Den 14. juli 1728 kogte således jernfangen Niels Jensen Skaaning aften-grøden; men da han i fangehuset øste den op i den bakke, hvoraf fangerne spiste, forekom det dem, at portionen var mindre, end den plejede at være, når de andre fanger kogte. Da Skaaning desuden gjorde indtryk af at være beskænket, blev han beskyldt for at have stjålet af grynene for at skaffe sig brændevin. Nu tog det ene ord det andet, og det endte med, at Skaaning gav fangen Erik Hammer et 4 tommer dybt stik i armen, hvoraf han »efter 47 Dages udstaaede ulidelige og pinable Smerter den 31. August ud af samme Blessur maatte tilsætte Livet«.

Efter forudgående forhør dømte krigsretten 6. september Niels Jensen Skaaning til døden, mens constabel Niels Andersen, der havde skaffet ham brændevin, blev degraderet til musketer og til i 3 dage at sidde krumsluttet på vand og brød. Kongen konfirmerede dødsdommen, og i kirkebogen læses derfor:

»Tirsdag den 4. Januar 1729 blev Niels Skaaning en af Fangerne efter Krigs-Artiklerne fældet Dom af Bornholms Skarpretter henrettet, Haanden og Hovedet afhugget med en Øxe og siden lagt paa Stejle.«

Ugen efter omtaler kirkebogen en mere glædelig begivenhed, idet capt. Stibolt, forvalter Jagenreuter og feltskærersvenden Peter Johan nævnes som faddere til »Fangen Hans Rug's Barn, Birthe Cathrine«. Så lidt »Maskepi« må der altså have fundet sted, i hvert fald i foråret 1728.

Nå, de mange år, som fangerne ofte tilbragte her – Henrik Piper således 22 år – gjorde vel også, at den menige befolkning efterhånden kom til at betragte dem som »deres egne«, og dette i forbindelse med befolkningstallets lidenhed og det ensformige og kedsommelige liv, der blev ført på de små af-

sidesliggende holme, fik let fæstningens besætning til at søge kontakt – »melere sig« – med de »uærlige« jernfanger og forvarede, hvis sørgelige skæbne næppe kunne undgå at vække medlidenhed. Officererne synes at have taget det samme standpunkt, når man ser bort fra de tilfælde, hvor de blev tvunget til at optræde som juridiske dommere og anvende de strenge krigsartikler.

Endnu i 1779 gik her en gammel, brændemærket jernfange ved navn Svartz, som for 52 år siden var dømt for tyveri. Antallet af deporterede varierede fra 10 til 20; men i 1738 var der forslag fremme om at opføre et nyt fangehus til 80 slaver.

Kun én kvinde findes i den lange række af forkrøblede menneskeskikkelser, som en ubarmhertig livsskæbne lod friste en kummerlig tilværelse inden for fæstningens mure, og som var sendt hertil enten af domstolene, af administrationen (kongen) eller sågar af deres egen familie. Heraf er de to sidstnævnte kategorier af deporterede ikke de mindst interessante.

I det følgende skal enkelte af dem omtales.

Ulrica Louise Adalcrone

Sådan hed kvinden, der var fra Antvorskov. For et tyveri var hun blevet dømt til galgen; men af kongelig nåde og på grund af hendes legemes skrøbelighed blev hun pardonneret på livet og overført til Erteholmene på livstid.

Hun kom til fæstningen i maj 1728, og 12. november berettede præsten Bagge Brandt hende ude i køkkenet, hvor han fandt hende liggende syg. Døden udfriede hende i 1731, og hun blev begravet uden jordpåkastelse af den gudhengivne pastor From.

Captain Jens Kiøge

Sammen med tyvekvinden kom forhenværende capt. Jens Kiøge, som i drukenskab i værsthuset »Admiral Spann« i København:

»har brugt megen usømmelige og grove Truselsord, hvoraf Vi ingenlunde vil tillade, at dette Menneske, som saa kendelig udvortes har ladet til Syne, hvad hos ham indvortes maa ligge forborgen, ustraffet skal hengaa; men af kongelig Clemens have Vi skænket ham hans Ære, Liv og Gods, hvorimod han til Vor Fæstning Christiansøe skal hensesendes, for dér iblandt andre Delinkventer sin Livstid udi Jern at arbejde.«

Kongen udvidede dog i 1730 sin »Clemens« ved at løslade ham og året efter ved at benåde ham med en pension på 50 rdl. på grund af hans fortjenester på flåden under Tordenskjoldskrigen.

Skønt han angives død i 1732, nævner admiralitetets kopibog for 1738 dog en capt. Jens Kiøge, der som hæler »skal miste sin Hud«, men benådedes som følge af fortjenester i krigen, dog skal han på livstid hensættes i forvaring.

Capt. Jacob Sidenburg

Et par dage efter Jens Kiøge ankom til fæstningen en anden afsat officer, Jacob Georg Sidenburg, hvem der var rejst tiltale imod »formedels begangne Excesser og fremturende Overdaadighed«. Sidenburg forlod imidlertid sit dragonkompagni og retirede sig til Hamburg, hvorved han forbrød sit liv.

I seks år gennemvandrede han »adskillige Riger og Lande« uden at finde avancement i sin »Profession«, siden saa almindelig Fred regerede i Europa«. Derefter vovede han sig tilbage til Danmark i håb om, at hans langvarige »Malheur« havde forsonet kongen.

Men Sidenburg tog fejl. Den gamle sag blev taget op igen, og 12. maj 1728 bestemte kongen, at Sidenburg »for sit onde Levnet at forbedre« skulle sendes til Christiansø, hvor han uden persons anseelse skulle gøre tjeneste som menig (overkomplet musketer) og ikke tilstedes for megen frihed. Den degraderede capt. nægtede imidlertid – efter at have gjort nogle få vagter som musketer – »at lade sig barbere og antage Mundur og fattede et andet og opsætsigt Sind«, idet han erklærede, at han »heller vil lade sig fortære og radbrække, end han ville gøre Tjeneste som Musketer«. Vægringen medførte naturligvis arrestation i Hovedvagten, og efter adskillige kontroverser med vagtmandskabet, som havde trakteret ham med hug og slag, blev han yderligere degraderet ved 27. oktober 1728 at blive dømt »til at sluttes i Jern sin Livstid som Fange ved Fæstningsarbejdet paa Christiansø«. Kongen approberede dommen og bestemte desuden at bringe delinkventen til raison ved at sætte ham på vand og brød. Herom bemærker retsprotokollen:

»Dette blev exequert nemlig: han blev udi Tirsdags hensat udi det lille Taarns Hvælving, derefter beqvemmede sig at gøre Musqetertjeneste.«

Sidenburg må vist nærmest betegnes som sindssyg. I 1733 forsøgte han at hænge sig, og da det mislykkedes, foranstaltede han sultestrejke i 21 dage; men først den 26. august 1736 fik han en naturlig død.

Så galt, som det gik Sidenburg, gik det dog ikke Ægidus Kreyer. På foranledning af stiftfaderen, rådmand Raff i København, blev han, 8. juni 1735, sendt til Christiansø, dog ikke som menig soldat, men som corporal. Han må nok have skikket sig vel; thi 23. august 1738 havde stiftfaderen ham tilbage i hjemmet i København.

Fig. 19. Hovedvagtten (Infanterivagtten) havde stue for officerer til venstre, for mandskabet til højre. Under det fremspringende tag gik skildvagtten. Før 1767 lå bygningen nærmere havnen. (fot. Eva Bunch). Til venstre ses Paradepladsen, til højre Porvalterboligen.

Efter de uheldige officerer kom et par akademikere: præsten Peter Chr. Piper og student Urban Reindorf. De blev begge anset for sindssyge. Studenten kom fra Bornholm i 1740 og blev her på fæstningen til sin død i 1763.

Peter Christian Piper

Peter Christian Piper blev født 1689 i Randers, hvor faderen var hospitalsforstander. Her voksede han og broderen Vilhelm op i en atmosfære af overtro – en onkels anden hustru satte således en omfattende hekseproces i gang – og dette i forbindelse med anlæg for sindssyge formede brødrenes livsskæbne, så de begge blev sendt til Christiansø til forvaring, mens broderen Hans Piper endte som kongens livlæge og døde som etatsråd.

Peter Chr. Piper kom som præst til Udbyunder og blev i 1729 dømt af Aarhus Landemode til at miste sit kald og stå åbenbar skrifte og gøre offentlig afbigt for menigheden for sit meget ukristelige og forargelige forhold såvel i embedet som i liv og levned. Højesteretten stadfæstede dommen i 1731, og Piper flyttede til København. Dommen må dog ikke have været særlig van-

ærende for ham; thi som faddere til hans søn finder man: en baronesse, en hofdame, en professor samt en pastor Holst. Af den sidste fik Piper besøg to dage efter barnedåben og i tilgift en dragt prygl, hvorover han klagede til stiftsprovsten. Klagen, der var det rene galmandssnak, medvirkede til, at Piper den 2. marts 1734 blev dømt til at indtages i Københavns arrest i et kammer for sig selv på slægtningenes bekostning, og 8 måneder senere blev det bestemt, at han skulle føres til Christiansø med en årlig pension af 64 rdl. På fæstningen var der imidlertid ingen, som kunne finde noget afsindigt ved ham, hvorfor officererne benyttede ham til huslærer for deres børn. Allerede i 1735 forsøgte kommandant Hirschnach at få ham frigivet, men det mislykkedes, og bedre gik det ikke for kommandant Neuspitzer i 1742.

Peder Piper, som han blev kaldt, levede måske nok ret kummerligt, men dog under ganske frie forhold i egen lejlighed stor nok til, at han kunne have logerende, og han holdt tjenestepige. Piper synes at have været fuldt accepteret på stedet. Han havde selskabelig omgang med øernes honoratiores, og han benyttedes hyppigt som fadder ved barnedåb i »de bedste« familier.

Helt »godt« havde han det dog ikke altid, således beretter retsprotokollen under 25. oktober 1745, at retten mente, at Piper for tiden var »uroilig i Hovedet« og kunne derfor ikke accepteres som vidne. Hertil bemærkede kommandanten, at da Piper for kort tid siden blev accepteret ved nadverbordet, måtte han også kunne bruges som vidne, nu »han har sat sig til Sinds Rolighed«.

Men kneb det til tider med sindets rolighed, så var det lige så galt med sannes, hvilket hans tjenestepige Kirsten Maartensdatter måtte bekende, og hvorom retsprotokollen fortæller side op og side ned. Piper havde nemlig været at anklage matros Andersens hustru Anna for at have

»føjeligt insulteret og uanstændigt beegnet Piper i sit Logement uden ringeste Aarsag, og siden ublu og skammelig og ukristelig beført calumorert, blamert og beløget Piper for hans Tjeneste-Pige, Kirsten Maartensdatter. . . .«

Det blev dog sikkert Piper, der kom til at trække det korteste strå; men siden mangler i protokollen, så nogen afslutning på sagen får vi ikke. Peter Christian Piper endte sit usædvanlige liv 19. september 1749.

Piper havde, som før nævnt, en logerende: Monsieur Schønhutt, om hvem en kongelig resolution af 29. april 1746 siger: »et Menneske, som før har været Page-Hovmester hos Markgreve Ernst af Brandenburg-Kulmbach, og som har villet forkorte sit Liv«.

Et halvt år før var Schønhutt blevet sendt til Bornholm til kommandant Kruuse for at være under god opsigt »og holdes til smaat Arbejde, dog ikke

til Skubkærren« og med 8 sk. af kongens kasse om dagen. Kruuse kunne imidlertid ikke skaffe »noget smaat Arbejde« til ham på Bornholm i kongens tjeneste, hvorfor kongen resolverede, at den tidligere pagehovmester skulle transporteres til Christiansø og dér behandles som ovenfor nævnt.

Han var dog kun på fæstningen et års tid, den 17. juni blev han givet tilbage til sin fader.

Wilhelm Frederich Piper

Hvad angår pastor Pipers broder, Wilhelm, så var han forrykt fra ungdommen af, og faderen – hospitalsforstanderen i Randers – ansøgte derfor i 1738 om at få ham anbragt på Christiansø mod at betale hans underhold. Da det blev anset for uheldigt, at de to »gale« brødre opholdt sig på samme sted, traf man den bestemmelse, at Wilhelm Frederich skulle overføres til Bornholm.

Beslutningen om at ændre forvaringsstedet må Cancelliet fuldstændig have glemmt; thi 9. august 1745 fik kommandant Neuspitzer kongelig ordre til

»at løsgive en Person ved Navn Wilhelm Friderich Pippert, som den 27. juni 1738 formedels Sindets Forvirrelse paa Fæstningen Christiansøe for sin Livs-Tid blev hensat.«

På fæstningen var han ikke, på Bornholm heller ikke; man fandt ham i København, og da han dér »havde begaaet adskillige Excesser, der ikke synes at Qualificere sig til et Menneske af fuld Forstand«, blev han for anden gang forvist til Christiansø, for lige som første gang umiddelbart efter at blive flyttet til Bornholm.

Senere skal omtales flere af de forvarede: en række originaler, som næppe har kunnet undgå at præge livet på »vor yderste post mod øst«.

Johan Peter Hartvigsen

Grunden, til at man benyttede Christiansø til deportationssted, var den, at man anså risikoen for flugt for minimal, hvilket fremgår af et missive af 15. november fra admiralitetet til kommandant Neuspitzer, hvori der står:

»Vi haver fornemmet, at den ene Jernfange og de tvende dér værende Arrestanter have ved Vagternes Skødesløshed og for Mangel paa tilforladerlig Tilsyn fundet Lejlighed at echapere, især den sidste, Johan Peter Hartvigsen, som just dér som et af de sikreste Steder til Bevaring var hensat . . . «

Nævnte Hartvigsen havde i 1739 forfalsket en obligation og blev derfor dømt til »at miste Haand, Ære og Bodslod«, men blev benådet på betingelse af, at han udvandrede til Indien.

Han blev imidlertid boende i Lübeck og flyttedes derfor til Christiansø, hvor han fik lov til at gå frit omkring mod at forplejes af sin familie. Da det var hans moder »i sin Armod og høje Alderdom« umuligt at underholde ham, resolveredes, at »han skal sættes til Fæstningsarbejde og som en anden Fange underholdes af Kongens Kasse«. Året efter flygtede han som nævnt fra fæstningen.

Baron Mogens Holck

De to andre, som missivet omtaler: Baron Mogens Holck og jernfangeren Knud Thomsen, stak af med en rostockerskude.

Baronen, der var født på Holckenhavn i 1724, blev i 1742 elev på kadet-skolen, hvorfra han – af mangel på matematiske evner – rømte. Kongen tvang ham tilbage; men hans forhold bedredes ikke, hvorfor han 14. oktober 1744 overførtes til Christiansø »for dér andre til Eksempel og Afsky at hensættes til Arbejde«. Her gik han subsistensløs, næsten uden tøj på kroppen og uden sko på fødderne. Officererne havde medynk med ham; men Fr. V. var ubønhørlig; dog lykkedes det ham altså at flygte den 16. oktober 1749.

Fangefogeden

At ulykkelige fanger omgås med planer om mytteri og flugt, derom har man ofte hørt; men at den, der havde fangerne i sin varetægt, fangefogeden, selv var deltager i forsøgene, hører vist til sjældenhederne. Ikke desto mindre fandt det sted på Christiansø i sommeren 1734.

Fangefogeden Henrich Hartvig – en brandenburger på 35 år – må på en eller anden måde have kompromiteret sig over for de 20 fanger, som han havde opsyn med, ellers er hans adfærd, at desertere sammen med fangerne, ganske uforståelig.

Først talte fangerne Niemann, Jens Hansen og Husted en søndag om, at de ville bryde ud af fangehuset og rømme, og siden aftalte samtlige 20 fanger en hverdag, da de var på arbejde i klipperne, følgende med fangefogeden:

En skipper fra Bornholm, Jens Madsen, ville de bestille til en tåget og mørk nat med sin båd at lægge til land under Couchérons Batteri, hvor fangefogeden skulle ligge skjult mellem de stejle klipper, hvor ellers ingen måtte befinde sig efter »Tappenstreg«. Når fogeden havde fået kontakt med båden, skulle han liste sig over på Frederiksholm og dræbe begge skildvagter ved fangehuset. Fangerne skulle dernæst bryde ud ved hjælp af en jernstang, som de havde skjult i huset. Derpå skulle de alle skyndsomst gå ud på brohovedet ved Spanns

Batteri og indskibe sig i båden, der skulle føre dem til Bornholm, hvor de først ville plyndre og siden stikke af til Sverige.

Fangefogeden lå virkelig under Couchérons Batteri en uges tid og ventede på taget vejr og dermed på båden fra Bornholm; men 1. aug. 1734 blev det opdaget, at han havde »forstukket sig under en Klippe«. Planen blev derved forpurret, og nogen afsløring af »det ugudelige og morderiske Forsæt« ville næppe have fundet sted, hvis ikke følgende uhyggelige begivenhed var indtruffet:

Profossen, Martin Nitter – altså fæstningens bøddel – logerede i samme hus på Frederiksholm som fangefogeden. Søndag den 5. juni 1735 halvgående 8 om aftenen kom profossen – efter at have vandet constabel Sørensen have – ind til merbemeldte fangefoged Henrich Hartvig, der uden profossens tilladelse havde benyttet hans sko. Over dette kom de rettens mænd i klammeri, og under det påfølgende slagsmål greb fogeden en jernstang og slog profossen i nakken, så han faldt om med knust hjerneskal. Efter at fogeden havde slået et par gange for at sikre sig, at hans offer var død, tog han hans penge og forlod huset. Den næste dag blev liget og jernstangen fundet, og opklaringen lod naturligvis ikke længe vente på sig.

Under det påfølgende »Krigs-Forhør«, hvor fangefogeden blev spurgt »Hvor han er født? Hvor gammel han er og af hvad Religion, item naar han var sidst til Guds Bord«, tilstod han, at han havde dræbt profossen for at få hans penge. Under forhøret blev han desuden udspurgt om, hvorvidt han »afvigte Aar havde conspireret med Jernfangerne« om at bryde ud og desertere, »hvorved stort Mord og Ulykke kunne skeet«; og da han alligevel havde forbrudt sit liv, tilstod han alt for at give »Gud Æren og redde sin Sjæl«. Han insinuerede endog, at fangerne fremdeles tænkte på at desertere, når lejlighed gav sig. Når hensyn tages til datidens hårde straffe, vil vist ingen undre sig over, at »alle Fangerne haardelig nægter denne Conspitation, saa er af dennem ingen Sandhed at vente, medmindre at Hans Majestæts allernaadigste Vilje tillader at samme Fanger ved pinlig Forhør maatte examineres«.

Om et sådant 3. grads forhør virkelig kom i stand, fremgår ikke af sagens akter.

Efter at fangefogeden havde redegjort for anvendelsen af de røvede penge, bad han om med det første at få en nådig død. Dommen faldt den 10. juni 1735 – man var hurtig i vendingen dengang – og lød således:

»Tilkendes Delinqventen Henrik Hartvig, at han for det hus, hvor han begik Mordet, andre ugudelige og forsættelig Syndere til Afsky og Eksempel, skal med gloende Tænger knibes 2 Gange. Nemlig paa højre Arm og venstre

Ben, og paa Flaaden, hvorpaa han skal føres ud til Retterstedet (paa Græsholmen) igen 2 Gange paa venstre Arm og højre Ben. Siden paa Retterstedet 2 Gange paa begge hans Bryster, derefter hans højre Haand beredes afhugges. Saa og Hovedet med en Økse og fæstes paa en Stage med Haanden over Hovedet, og siden Kroppen at parteres udi 4 Parter og lægges paa 4 Stejler«.

Kongen ændrede dog dommen således, at »Knibningen« med gloende tænger og parteringen skulle bortfalde, og det hoved- og håndløse lig begravnes på retterstedet. Øboerne blev endog forskånet – eller snydt – for det makabre skuespil på Græsholmen; thi 30. nov. blev det bestemt, at den dømte med det kongelige skib »Justizia« skulle overføres til København for der at lide »sin tildicterede Straf«. Man havde måske heller ikke nogen til at foretage executionen på stedet, Martin Nitter var jo ihjelslagen og blev formedels 1 rdl. 2 sk. båret til jorden af garnisonen.

Profossens ejendele blev solgt ved auktion for 9 rdl. 11 sk., og hans formue på 17 rdl. 3 mark 4½ sk. skulle efter år og dag, hvis arvinger ikke meldte sig, indbetales til det kongelige Questhus i København.

Foruden ny profos skulle man også have ny fangefoged, og valget faldt på en Martin Rabe, som allerede 7. dec. – året efter affæren med den gamle foged – figurerer i krigsretsprotokollen:

»Fangefoged Martin Rabe, som baade er den fornemste Mand i Gerningen og 3. gang haver stjaalet af Matros Niels Jensens Hytte, een Gang af Stubes Hytte i ligemaade været med at indbryde igennem Johan Kaasfelds Vindue og stjaalet Brændevin, Tobak og 2 Tørklæder, samt og stjaalet af Kongens Jern, som han siges at have købt af Matros Olle Diderichsen, i ligemaade er den Tyvenøgle fundet hos ham, med hvilken kunne ske ulykkelige Hændelser, siden Nøglen kan oplukke Fangehuset og Kongens Materialelofter, saa tilkendes ham at kagstryges og Brændemærkes paa sin Pande, og siden at gaa udi Bremerholms Jern sin Livstid«.

Af de to sidstnævnte straffesager synes at fremgå, at fangefogeden ikke har beklædt nogen særlig betroet stilling, siden han ikke engang havde nøglen til fangehuset i sin varetægt.

Havnen og befæstningen i 1730-årene

Som tidligere nævnt udarbejdede capt. Stibolt i 1725 et forslag til fæstningsværkernes og havnens forbedring; men intet tyder på, at der blev foretaget noget for at bringe værkerne i respektabel stand, og inden udgangen af 1720-årene var i hvert fald bolværkerne så forfaldne, at kommandant Hirschnach så sig nødsaget til på ny at gøre forestillinger derom. Havnen var jo fæstningens alfa og omega, da dens egentlige opgave var at tjene som base; den skulle være »en Retirade for Krydsere i Østersøen«, og var derfor »en Post af stor Vigtighed«.

Admiralitetet gjorde disse synspunkter gældende over for kongen, og 20. maj 1730 fik schoutbynacht Chr. Vosbein ordre til sammen med en ingeniør med skibet »Justizia« at begive sig til fæstningen for i forbindelse med Bornholms kommandant, Niels West, og oberstløjtn. Hirschnach »at tage bemeldte Havn med alt, hvad den tilhører i Øjesyn, samt med dem overlægge, paa hvad maade dens Brøstfældighed bedst kan blive repareret og forbedret«.

Endvidere ønskede man »En accurate Tegning over Havnen og Fæstningen med et Overslag over, hvormeget den behøvende Reparation kan koste«.

Tegningen blev forfattet af oberconducteur M. W. Tax, der var kommissionens ingeniør. Tegningen er dateret: 10. aug. 1730, og den viser, at fæstningsværkerne ikke havde forandret sig meget siden fæstningens opførelse 1684–85. Værkerne var nu – stort set – de samme som dengang: Storetårn, Lilletårn, de 4 havnebatterier (Gyldenløves, Sehesteds, Juels og Spanns) endvidere Coucherons mod syd og Bielkes mod øst. Nordøstbatteriet var jo allerede »aldeles ruineret« før 1703 og var ikke senere genopført.

Batterierne havde dog fået en lidt kraftigere bestykning, når fraregnes tårnene, hvis 8-pundige kanoner var blevet ombyttet med 4-pundige. Men selv om styrken og placeringen til dels var den samme, så havde batterierne dog flere gange ændret form.

Af nyt findes kun et lille havnebatteri på Frederiksholm med 1 stk. 6-pundig og 2 stk. 4-pundige kanoner. Det lå lidt nord for Flydebroen, der oftes kaldes »Flaaden«, og batteriet tjente til beskyttelse af Nordre Havn og dens indløb,

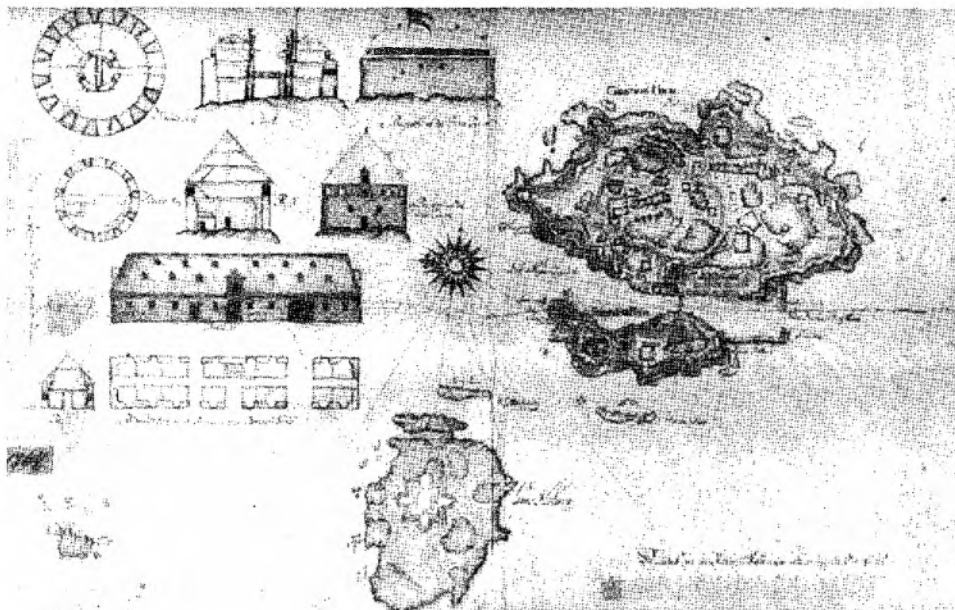

Fig. 20. Plan fra 1735 sig. C. F. West. På tegningen ses »Stjerneskansen« på Græsholmen, Store- og Lilletårn, de projekterede nye batterier med forbindelseslinjer samt et stort proviantmagasin. (Projektet findes i Hærens bygningsstjenestes hist. tegnearkiv).

hvis fjenden – det Gud forbyde – skulle slippe helt ind i havnen. Batteriet fik senere navnet »Danneskjolds Batteri«.

Kommissionens undersøgelser angående havnen synes at vise, at den nok kunne rumme 4 fregatter og 3 lettere orlogsskibe tillige med de til en overvintring nødvendige proviantskibe, desuden fastslog undersøgelsen, at der var to måder at opføre bolværkerne på. Den ene af hugne sten med en bekostning af 14–15000 rdl., den anden af trækister fyldte med løse stene til 16–17000 rdl. Alle var enige om, at den sidste måde var den bedste, fordi man tvivlede på, om de hugne sten kunne trodse søen, når de ikke var forbundne med hverandre.

Den 19. aug. var Vosbein tilbage i København og afleverede forslag, tegning og overslag, som vandt admiralitetets bifald; men da kongen var på rejse – og tilmed døde den 12. okt. – kunne ingen bestemmelse tages. Dog lod man Københavns kommandant, generalmajor Scheel, udtale sig om forslagene.

Scheel havde, som tidligere nævnt, i 1703 været på Christiansø, og det var hans tegning, der lå til grund for projekterne i årene 1709–10. Han henholdt sig derfor i sin betænkning til von Fischers tegninger angående bolværk og

krudttårn m. m. og erklærede, at han var enig med Vosbein om havnebyggeriet, dog at han ville foreslå, at man først forsøgte med at udlægge een sten-kiste, før man vovede at udlægge de 7 andre. Endvidere mente han, at garnisonen burde være den samme i fredstid som i krigstid på grund af øernes isolerede beliggenhed. Det ville også være bedre, at mandskabet blev fornyet hvert år i stedet for den faste garnison, hvis medlemmer efterhånden blev mere fiskere end soldater, en erfaring fra besøget i 1703.

Wærck-Pace og Oberconducteur

Den førnævnte Mathias Wilhelm Tax begyndte sin militær-tekniske løbebane i 1701 på Kronborg slot som »Wærck-Pace«, en stilling som nærmest svarer til vor tids bygningskonduktør, idet han førte tilsyn med arbejdet. Stillingen benævnes også: »Wærkpage« og »Værk-Basse«. Tax blev senere »Ingenieur« og i 1727 »Oberconducteur«, en kombination af ingeniør og arkitekt og således værkbassens overordnede. Han kom til Christiansø i 1730 for at »forfatte Tegning« og fik – på godt og ondt – så meget med fæstningsarbejdet at gøre, at han 1736 overførtes til søetaten og fik bolig i »Ingenieur-Waaningen« (fig. 23). I 1740 giftede han sig med den 75-årige Sophie Amalie Westerwald, hvorefter han døde i 1741. Fru Tax var enke efter vicekommandant Hans Andreas Stibolt og var moder til 12 børn, hvoraf løjt. Tyge Stibolt gjorde tjeneste ved arbejdet, og capt. Casper Henrik Stibolt senere blev kommandant.

Fæstningens eksistensberettigelse

Den nye konge, Chr. VI, ønskede imidlertid, forinden forslaget blev approberet, at høre nærmere om fæstningens sømilitære betydning, især om dens evne til i givet fald at kunne forsvare sig.

Den 15. feb. 1731 fremsatte admiralitetet følgende, om hvorvidt den nytte, som hans majestæt kunne have af fæstningen Christiansø, kunne balancere mod den bekostning, som der på skulle anvendes. Betænkningen er vel nok den første og mest udførlige motivering, vi har, for vor østersøfæstnings eksistensberettigelse, hvorfor den gengives her i sin helhed.

»Admiralitetets allerunderdanigste Tanker ere disse: at som det i Tid af Fjendtlighed er sikkerlig af den største Importance og Nytte, at kunne have betimelig Kundskab om sin Fjendes Equiperung og Foretagende, samt formene ham Tilførsel og deslige, og da dette Sted er den yderste Frontière Hans Majst. har i Østersøen, hvor der er en Havn, hvor en liden Eskadre af Fregatter og lette Orlogsskibe kan have Retraite. Saa er det og en stor Avantage i Fald Hans Majst. skulle, som Gud forbyde, forfalde i nogen Misforstand med nogen Puissance i Østersøen, at man da idelig kan have Krydsere udi Østersøen, især under Carlsrona og den svenske Kyst, og faa at vide, hvad der foregaar, desligeste at saadan en let Eskadre kan finde Communicationer imellem Carlsrona og den tyske (Kyst), hvilke de svenske da ikke uden Risico af en støtre Magt kan holde åben enten Sommer eller Vinter, især om den Anstalt bliver gjort, at Hans Majst. Eskadre kan have Proviant hos sig i Christiansø og overvinde dér. Det er ikke at tvivle om, at Chr. V salig højlovlig Ihukommelse, som lod denne Plads med stor Bekostning indrette, og deri forekom de svenske, som jo har set, hvad Fordel Danmark deraf kunne have og ligeledes hvad Følger, det ville have haft om de svenske dér havde sat sig fast. Og da Hans Majst. nu er i virkelig Possession deraf, er det en uomgængelig Nødvendighed, at maintainere det, hvilket ikke kan ske med mindre baade Fæstningen og Havn sættes i bedre Stand, end den nu er, og der baade i Freds- og Krigstid holdes en suffisant Garnison. Thi, hvis de svenske skulle uformodentlig bemestre sig dette Sted, kan Hans Majst. ikke skikke en Krydser østen for Bornholm uden Hasard, at den bliver couperet. De svenske ville derfra snart overrumple Born-

holm, hvilket ville koste uforlignelig mere at tage igen, end nu at sætte Christiansø i Stand. Imidlertid ville de svenske blive saa ganske Mestre i Østersøen, at man ikke kunne faa den ringeste Kundskab om deres Operationer medmindre man maatte hver Gang gaa ud med en stor Eskadre, eller den hele Flaade, hvilket ville foraarsage aarlig mange unødige Udgifter, end den ganske Reparation nu kan koste. Saa at – efter vor allerunderdanigste Tanker – meriterer Christiansø al den Bekostning som Hans Majst. kan anvende derpaa, og vi ville ønske at med Arbejdet derpaa maatte ske Begyndelse jo før jo heller«.

Ovenstående betænkning fra admiraltetet blev den 30. marts 1731 fulgt af en betænkning om det påtænkte arbejde, idet der blev henvist til Judicher og Fischers papirer fra 1709–10.

Forbedringerne omfattede følgende:

- 1) Stenkisternes Udbyggelse fra Spanns Batteri lige til Snarkeklipperne, og paa den anden Side ud over Hollænder-Knallen efter forrige Capt. Fischers Ritz.
- 2) At et nyt gewølbte Krudttaarn bliver gjort efter do Fischers Tegning.
- 3) At Tagene paa begge Taarnene bliver reparerede.
- 4) At der bliver gjort een suffisante Bom for hvert Indløb af Havnen, hvormed den straks kan slutes, i Fald der fornemmes noget, som er suspect.

»Ellers holder Admiraltetet og tjenligt, at Hr. General-Major Scheel bliver hørt om den store Forskel, der er imellem de gjorte Overslag paa Stenkisterne, hvoraf hver efter Generalmajorens Beregning vil komme på 434 Rdl. . . efter Fischers paa 1222 Rdl., men efter Ingenieur Tax's ikkun paa 140 Rdl. omtrent«.

Den 16. maj 1731 var Scheels og admiraltetets betænkninger nået til kongen. Foruden det allerede omtalte nævnes heri:

»Imod en fjendtlig Overraskelse vil – næst at Fæstningen altid er forsynet med en tilstrækkelig Garnison af dygtigt og disciplineret Mandskab saavel af Infanteri som Artillerifolk under en god Commandant – dette iagttages: at alle Skibe, som kommer under Fæstningen for at søge Havn, bliver nøje og skarpt visiterede, førend de bliver tilladt at komme ind, paa det en Fjende ikke enten skal overrumple Fæstningen med Mandskab, som kunne være skjult i saadanne Skibe, eller med Brandere tilføje nogen Skade.

Bommen, som skal slutte Indgangen til Havnen, faar ikke holdes oplukket, før Commandanten er forsikret om, at alting er fundet rigtigt. Paa de Batterier, som beskyde samme Bomme, maa Mandskabet saavel med Kanoner som Musketter være alladt og paa deres Poster, saafremt noget Skib sætter ind til Havnen. Græsholmen kan og lettelig overraskes af en Fjende; men derfor

ville de allerunderdanigst foreslagne Batterier og corps de garde (vaghuse) jo før jo hellere dér paa gøres. Ellers er Situationen af disse Øer saaledes, at en Fjende ikke med Skibe kan opholde sig dér, efterdi der er ingen Ankergrund. Hvorfor Fæstningen ikke heller vel kan bombarderes til Søen. Med Tiden kan der og arbejdes paa at sprænge Klipperne paa de Steder, hvor smaa Fartøjer kan lande ud i Søen, saa at en Fjende dér ikke kan sætte Folk i Land«.

Admiralitetets motivering må have overbevist kongen og »Commissariatet«; thi 28. maj 1731 approberede han planerne.

Bygningsarbejdet kunne næppe udføres i vintertiden – man regnede i hvert fald kun med 7 arbejds måneder – og det krævede en del ekstra mandskab, hvorfor søløjt. Tyge Stibolt den 21. juni beordredes til Christiansø for at føre »Til syn med de Underofficerer og Søfolk, som er commanderet til bemeldte Fæstnings og dérværende Havns Istandsættelse, at de flittigt dermed arbejder, saaledes som det af Conducteur Tax, som Arbejdet er anfortroet i Concert (forståelse) med Commandant Hr. Oberst Hirschnach bliver ordonneret, saa og at de faar deres rigtige Forplejning efter Skibs-Taxten samt ellers holde dem under god Commando, at de ingen Insolence begaar. Iøvrigt har han ved forefaldende Lejlighed at indberette til Admiralitetet, hvad Fremgang Arbejdet har«.

Oberconductor Tax skulle dog konferere med generalmajor Scheel om arbejdet, og til medhjælper fik han løjt. Chr. Fr. Westh, en søn af Bornholms kommandant, generalmajor Niels Westh.

Tyge Frederik Stibolt, født 1695, var søn af vicekommandant Hans Andersen Stibolt, der døde i 1716. Tyge havde i 1720 søgt om at blive løjtnant enten ved sø- eller landeraten, »da jeg elsker den ene og ynder den anden og har Videnskab om begge«. Han fik den, han elskede, idet han blev søløjt. i 1723.

Som broder til garnisonskapt. Casper Henrik Stibolt og som svoger til den gamle feltskær Langhorn og desuden opvokset på øerne vidste han, hvad han gik ind til. Man havde regnet med, at arbejdet skulle vare i 5 år; men Tyge førte tilsyn dermed til 1738, blot at han i 1734 var på rejse til Vestindien som overstyrmand.

Såsnart Scheel havde instrueret Tax om arbejdets udførelse påbegyndte man denne, og den 27. september 1731 kvitterede admiralitetet for Tyge Stibolts indberetninger om fremgangen og gav ham tilladelse til at overvintre.

»og dersom det kan være til Arbejdets Befordring, at Folkene og forbliver dér i Vinter, saa ville I derom jo før jo heller indberette og ligeledes om der af Materialer noget behøves«.

Af pastor Froms ansøgning om højtidsoffer af ekstramandskabet ser man dog, at langt den største del af søfolkene var tilbage på Holmen inden jul, så meget vinterarbejde er der næppe blevet udført.

Hvad angår materialeindkøbene, så bevilgedes der i årene 1731–36 gennemsnitlig ca. 3400 rdl. årlig, og derefter i årene 1737–39 ca. 5300 rdl. pr. år.

Foruden havnearbejdet var der befæstningen. De gamle og faldefærdige batterier skulle fornyes, og nye opføres og forbindes med »Courtiner« Christiansholm rundt og Frederiksholm på søsiden. Endvidere skulle Græsholmen befæstes.

Endnu før 1736 havde man fået flyttet Juels Batteri lidt længere i syd, og under Couchérons blev bygget et helt nyt, som – efter at det en tid havde ført navnet »Schindels og Christiansholms Batteri« – i 1809 kom til at hedde: »Hans Majst. Kongens Batteri«. En sten i muren fortæller os, at værket er fra 1735:

»Igiennem Guds Hjælperige Haand er dette arbejde Komen udi Stand, Ved Hr. Capt. Mathias Wilhelm Tax. Løjt. Tyge Fredrik Stibolt. Løjt. Gregorius Højborne Sehested. Løjt. Christian West. Werckpase Herman Bohne Wolfzæhn. Skipper Peder Larsen. Bornholm anno MDCCXXXV.«

Fæstningens beboere agtede søens folk, derfor glemte man ikke navnet på skipperen, som pløjede Østersøens bølger med lasten fuld af jord og græstørv fra major Schor i Rønne.

Foruden de nævnte batterier (Juels og Kongens) anføres her de andre batterier med de senere eller de endnu benyttede navne.

På Christiansholm:	Nordøst (Løvenørns)
Couchérons	Retranchementet ved Tyveskæret
Vedsteds (Dronningens)	Rantzaus
Rosenkrantz	Gyldenløves
Gamle Bielkes og Fontenays	Store Lejr og Lille Lejrs
senere prinsesse Carolines	Storetårns Batteri
Stibolts	Retranchementet om Storetårn.

På Frederiksholm:	Lilletårns- eller Frederiksholms Batteri. Sehesteds Spanns Danneskjolds
På Græsholmen:	Stjerneskanen.

Hvor meget arbejde, der i årene efter 1731 blev udført ved havnen og ved fæstningsværkerne, er svært at bedømme; men admiralitetet må åbenbart have været tilfreds, siden det 9. dec. 1733 skrev til Tyge Stibolt: »Ellers har vi Tid efter anden bekommet Eders Relationer om Arbejdet paa Havnen og Fæstningen som og er vel«.

Om nu alt i virkeligheden var så vel, må dog stærkt betvivles. Det viste sig nemlig senere, at arbejdet var slet udført, så slet, at store dele måtte laves om.

Tax havde slet ikke fulgt Scheels anvisninger, skønt han i rapporter havde hævdet det, og han blev senere »tilstrækkelig reprimanderet« derfor.

Med Tax's misvisende indberetninger som baggrund meddelte commissariatet i 1735, at Christiansø og Frederiksø nu var i forsvarsmæssig stand, og at bygningsarbejderne på Græsholmen skulle påbegyndes, såsnart approbationen forelå. Tax fik karakter af »Ingenieurcaptain« og blev den 2. april 1736 overført til søraten og Christiansø, i hvis regnskab han figurerer med 28 rdl. i månedlig gage.

For at kontrollere kommandant Hirschnachs og Tax's divergerende indberetninger, blev capt. Bernhard Grodtschilling sendt til øen for at foretage opmålinger og udarbejde tegninger over de gjorde anlæg og over, hvad der endnu manglede. Kortet er dateret 3. dec. 1736, og Grodtschilling bemærker, at det er »Examineret og Efterseet« af kommandanten og kapt. Stibolt i Tax's påsyn og »befunden i allemaade at være Ganske Rigtig«. En anden tegning fra dec. 1737 har samme paategning om »Examination « og viser et indviklet system af konstruktionslinjer, der leder tanken hen på Scheel og Støckens projekt fra 1709: et mindre, men stærkt værk omkring Storetårn. Begge Grodtschillings tegninger angiver de batterier, som findes opført i ovenstående liste.

De førnævnte herrer: Major Georg Peucker (fæstningens nye kommandant), kapt. Stibolt og kapt. Grodtschilling dannede nu en kommission, som skulle udarbejde forslag til arbejdets fuldførelse, efter at det var konstateret, at der endnu manglede meget i, at hensigten med arbejdet var nået, skønt der allerede var forbrugt 21685 rdl. på det.

Kommissionens forslag omfattede blandt andet:
At bulværket ved Spanns Batteri skulle forbedres.
At havnen skulle spærres med kæder og kabeltove.
At værkerne på begge øer skulle gøres højere.

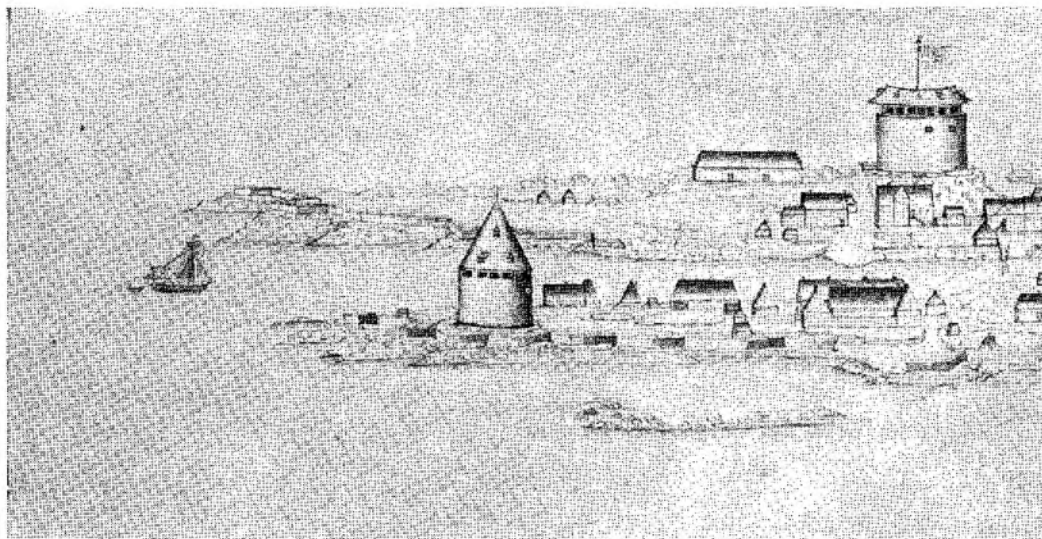

Fig. 21. *Prospekt af fæstningen set fra vest. (Kgl. Biblioteks billedarkiv)*

På Christiansholm ses fra venstre foroven: Rantzaus- og Gyldenløves bat., Proviantmagasinet, Storetårn, Bryggeriet med vandrende til »Pumpen«, Kirkegården, Møllerhuset, Horisontalmøllen samt Couchérons- og Kongens bat. Langs havnen ses: Auditør-, Kommandant- og Forvalterboligerne, Kongens Køkken, Kaserne og Ingeniørhuset (nu Gamle Kro). På Frederiksholm: Sehesteds bat., Lilletårn, Smedjen, Lodsboligen, Kaserne (nu »Månen«), Embedsmandsboligerne, Bådsmandsboligen, Spanns bat. samt et antal mindre huse. Ved enderne af Flydebroen ligger Hovedvagten og Fangetrunken.

At der skulle opføres: Barakke til 300 mand, 3 vagthuse, nyt fangehus til 80 slaver, nyt bryggeri, nyt bageri, ny vindmølle og 3 bombefri krudttårne hver til 300 td. krudt.

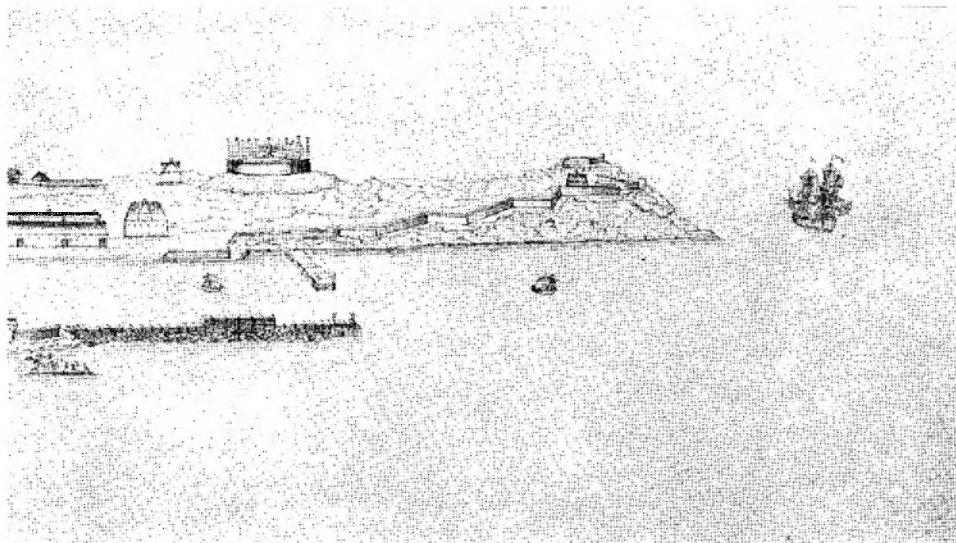
At der skulle anlægges flere vandbrønde (vandbassiner).

Arbejdet forventes at ville kræve 108 mand, land- og søfolk, desuden en muddermaskine og flere pramme.

Kommissionens forslag og tegninger blev så, 5. jan. 1738, forelagt Commissariatet, Scheel samt Holmens chef, Ulrik Suhm, i overværrelse af Grodtschilling og Tax, og derefter gik forslaget videre til kongelig approbation.

Kongen ønskede imidlertid – ligesom i 1731 – før han approberede, at høre admiralitetets mening om, hvorvidt fæstningen var nødvendig for Danmark, foruden en hel række detaillér angående havnen og havnebatterierne.

Admiralitetets svar gik ud på, at havnen på Christiansø var »umistelig« for Danmark, og at den måtte indrettes således, at den kunne søges af fregatter

og orlogsskibe, den skulle ikke lukkes; dens befæstningsværker skulle forstærkes, mens Græsholmens fortification burde opgives.

Atter samledes »Generalcommissariatet«, og atter henholdt Scheel sig til sit forslag fra 1709 og 1731, og efter at den senere navigationsdirektør Wegersløf yderligere havde udtalt sig om havneforholdene, fik forslagene 30. juli 1738 den kongelige approbation.

Til arbejdets udførelse bevilgedes 30330 rdl. foruden 9241 rdl. til en muddermaskine. Deri var dog ikke medregnet bekostningen ved bortsprængningen af klipper i havnen.

Den fremtidige garnison skulle være så stærk, at den kunne forsvare sig selv i krigstid.

Grodtschilling blev nu knyttet til arbejdet; han blev »adjungeret Tax«.

Og hvad kom der så ud af det hele? Svaret gav hans excellence greve Danne-skjold-Samsøe den 18. juli 1741. Men derom senere.

Bygningerne i 1730-årene

I 1734 kunne fæstningen fejre 50-års jubilæum, og da der i de følgende år blev foretaget forskelligt nybyggeri: Provianthus, Forvalterbolig, Ingenieurbolig, Møllerhus, Vindmølle, er det vel her et passende sted at omtale fæstningens bygninger og de forandringer, som havde fundet sted i de forløbne 50 år.

Tax's kort fra 1730 viser såvel bygninger som befæstningen, og fra 1732 foreligger yderligere en ca. 1½ m lang tegning med bygningernes indretning – begge i tegnearkivet på Holmen.

Sammenligner man disse tegninger med kortene fra fæstningens først år, finder man, at der ikke er sket store forandringer, når undtages med soldaterboligerne.

Kasernerne på Christiansholm (Fig. 21)

På kort fra 1685 ses en ca. 50 m lang bindingsbygning i ét stokværk, ind delt i 6 lejligheder (Baracker). Bygningen lå ved Søndre Havn, omtrent hvor nu Østre Længe ligger.

Bygningen blev senere forlænget mod syd med ca. 10 m. Krigen med Sverige forøgede besætningen fra 115 til 372 mand, hvilket krævede flere boliger. I 1709 projekteredes derfor 2 nye kaserner på Christiansholm. Den ene, der var ca. 30 m lang, lå 2 m syd for og i flugt med den gamle, den anden på 60 m lå nærmere havnen og parallel med den første. Ved dette byggeri opstod »Gaden«.

Projektet kalder de nye bygninger: »4 Neuen Braken« og »8 Neuen Braken«. De nye huse var lidt bredere end det gamle, og en skillevej i midten delte husene på langs i 2 dele. Tax kalder komplekset »Soldaternes Baraque til 300 Mand og Artilleri Officerer«.

De andre bygninger på Christiansholm, som ses på Tax's kort fra 1730, er med få undtagelser de samme, som ses på – om ikke de ældste så dog – de ældre kort over fæstningens bygninger, nemlig:

Storetårn med Kirken. (Fig. 21)
Kommandantboligen. (Fig. 14)
Proviantforvalterboligen. (Fig. 4)
Hovedvagtten. (Fig. 19)
Bagerhuset.

Bryggeri og Bageri. (Fig. 22)
Ølkælderens.
Håndmøllen.
Kongens Køkken. (Fig. 21)
Krudthusene.

Krudthusene lå i nærheden af batterierne og gjorde nok tillige tjeneste som vagthuse.

Hovedvagtten (corps de garde, ofte skrevet »Kortegal«) lå ved nordsiden af flydebroen og havde 2 små og 1 større værelse. (Fig. 19)

»Kongens Køkken« (»Soldaternes Køkken«) havde plads mellem den gamle kaserne og Søndre Havn, hvor nu »Pakhuset« ligger, og det kom altså til at ligge i »Gaden«, da de nye kaserner blev bygget. Det var et lille hus med valmet tag, der rummede 2 små forrådskamre og et større kogerum, hvori den store kogekedel stod.

I fæstningens første år lå kogehuset mellem Storetårn og Kasernen i en ret stor bygning, der senere blev kaldet »Møllen«, her stod nemlig en håndkværn, som Peter den Store malede på i 1716. Da køkkenet flyttedes ned ved havnen, blev bygningen gjort mindre, hvilket kunne tyde på, at der tidligere havde været både køkken og mølle. τ

Neden for møllen boede bageren i et lille hus, som 1735–38 måtte vige pladsen for den nuværende forvalterbolig. En sten i facaden fortæller, at det var den nysudnævnte »Wærckpace« Herman Bohn Wolfsen – den senere kommandant – der stod for opførelsen af bygningen, den såkaldte »Børs«. Efter et projekt fra 1750 skulle præsten og degnen flytte fra Frederiksholm til Børsen. Det blev dog ikke til noget, og inden 1753 havde proviantforvalteren taget huset i besiddelse til kontor og beboelse. Hidtil havde han boet i et ca. 16 m langt bindingsværkshus, der lå lige nord for kommandantboligen. Det må være det hus, Coucheron i 1684 omtalte som provianthus. Tegninger fra omkring år 1700 kalder bygningen »Proviantforvalterens Hus« uden at nævne noget provianthus, hvorfor man må gå ud fra, at der har været såvel bolig som magasin i bygningen. Skønt krigen krævede meget proviant, og et nyt »Proviantmagasin« var projekteret i 1709, finder man ikke et sådant før på løjt. C. F. Westh's tegning fra 1735 og på Grodtschilling's fra 1737, hvorpå det nuværende magasin ses. (Fig. 20 og 21)

Efter at forvalteren var flyttet til Børsen, blev hans tidligere bolig overladt til auditøren.

Som tidligere omtalt nævnes ingen kommandantbolig på de første danske tegninger af fæstningen, men derimod på de svenske »Spionkort«, hvorpå en bygning kaldes »Commandantens huus ad interim«. På alle senere tegninger lige til 1740 findes et hus, som kaldes »Kommandantens Hus«, blot har det skiftet form og størrelse flere gange; men før 1750 har bygningen sit nuværende udseende med »Stald og Bryghus«. (Fig. 14 og 21)

På de ældste kort omtales et kogehus øst for det interimistiske »Campement«, hvori de norske soldater boede. Endvidere stod der et lille hus nord for »Salomons Brønd«. Det kaldes »Huus fur siuke soldater« eller »Haus voor den kranken«. Da lægen endnu i 1822 behandlede alle syge i hjemmene – epidemiske sygdomme fraregnet – tyder meget på, at det nævnte hus har været et epidemihus, noget der var stort behov for i fæstningens første år.

Bryg- og bagehus (Fig. 21 og 22)

Fæstningen kunne næppe nøjes med den lille bagerovn, som Coucheron havde ladet indbygge i Storetårn, hvorfor admiralitetet den 31. juli 1684 tilskrev ham:

»Hvad Hr. Generalkvartermester om Brygger- og Bagerhuuse udi Taarnet har meldt, og at det desforuden vil være fornøden et andet Sted til Bryggers og Bagers udenfor Taarnet... at lade opbygge, saa er samme hans gjorte forslag meget godt...«

Det projekterede bryg- og bagehus, en ret lang bygning syd for Storetårn, ses på alle tegninger efter 1685 blot med skiftende form og størrelse.

Efter møllens flytning til Møllebakken rykkede bageriet ind i det tidligere håndmøllehus. Senere kom bageriet tilbage, så bygningen igen kaldes »Brygge- og Bagerhus«. Mellem bryggeriet og østre længe lå »det lille Bagerhus«.

»Ølkælder« ses på ældre kort syd for bryghuset.

Bryg- og bagehuset fik vand fra et øst for liggende vandhul »Brygbrønden«, som nu kaldes »Pumpen«. Her stod nemlig en pumpe på et højt træstativ. Fra pumpen førte trærender dels til bryghuset dels til »Vestre Mindebrønd«. (Fig. 21)

Ingenieur-Waanningen (Fig. 21 og 23)

Reparationen af havnen og fæstningsværkerne samt nybyggeriet krævede teknikere: oberconducteur, conducteurassistent, værkpage og søløjtnant, ja, måske flere, og alle skulle have standsmæssigt logement. Der opstod således

et boligbehov, som man søgte at tilfredsstille ved bygning af »Børsen« i 1735 og af »Ingenieur-Waaningen i 1736.

Det sidstnævnte hus blev opført på en grund, som blev fri, da Juels batteri nu var blevet rykket lidt mod syd.

I bygningens nordgavl læses indhugget i en sandsten: »Enten du Est i Lyst eller Nød saa tænk paa Christi Pine og Død. 1736«.

Fæstningen har dog ikke til stadighed haft brug for et ingeniourhus, hvilket fremgår af, at der i 1750 var planer om at flytte feltskæren over i det og i 1753 planer om at benytte materialerne til en ny præstebolig. Det var kun projekter, huset blev stående, og under Englænderkrigen var her ved »højkongelig Admiralitets og Commissariats Collegie's Resolution« – mindre kunne ikke gøre det – indrettet en sygestue med 5-6 senge, »for i paakommende Tilfælde at forebygge eller standse ondartede epidemiske Sygdomme«. Senere kaldes bygningen: »denne til Tømmermester Petersen bortfæstede Kro«. Navnet »Gamle Kro« eller »Store Kro« har siden været knyttet til huset, hvis gavlindskrift minder os om pietismen.

Horisontalmøllen (Fig. 21)

Peter den Store anbefalede – som tidligere nævnt – commandant von Halbruck at erstatte fæstningens små håndstålkværne med vindmøller, det ville give bedre mel og spare arbejdskraft. Anbefalingen blev givet i sommeren 1716; men først i 1732 blev den fulgt; idet der med generalmajor Niels Westh i Rønne som mellemmand blev indledet forhandlinger med en bornholmsk møllebygger, kvartermester Lars Nielsen fra Habbendam i Olsker, som – trods sine 71 år – var en særdeles habil bygmester.

Forhandlingerne har sikkert især drejet sig om møllens ydeevne og ydre form. Møllen måtte hverken genere fæstningens kanoner eller i for høj grad tjene som skive for fjendens, og her havde horisontalmøllen en afgjort fordel fremfor stubmøllen og den hollandske mølle, hvis vinger bevægede sig i lodret plan, mens horisontalmøllens bevægede sig i et vandret om en lodret akse, der – som i foreliggende tilfælde – ved hjælp af tandhjul overførte vindens energi til kværnen.

Då møllen på Christiansø skulle kunne male hved en halv snes tønder rug i døgnet ved god møllebør, måtte kværnen have en diameter på ca. 1½ m; men dertil krævedes vingedimensioner, som Lars Nielsen stod helt fremmed overfor, helt andre end dem, han kendte fra de bornholmske husmøller, som folk kaldte »Djævledanse«. Der kunne således blive vanskelig-

heder nok, og der manglede heller ikke på advarsler fra familie og venner; men trods det undertegnede alligevel den gamle kvartermester den 28. maj 1732 en kontrakt med generalmajor Westh, der optrådte på kongens vegne, om opførelsen af en horisontalmølle på fæstningen. Lars Nielsen skulle have 300 rdl. for arbejdet og tømmeret, halvdelen straks og resten, når arbejdet var godkendt efter prøvemalinger. Mur- og stenarbejderne skulle fæstningen selv besørge. Arkiverne opbevarer en del korrespondance møllebyggeriet vedrørende; men alle tegninger i større målestok synes at være gået tabt. Heldigvis gør 4 tegninger i »Hærens Bygningstjeneste's arkiv« tillige med en prospekt-tegning i »Det kgl. Bibliotek« – trods målestokkens lidenhed – det dog muligt at gøre sig en forestilling om møllens konstruktion.

Møllehuset synes – idet alle mål er skønsmæssige – at have været en stenbygning 8 m × 8 m × 3 m, dækket af et lavt pyramideformet tag med et hul i midten, hvorigennem den lodrette mølleaksel stak op. I akselhovedet var fastgjort 6 stk. 6 m lange vinger med lodretstående tremmeværk (hækværk), hvortil sejlene var fæstede, når møllen skulle male. Vinden påvirkede imidlertid vindfanget lige stærkt til omdrejning i begge retninger, hvorfor der måtte en særlig afskærmning til, for at få vingerne til at rotere. Dette klarede Lars Nielsen på følgende måde: Udenom det firkantede møllehus byggede han en 3 m høj cylindrisk mur med en diameter på 16 m. I huller i murens overside var der anbragt træpæle (læpæle) med lige store mellemrum. Pælene ragede 2–3 m op over muren og tjente til at fastholde de flader, som skulle afskærme vindfanget på mindst en fjerdedel af murens omkreds.

Huset havde indgang fra nord gennem en 3 m lang gang, der førte gennem muren og mellemrummet mellem denne og huset. En indberetning fra Tax, dateret 1. okt. 1735, omtaler, at man nu har flyttet muren længere ud, fordi vingerne havde tilbøjelighed til at slå imod pælene eller skærmene. Muligvis har rummet mellem muren og huset været opfyldt med sten og kalk, således at der fremkom en flade at gå på for dem, der skulle flytte skærmene, når vinden skiftede retning.

Lars Nielsen påbegyndte arbejdet i sommeren 1732, og vinteren gik, før møllen var klar til prøvemalingerne, som helt igennem blev en skuffelse, eller en række af skuffelser, ikke mindst for den gamle kvartermester, der bogstavelig talt tog sin død deraf. Nå, de hårde vinterrejser mellem »Øen og Landet« i forbindelse med hans 73 år havde vel også medvirket dertil.

Lars Niensens arvinger ansøgte om tilladelse til at fuldføre hans værk, da møllen: »icke var kommen i sin rene Fuldkommenhed, men manquerede endnu lidet Arbejde«.

Det kneb stadig med fuldkommenheden; men i 1735 kunne møllersvenden dog ikke se, at der »manquerede noget«, og 13. feb. 1736 indberettede generalmajor Westh, at møllen nu ved god møllebør kunne male til 400 mand og så endda »aparte for alle andre på Fæstningen«. Derefter blev arbejdet godkendt, og Bornholms kontributionsregnskab for 1736 kan fortælle, at tømmermand Lauritz Nielsen har fået udbetalt 146 rdl. nemlig »en Rest for en Horisontalmølles Bygning paa Christiansø«.

Det kgl. Biblioteks tegning synes at antyde, at læskærmene har været træplader. At skulle flytte disse meterhøje træplader, der var placeret 25 m over havets overflade, en vinterdag i blæsevejr – og det var jo det, møllen helst skulle have – har ikke været nogen misundelsesværdig bestilling, især når vinden var drilagtig.

Under Christiansholms højeste punkt, som før hed »Høybyde«, men som fra 1735 kom til at hedde »Møllebakken«, blev opført et hus til mølleren. Det nuværende møllerhus er fra 1761; men der lå allerede et i 1740. Thura's tegning af møllen er sikkert ren fantasi efter konstruktionen at dømme.

Trods godkendelsen af Lars Nielsens mølle og attestationer for dens »Fuldkommenhed«, må der alligevel have »manqueret« noget; thi allerede den 5. jan. 1738 foreslog en kommission at lade opføre en almindelig vindmølle. Horisontalmøllen fik dog ingen konkurrent eller afløser de første 30 år. I 1753 omtales, at capt. Wolffsen havde udarbejdet en tegning og overslag til en vertikalmølle, da Lars Nielsens mølle »kun sjældnen skal kunne male«. Endvidere tilstilles kommandant Stibolt den 28. juli 1759 følgende:

»For at sætte Garnisonen i Stand til at kunne Tid efter anden bringe Havnen i Stand, da skal en bedre Vindmølle bygges, siden den nu-værende Horisontale maler for lidet i stiv Kulte og i godt Vejr intet, og Garnisonen derfor maa arbejde med Haand Qwernen, naar de mest behøves ved Havnen. Til en saadan Vertikalmølles Bygning, skal herfra forsendes Tegning«.

Altså Peter den Stores ord om igen.

Bygninger på Frederiksholm (Fig. 21)

Lilletårn.	Smedebolig.
Præste-, degne- og auditørbolig.	Lodsboliger.
Feltskærboligen. (Fig. 24)	Bådsmandsbolig.
Officersboliger.	Fangetrunken.
Kaserner.	Fangefogedbolig.

På Frederiksholm boede i fæstningens første kvarte sekel – foruden smeden – kun embeds- og befalingsmænd. Krigen ændrede dette; idet der også blev projekteret 2 kasernebygninger her. Den ene, den der nu kaldes »Østre Længe« i Frederiksgaden, blev i 1709 betegnet »6 Neuen Braken«, men senere læses »Infanteri Barak«. Ved søndre ende af kasernen lå et lille bageri, og efter traditionen skal der i den nordre ende af kasernen efter Englænderkrigen have været soldaterkøkken. Den anden nye kaserne benævnes »4 Neuen Braken«. Forsamlingshuset »Månen« udgør den vestlige ende af bygningen, som oprindeligt var ca. 30 m lang. På Tax's kort fra 1730 ser man disse kaserner ved det tidligere omtalte ret store trefløjede kompleks fra 1685. (Fig. 20)

I kompleksets nordre fløj boede præsten, degnen og auditøren. Bygningen har også gjort tjeneste som skole og sidst som fattiggård, og den blev nedrevet i 1867. I den østre fløj, den der nu er »Vestre Længe« i Frederiksgaden, boede »Lieutenant, Constabel og Underconstabel af Artilleriet saa og Fændrichen af Infanteriet«. Endelig havde feltskæren logement i den søndre fløj med »Baltbier-Stue« og medikamentrum. Her boede »Doktoren«, som han senere blev tituleret, indtil 1831, da han flyttede til det nu nedrevne »Vestre Mindehus«, mens Præsten rykkede ind i det østre, hvor der nu er lægebolig.

Senere kaldes den gamle feltskærerbolig på Frederiksholm ofte »Sølieutenantens Hus«. Kompleksets fløje på de tre sider og feltskærens og præstens haver på den fjerde indrammede en gårdsplads, der kaldtes »Materialegaard« . En smal gang mellem haverne førte ind til gården. (Se fig. 24)

I samme fløj som feltskæren boede også en tid bådsmanden. Projektet fra 1709 viser imidlertid en bygning mellem feltskærboligen og Spann's Batteri. Huset, der nu danner nordre ende af »Sygehuset« benævnes »Neuen Braken«.

Østen for Lilletårn ligger et hus, som Tax kalder »Smedens Bolig og Værksted«. I fæstningens første år hed det kun »Smedens Bolig«, fordi smedien lå på Christiansholm ved »Nordre Havn«.

Havnen krævede flere lodser, og til dem blev der bygget hus mellem »Månen« og smedens bolig. Det var en ca. 25 m lang bindingsværkbygning, hvori lodsformanden holdt gæstgiveri.

Endelig lå »Fangetrunken« for enden af flydebroen. Huset ses på en tegning fra 1703; men »Explicationen« giver ingen oplysning om anvendelsen. Fangefogeden boede ved Spann's Batteri.

Pietismen (Langhornsagen)

Kommandanten, oberstløjtnant Rasmus Hirschnach, døde i 1736 i en alder af 56 år, og 24. okt. blev han efterfulgt af major Georg Bernhard Peucker. Den nye kommandant – tidligere omtalt som medlem af Grodtschillings kommission – havde efter slaget ved Oudenaarde, hvor han blev hårdt såret, været i Brabrand, Katalonien og Italien, i alt 8 år i fransk tjeneste. Peucker var svagelig og fik derfor i 1740 orlog for at søge lægehjælp på Bornholm hos den mærkværdige pastor Andreas Agerbech i Poulsker. Det var i vinterens hjerte, og hvis Peucker overhovedet kom af sted, så hjalp præstens kur i hvert tilfælde ikke. I februar – efter et fald mod en kakkelovn – var han så svag, at han ikke engang formåede at holde på spillekortene, hans kæreste tidkort, men måtte nøjes med – iført sin »Slaap-Roch« – at se gæsterne: capt. Stibolt, forvalter Jagenreuter, feltskær Langhorn og pastor From, tage sig et slag »Quadrille«. Og på »Sottesengen« fantaserede han ikkun om »L'hombrespil« og ikke om den kommende herlighed i himlen. Peucker døde den 3. marts 1741 savnet af majorinden og hendes »Søsterfrøken«.

Hidtil havde alle kommandanter været landofficerer, og de sorterede under »Land-Militær-Etaten« (Coucheron, Hoffmann, Stibolt, Halbruck, Hirschnach og Peucker). Fra 1741 blev dette ændret; alle senere kommandanter tilhørte »Søe-Etaten«. De var søofficerer, eller havde »Karakter« af søofficerer, selv om de ikke havde været i »virkelig Orlogstjeneste«.

Den første var Frederich Neuspitzer. En mand på 60 år, der havde ført en omtumlet tilværelse på søen i krig og fred. Fem år havde han tilbragt i hollandsk tjeneste, og under »Den store nordiske Krig« havde han flere gange udmærket sig, ikke mindst da han som chef for fregatten »Raae« førte betydelige pengesummer til Norge. Efter krigen, da han var blevet kommandørkapt., var han ekvipagemester på Nyholm for så den 14. april 1741 at blive kommandant på Christiansø. En stilling, som han synes at have betragtet som et otium, ellers ville han næppe have skrevet følgende:

»Jeg er, Gud være lovet, kommen fra megen Uro til al for megen Rolighed, det er virkelig, som laa jeg til Ankers midt ude i Østersøen med et Orlogsskib og ikke kan komme videre«.

Fig. 22. Søndre Havn
mod Christiansø.
(fot. Eva Bunch).
Fra venstre:
Forvalterboligen,
Bryggeriet,
Det lille Bageri,
Sprøjtehuset
med bodendach,
Kaserne (østre længe)
og Kobls Pakhus,
hvor tidligere
Kongens Køkken lå.

Men man skal ikke glæde sig for tidligt. For selv om man ligger til ankers, kan man godt komme ud for storme, ja orkaner, ikke mindst når man ligger »midt i Østersøen«. Det kom den gamle søulk i hvert fald til at bekende.

Det var et par af de ovennævnte »Quadrillespillere« hos Peucker: pastor From og feltskær Langhorn, som i forbindelse med løjtnant Henrik Langhorn rejste stormene. Religiøs fanatisme på den ene side og drukkenskab og skinsyge på den anden sørgede for, at Neuspitzer med god grund kunne have ændret ordet »Rolighed« til urolighed, hvad angår hans kommandantid på ankerliggeren i Østersøen. Men lad os nu først gå lidt tilbage i tiden.

Thomas Jacobsen From blev i 1730 garnisonspræst på Christiansø, og 2 år efter, da han selv var 30 år, ægtede han Anna Cathrine Krabbe, der lige var fyldt 13 år. Samlivet skaffede ham 6 børn, før hun døde, næppe 30 år gammel. Et halvt år efter gik den gode præstemand igen i brudeseng, men denne gang med den 30-årige Margarethe Rigelsen, der ligeledes skænkede ham 6 børn.

Samme år, som han blev gift med den lille Anna Cathrine, der for resten var søster^{*)} til generalmajor Niels Westh's hustru, blev han vundet for den pietistiske lære, som løjtnant Langhorn havde importeret til de fjerne klippeøer.

*) her: søsterdatter

Henrik Langhorn var født på fæstningen i 1706 som søn af »Mester Peiter«, feltskæren Peder Magnussen Langhorn, og vi har tidligere hørt, at den lille Henrik arvede 50 rdl. efter salig fru Hoffmann, i hvis hus han levede nogle barneår. I 15 års alderen kom han på Landkadetakademiet i København for at blive officer. Det var under opholdet i hovedstaden, at han stiftede bekendtskab med den pietistiske lære, som grev Zinzendorph havde bragt til landet, og greven havde endog udpeget Langhorn som et passende føreremne for bevægelsen i København.

Henrik Langhorn foretrak dog at vende tilbage til sin fødeø, idet han 9. april 1732 blev fændrik på fæstningen. Den unge fændrik var fra menighedsarbejdet i hovedstaden trænet i talekunsten og især i overtalelseskunsten, og næppe var han kommet hjem, før han begyndte at udfolde sin religiøse fanatisme. Han svang »pisken« – bedre end nogen profos – over hovedet på de arme, syndefulde øboer, hvis eneste tidkort havde været kortspil, dans og krogang. Og resultaterne af hans svovlprædikener udeblev så sandelig heller ikke. Langhorn var en mand, som havde orden i sine »regnskaber«; thi han kunne skrive til en hørkræmmersvend, Christian Sandorph, at han på en eneste nat havde omvendt hele det vagthavende mandskab i Hovedvagten, i alt 16 mand, foruden kommandantens datter, Johanne Hirschnach. Hende giftede han sig med et par år senere, og inden han døde i 1744, havde hun skænket ham 7 børn.

1741 blev Langhorn løjt. på fæstningen; men på foranledning af den nye kommandant, Neuspitzer, der anså ham for ophavsmanden til den gærende uro, der herskede på øerne, blev Langhorn i 1743 forflyttet; men allerede året efter døde han, mens han som syg var hjemme på Christiansø.

I et sendebrev til »vennerne« i København nævner Langhorn en række af de for pietismen vakte af menigheden på Christiansø: Johanne Hirschnach, capt. Stibolt og dennes 7-årige søn Thiel Stibolt, corporal Niels Hansen, pastor From, kommandant Halbruck's enke, en sergent, en soldat, en student, der informerede kommandantens børn, pastor Trøvel, Elisabeth Langhorn, broder Hjort og en dame, han kalder »Søster«. Det var jo ikke så lidt endda, og den vigtigste var vel nok pastor From.

Henrik Langhorn gjorde sig også hæderlige anstrengelser med halvbroderen, den senere prof. juris Peder Kofod Ancher, som på den tid var huslærer i Rønne. Omvendelsesforsøgene mislykkedes, og meget bedre gik det ikke med helbroderen Jacob Friderich.

To dage før juleaften 1733 lukkede den gamle feltskær sine øjne efter at have virket på fæstningen i 45 år. Foruden sønnen Henrik, som lige er omtalt,

og Jacob Friderich, som fulgte ham i embedet, skal lige nævnes sønnen Magnus, der startede som »Barber« og endte som oberstløjtnant og kommandant på Rosenborg, og hvis tre døtre blev professorfruer. Endelig havde Mester Peiter en datter, Dorteia Elisabeth, som var kammerjomfru hos dronning Sophie Magdalene, men senere blev præstefrue i Ringsted. Familien Langhorn var ved den gamles død i 1733 såre estimeret på fæstningen og ved giftermål ind i den betydelige kofoedgårdsslægt tillige på Bornholm.

Jacob Friderich Langhorn var født på Christiansø i 1709 og efter at have stået i lære og fået sin kirurgiske eksamen, blev han, i 1734, faderens efterfølger som garnisonsfeltskær. Samme år giftede han sig med en enke, Marie Margrethe, født Boyesen, der 34 år gammel døde i 1741. Året efter giftede feltskæren sig igen, nu med et af næstpræsten Johan Kofod's 18 børn, Louise Marie Kofod. Muligvis har Jacob Friderich set hende, når hun besøgte sin faster Helvig, provianthandlervinden Jagenreuters frue, og da kastet forelskede blikke på den unge pige, der var 13 år yngre end han selv. Hvorfor skulle han stå tilbage for pastor From? Louise Maries stiftmoder var for resten fra Christiansø, hun hed dengang Anna Elisabeth von Fischer, hende, den skotske kapt. Bruce kaldte »en behagelig og smuk ung Pige paa 18 Aar«. Dette, at Louise Marie var 13 år yngre end ægtemanden, var meget uheldigt; thi feltskæren var af naturen meget skinsyg, en egenskab, som havde let ved at finde næring på den isolerede fæstning med meget – ofte ungt – mandkøn.

At løjtnant Henrik Langhorn forsøgte at vinde sin broder for pietismen, følger vel af sig selv, men det lykkedes ikke. Feltskæren gik flittigt i kirken, lige som alle andre; men inderst inde afskyede han broderens og pastor Froms religiøse fanatisme. Foruden at søge kirken søgte han – endnu flittigere – kroen, ikke for øllet og brændevinens skyld, men for »compagniet«s skyld. På kroen hos Alexander Schønning hentede han sig mangan en ærlig rus, og når han så var »beskænket«, fik han courage. Han nægtede at forlade krostuen, når vagten kom kl. 9 og slog kridtstreg på tappen af tøndens, og han yppede klammeri med de andre krogæster, endog med den stærke lods, Johan Diderich Schønning, og havde ordstrid med krokonen, Kirstine Lindegård, når hun ville sætte ham på porten. Og når han så var rigtigt beskænket, vågnede skinsygen i ham ved tanken om, at han hjemme i feltskærboligen havde en ung hustru, og at feltskærsvenden, monsieur Steen. . . .???

Chr. VI havde i 1735 udstedt et par forordninger om »Kirketugt«, efter hvilke præsterne kunne få udpeget medlemmer af menigheden som medhjæl-

Fig. 23. Ingenieur-Wåningen fra 1736, senere kaldet »Gamle Kro«. Til højre ligger den såkaldte »Palivar«, et træhus, som stod i Nordre Havn, hvor karantænelægen benyttede det til taleværelse (parloir). (fot. Erik Ipsen)

pere i arbejdet med at opspore arme syndere, som vovede at sætte sig ud over helligdagsordenen med kirkegang og altergang og meget andet og ikke havde forsaget kortspil, dans og fylderi på søn- og helligdage.

Provst Jens Buchhave i Rønne havde tildelt pastor From to edsvorne medhjælpere for at holde ugudeligheden i ave i det lille øsamfund; men hermed var præsten ingenlunde tilfreds. Øboerne var syndefulde, så han måtte have yderligere to mand til hjælp, og det ville han have, at Neuspitzer skulle foranledige fremskaffet. Nu stod kommandanten og præsten ikke på den bedste fod med hinanden, især efter at præsten i et krigsretsforhør havde påstået, at Neuspitzer holdt hånden over forbrydelser og ikke påtalte drik og fylderi. Dette i forbindelse med From's grovkornede anmodning til kommandanten om medhjælpere fik bægeret til at flyde over. Neuspitzer indberettede sagen til admiralitetet. Tiden gik imidlertid, før afgørelsen fandt sted, og resultatet blev, at pastor From måtte gøre undskyldning over for kommandanten for alt, hvad han havde fremført i skrift og tale mod denne. Den 21. feb. 1743 måtte

præsten ydmyge sig i kommandantboligen i nærværelse af alle fæstningens embedsmænd.

Var præstens forhold til kommandanten ikke godt, så var det ikke bedre til feltskæren. Begge forhold skal nok ses i relation til admiralitetets påbud om, at det var embedsmændenes pligt at anmelde deres kollegers eventuelle »fejl«. Et påbud, der gav den bedst tænkelige grobund for alskens mistænksomhed og sladder og skabte en atmosfære af angiveri, hvori den fanatiske løjtnant kunne støbe de kugler, som han fik den mere naive præstemand til at skyde ud.

En sådan »kugle« var et brev, som præsten i januar 1743 sendte feltskæren, et brev, hvori han fordømte ham »Til Helveds Pøl og Pine«, fordi feltskæren havde holdt sig fra alterets sakramente i henved et år og »ej haver levet som en Kristen burde«.

Dette brev voldte feltskæren sande kvaler både dag og nat, så han hverken kunne spise eller sove, men nok drikke, og derfor søgte han kroen for at dulme sin smerte. Men jo mere han drak, jo mere rasende blev han på præsten, som han kaldte »Den sorte Hund«, og som han beskyldte for at have solgt vin – hele 20 pottes – til løjtnant Grolau, så både denne, auditøren og smeden var blevet så drukne, at de ej kunne stå på benene. Nu stod »den sorte Hund« i kirken og svovlede imod drik og fylderi; men det gjorde han ikke, da han for år tilbage havde 2 oksehoveder vin at sælge af, blandt andre til feltskærsvenden, så »min Svend drak sig ofte drukken, saa jeg havde Fortræd deraf, naar han skulle forvalte sin Tjeneste«. Nej, præsten skulle være den sidste til at tale mod drik og fylderi. Sådant mente i hvert fald feltskæren.

Lidt ud på eftermiddagen den 1. feb. 1743 sad så feltskæren på kroen sammen med løjtnant Grolau, og alt imens de drak, rasede feltskæren over præsten, og da han efterhånden blev drukken, kom de to gæve bægersvingere ind på en disput om »Pauli Breve til de Efeser«, hvorunder Langhorn kaldte Paulus for en »Hundsvot« og sagde, at ikke alt, hvad denne havde skrevet, var sandt. Ja, hvis Paulus havde været til stede, så ville feltskæren have givet ham »Stryg«. De blev dog enige om, at Paulus havde skrevet »mange opbyggelige Ting, som vi burde rette os efter«.

Da Langhorn lidt senere dinglede ind i feltskærboligen, fandt han ikke Louise Marie hjemme. Hun sad inde hos feltskærsvenden »Monsieur Steen«. Fru Langhorn kom med en forklaring om en salve til en bulden finger. Men det med den dårlige finger troede feltskæren ikke på. Hans skinsyge var vakt, og hjemkommen til feltskærboligen kom det til et heftigt optrin. Han råbte og skreg, rev klæderne af sig, for ud ad døren og sprang op på volden for

derfra at springe i søen for at drukne sig. Tilkaldt af spektaklet kom løjt. Grolau, feltskærsvenden, constabel Andreas Olsen og Kosfeldt, og alle forsøgte de at holde feltskæren tilbage, mens han skreg og råbte, at han blev bedraget, at han var en hanrej, og at han »Hellere ville tjene Satan i Helvede end Kongen af Danmark paa Christiansø«, og at det var djævelen, der havde sendt dem for at forhindre ham i at drukne sig. Så rasede han over præsten, »den sorte Hund, den Canalie«, der var skyld i alt dette, og da broderen, Henrik Langhorn, kom til stede, fik han samme omgang, efter at han havde opfordret feltskæren »til at gaa ind og ej staa her til Spot og Skam«. Auditøren, Claus Eskildsen, kom nu også og bad feltskæren »tænke paa Herligheden, som vi venter paa hin Dag«, hvilket foranledigede feltskæren til at spørge: »Faar vi Pandekager og stegt Sild i Himlen«. Da lodsens derpå tilbød at bære den næsten nøgne feltskær hjem, råbte denne, idet han så Karen Espersen komme: »Se, der kommer en af Fandens Apostle, hvor Djævelen ej kommer selv, faar han en Kælling paa Vej.« Og, da Karen sagde: »Hr. Langhorn, kom og gaa hjem,« sagde han: »Ja, det var godt i de Dage. Her staar jeg med det, Vorherre har givet mig (og nævnte membrum virile), vil du have det.« Dertil svarede konen: »Jeg har nok saadant hjemme.« Da nu Karen gik, fik hun følgende salut: »Gaa fra mit Ansigt, din Sladdertæve.«

Den drukne feltskær havde flere gange taget sten fra volden til at slå med, hvorfor auditøren havde sagt: »Mennesket desperer, vi maa tage ham med Magt.« På løjtnantens ordre bar derefter soldaterne feltskæren hjem, så han kunne sove rusen ud.

Ihukommende angivelsesforordningen indsendte dagen derpå feltskærens fromme og kærlige broder en klage til kommandanten over det passerede, og han fik pastor From til at gøre det samme, og så havde man spillet gående.

Neuspitzer måtte nedsætte en krigsret, og denne holdt forhør den 6. feb. i feltskærboligen, som synderen endnu var for svag til at forlade. Forhørene strakte sig over 5 dage og fylder 36 foliosider i retsprotokollen.

Feltskæren kunne naturligvis ikke erindre meget:

»Siden jeg var noget beskænket og kom i en Forstyrrelse, saa jeg ej ved, hvad jeg gjorde., for jeg var saa corumperet i mit Hoved.«

Men han måtte dog indrømme, at han »Ofte har været drukken og græselig svoret og bandet og givet Klammeri og Slagsmaal«. At han tillige havde tænkt på at give sig selv sakramentet, kunne han heller ikke sige sig helt fri for.

Den 17. feb. sluttede sagen uden dom, og da feltskæren blev spurgt, om han havde noget at indvende, sagde han:

»Nej, intet andet end ydmyg beder at denne Sag paa muligst Maade maatte modereres. Hvorimod jeg lover, næst Guds Aands Bistand, herefter at forbedre mit Liv og Levned, at sligt eller andet ej af mig skal begaaes. Hvortil jeg paa højeste Maade vil Reversere mig og bede Gud om Naade og Hjælp at sætte mit gode Forsæt i Gerning«.

Det lød jo såre godt, og capt. C. H. Stibolt – en af de vakte – kunne som krigsrettens præses hæve denne, eftersom begge anklagere: løjtnanten og præsten, intet havde at erindre.

Pastor From havde for resten andet at tænke på; thi 4 dage senere måtte han – som vi allerede har hørt – gøre afbigt hos kommandanten, som han så svarligen havde insulteret.

Efter disse tvende ydmyge løfter, og efter at det var lykkedes Neuspitzer at få løjtn. Henrik Langhorn forflyttet, turde han nok forvente at gå en roligere tid i møde. Men næppe var sommeren gået, før præsten igen begyndte at lufte sine krav om flere medhjælpere, siden han nu havde mistet den emsige løjtnant. Det var den 1. okt., og en måned senere figurerede præstens fromme navn på en klage fra kromanden, Alexander Schønning, over at andre gik ham i næringen, nemlig præsten, capt. Stibolt og proviantforvalter Fuglsang. De blev beskyldt for at brænde brændevin, som de solgte i pæglevis foruden øl, vin og røgtobak i skillingsvis. Kromanden mente, at han, som den eneste på fæstningen der betalte husleje, havde eneret på sådan næring, og 10. aug. 1744 forbød generalcommissariatet andre end kromanden at handle med brændevin.

Og hvordan med feltskær Langhorn? Havde han nu sat »sit gode Forsæt i Gerning«, eller lod han sig stadig »mere regere af den onde Aand end af den gode«? Ja, året var næsten udrundet, før han lod høre fra sig. Og nu havde han fundet sig en drikkebroder – en »mon Frère«, der ikke stod tilbage for ham selv. At denne »Broder« tillige blev en ny genstand for hans evindelige skinsyge, vil det følgende vise.

Denne ulykkesfugl, som kom til Christiansø den 8. juni 1743, hed Lyder Schiøtt, og han spiste hos Neuspitzer de første par år af sit fireårige ufrivillige ophold på klippeøen, hvortil han var blevet sendt af faderen for ikke at stifte større gæld ved fylderier, spillet og drukkenskab end de 7–8000 rdl., han alt havde skaffet sig, til trods for at faderen havde ydet betydelige bidrag til hans underhold. Han var et uroligt hoved, som kommandanten vist ikke havde noget imod at blive af med som bordgæst. Og Schiøtt flyttede da også over til »mon frère Langhorn«, derfra »deserterede« han over til auditøren; men da han med magt blev ført tilbage til feltskærholigen, deserterede han på ny for så i 1747 at vende tilbage til moderen i København.

Den 14. dec. 1743 sad feltskær Langhorn igen på kroen og drak, og da tappenstregen var slået, så han måtte forlade kroen, gik han i sin beskænkede tilstand ind til Lyder Schjøtt i hans logement for at ryge en pibe tobak og om muligt fortsætte drikkeriet. Da Schjøtt ikke havde mere øl, bad Langhorn ham gå hen i feltskærboligen efter et krus. Og Schjøtt gik, mens Langhorn ventede på den eftertragtede drik. Han ventede et kvarter, han ventede en halv time, Schjøtt kom ikke tilbage. Feltskærens mistanke blev vakt. Han løb – så hurtigt benene kunne bære ham – hjem og fandt Lyder Schjøtt hos fru Langhorn. Schjøtt tog benene på nakken og for hjem til sin barakke, og feltskæren efter, og nåede lige at give Schjøtt et drag over nakken i forstuen, inden døren blev smækket i for næsen af ham. Optændt af raseri og skinsyge hentede feltskæren sin kårde og huggede med den vinduet ud hos Lyder Schjøtt og råbte: »Er du derinde du Canalie Horeknægt. Herut du Horebuk.«

Det stærke optrin alarmerede vagten, hvorom indberettedes følgende:

»Fra Hovedvagten paa
fæstningen Christiansø

Til Højædle og Velb. Hr Commandør
og Commandant Neuspitzer.

Afvigte Nat Kl. halvgaaende Ett kaldte Skildvagten, som stod for Gewæhr, mig ud, og hørte, at der var Alarm paa den anden Side, og derpaa commanderte jeg Gefreiteren og 2 Musketterer derover som kom tilbage og bragte Feldtskiæren i Arrest og meldte. Da Feldtskiæren kom i Vagten var han ganske beskienket og lagde sig paa Brixen, og lidt efter tog han en Tollekniv og satte imod sit Bryst, ligesom han ville gjøre sig selv Skade. Og derefter i blandt andet sagde Feldtskiæren, at om han kom ud, skulle Mr. Schjøtt døe for hans Haand, om han skulle klæde Steile og Hjul derfor.

Jeg forbliver steds. Højædle og Velb. Hr. Commandeur og Commandants underdanigste Tiener.

Christiansø, den 15' Dec. 1743

Ole Ancher

Da Feldtskiæren kom i Vagten, gav han os 1 Mk. 11 sk., som vi købte Brændevin for i Morges paa Kroen, hvoraf hver af de Vagthavende fik een Portion.

Ole Ancher.

Kort sagt, en »munter Chakot« ligesom i operetten »Flagermusen«.

Rapporten gav naturligvis anledning til nye krigsretsundersøgelser, der åbnedes lillejuleaften under Neuspitzers forsæde.

De afhørte vidner var nu ikke ligefrem enige; men i det væsentlige bekræftede de dog Ole Anchers rapport. Til det anførte kom så yderligere, at kro-

manden påstod, at gefreiteren selv var beskænket, således at et vidneudsagn fra ham ikke var meget værd. Neuspitzer tog efter dette ikke i betragtning at løslade feltskæren, nu julen stod for døren, idet han hævdede, at sagen alene drejede sig om fuldskab og klammeri; trussel på livet var der næppe tale om. Havde den gamle kommandant, der mere var sømand end jurist, holdt fast ved denne opfattelse af sagen, havde han sparet sig selv for mange ærgrelser.

Efter at den gæve feltskær igen havde lovet bod og bedring og at holde sig fra drik og passe sin lægeprofession, blev han løsladt for at kunne fejre en glædelig jul. Og det gjorde han så grundigt, at han anden juledag igen var drukken og truede pastor From på livet.

Præstens klage over Langhorns meriter lod nok ikke længe vente på sig. Den juleglade feltskær måtte igen i arrest som farlig for retssikkerheden, og en række forhør varede lige til den 23. jan. 1744. Under arrestationen forlangte imidlertid kommandanten, at feltskæren skulle »fournere de syge med Medicamenter og besørge dem ved sin Svend«, hvilket Langhorn nægtede at gøre som arresteret, eller førend han vidste, hvorfor han var arresteret. Kommandantens ordre blev givet skriftligt, og feltskæren mente nok at vide, »At den, der havde dicteret Commandantens Brev, var hans aabenbare Fjende og havde skrevet som Hundsvotter og Canailler«. Anklagen mod feltskæren blev derefter udvidet til også at omfatte lydighedsnægtelse.

Krigsretsdømmen faldt den 27. jan. 1744, og retten bestod af: kommandant Neuspitzer, capt. Wolffsen, løjtn. Grolau, 1 sergent, 2 konstabler, 2 korporaler og fra Bornholm tilforordnedes: capt. Homand og løjtn. Kofoed og Andersen.

Sentensen lyder:

»Udi foreliggende Sag over Garnisonsfeltskær Jacob Friderich Langhorn er, efter indgaaet Rapport fra Hovedvagten og Vidnesbyrd, ved Præsidenten og Bisidderne udi denne Krigsret endelig saaledes i Retten afsagt: At Feltskær Jacob Friderich Langhorn, som saa formastelig har understaaet sig udi Drukenskab først at slaa Mr. Lyder Schjøtt og siden med en Kaarde indhugget Vinduerne i H. Mst. Barakke og udfordret Mr. Schjøtt ved Nattetider samt udi Vagten undsagt ham paa Livet, desuden voren opsætsig imod Commandantens Ordre til Majestæts Tjeneste og uagtet alle Advarsler og Formaning fremturet udi Drukenskab og Ondskab, endskønt han saa stærkt afvigte Aar har reverseret sig (da han vilde drukne sig selv) og lovet at bedre sig. Altsaa tilkendes hannem, efter den 28., 30., 38., 88' og 122' Krigsartikel samt Lovens 6—8—1 og H. Majestæts Allernaadigste Forordning om Duel af 11 Okt. 1737 og 17' Marts 1741, da at halshugges og begraves udi Galgebakken samt

hans rørende og urørende Gods at være hjemfalden til Kongen, naar først Børnepenge, som han er Formynder for, bliver udbetalt, saa og at betale de Officerer, som fra Bornholm til denne Krigsret ere hidkomne, deres Rejses Bekostning, og til H. Majestæts Allernaadigste Resolution indkommer, udi Jern sluttes og forblive i Arrest.«

Actum Christiansø
d. 27' Jan. 1744

Fred. Neuspitzer
/ Hans Jørgen Eskildsen

På Neuspitzers lille dobbeltscene i Østersøen var repertoireet altså pludselig skiftet fra burlesk operette til veritabel tragedie. Feltskæren blev »sluttet i Bolt og Jern og hensat i ulideligt Fængsel«. Og dér skulle han forblive, indtil kongen havde confirmeret dommen.

Sagen gik så til admiralitetets nærmere eftersyn og indstilling til kongen. Indstillingen er særdeles grundig, den fylder 11 foliosider, og da dele af retsprotokollen mangler, bygger overstående fremstilling af sagen til dels på admiralitetets erklæring til kongen af 2. april 1744, der gengives her i brudstykker:

»Allernaadigste Konge, da vi over denne Sag og Dom skulle give vor allerunderdanigste Erklæring. Saa maa vi tilstaa, at vi aldrig haver set en mere ugrundet, haard og lovstridig Omgang og Dom end denne. Og maa vi altsaa her demonstrere først at denne Dom er saa haard og ugrundet, at den aldrig over ham kan executeres, og for det andet, at Commandanten til dels, til dels Krigsretten, har i denne Sag for ulovlig Dom og Omgang fortjent at vorde anset end ikke den mest skarpsindige kan finde spor af nogen Udfordring eller Duel, uden man skulle kalde den beskænkede Feltskærs Skældsord mod Lyder Schiøtt en Udfordring, og hans Klammeri med Vinduet en Duel eftersom der ikke findes nogen Omstændighed, der gør hans Misgerning mere ond og skarnvurren, end den som af enhver beskænket kan begaaes, men meget mere saadan en, der kan undskylde hans Overilelse nemlig Nidkærhed eller Skinsyge over hans Kone

Mere Haard, mere ugrundet, mere lovstridig kan vel ingen Dom være «

Mere hård, mere ydmygende, mere sønderknusende kunne vel ingen vurdering af Neuspitzers og krigsrettens dommervirksomhed have været.

Det var grev Danneskjold-Samsøe, der som præses sendte erklæringen videre til kongen, som fulgte indstillingen:

»Vi have denne af Krigsretten paa Christiansø ugrundede lovstridige over Feltskær Jacob Friderich Langhorn afsagte Dom aldeles tilsidesat og Allernaadigst villet forandre. Garnisonsfeltskæren Jacob Friderich Langhorn, som

ved Drukkenskab og Fylderier fører et forargeligt Liv og Levned, har dels ved sin d. 14' Dec. 1743 om Natten efter Tappenstreg øvede Ubendighed med Drik, Sværmen, Overfald, Beskæmmelse og blottet værge, dels ved sin Ulydighed mod sin foresatte Øvrighed fortjent efter Krigsartiklerne at straffes paa Kroppen med at sidde udi fire Maaneder i lideligt Fængsel paa Vand og Brød. Men som han ved den af Krigsretten afsagte Dom urettelig er dømt til at miste sit Liv og altsaa, siden den Tid Dommen blev afsagt, som var den 27' jan. 1744, har siddet paa Livet som Fange udi Bolt og Jern og derved udstaaet en Del af hans ellers velfortjente Straf, saa have Vi hannem fra videre Straf Allernaadigst villet pardonnerer. Dog kan han være sig forventende, at dersom han oftere befindes udi Drukkenskab at begaa nogen Slags Exesse der derover til Vores General-Admiral-Lieutenant Greve af Danneskjold-Samsøe indsendes nogen Klage og bevisligt Forhør, at han da uden Naade fra sit Embede skal removeres.

Men som Krigsretten har handlet letsindigt i at dømme Feltskær Jacob Friderich Langhorn fra Livet til en beskæmmelig Død i en Sag, som Vores Lov, Forordning og Krigsartikler ej efter de Omstændigheder for dødskyldig anser: Saa skal Commandanten, Captainerne og Lieutenanterne der haver klædt denne Ret, bøde for denne deres lovstridige Dom to Maaneders Gage hver til Vores Søkvæsthus; men Sergenterne, Constablerne og Corporalerne skal udi to Maaneder degraderes.

Skrevet paa Vort Slot Christiansborg udi Vor Kongelige Residensstad Kiøbenhavn, d. 18' April 1744.

Christian R.
/ F. Danneskjold-Samsøe.

Kongen havde talt. Sagen var afgjort. Men hvordan afgørelsen blev modtaget på Christiansø, melder historien intet om, heller ikke hvordan feltskæren fejrede dagen, da Neuspitzer måtte løslade ham med en alvorlig formaning. Selv måtte den uheldige »jurist« ligesom de andre af rettens officerer af med 2 mdr. gage. Den 20. juni blev bøden efter ansøgning nedsat til 1 mdr. gage. Underofficerernes degradation til menige i 2 mdr. blev derimod fastholdt.

Endvidere modtog Neuspitzer den 20. april en kraftig misbilligelse fra grev Danneskjold, fordi han i den foregående sag havde dømt en mand fra livet for en forseelse, som han en måned tidligere end ikke ville holde ham arresteret for. Desuden burde kommandanten have afvist præsten, når han »melerede« sig i sager, der kun vedkom commandanturen:

»Saa haver jeg efter Kongelig Ordre Dennem det at forholde og advare Dem, at De i andre forholdende Lejligheder paaagter at føre den Conduite, som anstaar Deres Commando og den Dem betroede Jurisdiction«

Så var der pastor From. Ja, ham fik biskop Herslev den 17. juli pålæg om at tage sig af. Men da biskoppen vel ikke ønskede at reprimandere en broder i Herren, trak han det ud, indtil kongen den 8. sept. 1744 gav ham ordre til at give præsten en alvorlig advarsel, fordi denne havde blandet sig i en sag, som ikke vedrørte ham. Det sidste kan der nok være delte meninger om, hvis præsten virkelig var blevet truet på livet af den julepyntede feltskær.

Men livet skal jo leves – også på Christiansø i 1744 – og det varede derfor ikke længe, før vi igen hører noget om feltskæren, nemlig en dag, da Neuspitzers datter, »Jomfru Neuspitzer«, var i kaffeselskab i feltskærboligen. Ved en sådan lejlighed siges der jo så meget, og jomfruen fortalte blandt andet, at hendes »Papa« havde udtalt, at han ikke forstod sig på jura. Da feltskæren højlydt tilkendegav, at han havde samme mening om kommandantens juridiske kvalifikationer, blev jomfruen fornærmet og løb hjem for at fortælle, hvad feltskæren havde sagt om Neuspitzer, blot glemte hun at bemærke, at det var hende selv, der havde bragt det ømtålelige spørgsmål på bane.

Over Rønne gamle teater fra 1823 læses: »Lær Visdom af Livets Optrin«. Denne sentens må Langhorn åbenbart ikke have kendt; thi i august 1744 sad han igen på kroen og drak, denne gang med sergent Dorph. Under drikkeriet kom de i ordstrid, fordi feltskæren kaldte jomfru Neuspitzer en løgner-ske og kommandanten en løgner. Dorph påtalte udtrykkene; men ligefrem uvenner blev de næppe; thi de drak videre. Mens de drak, skete det, at feltskæren stak sin tollekniv gennem Dorphs og sin egen hue, og dette optrin i forbindelse med, at et tørklæde var blevet sønderrevet, blev udlagt som forsøg på udfordring. Da feltskæren endvidere i sin drukne tilstand på vejen fra kroen sprang op på volden for – som han selv sagde – at ville svømme til Bornholm, blev der på ny rejst sag mod ham, og en række krigsretsforhør begyndte. Neuspitzer må altså heller ikke have lært visdom af livets optrin. Han håbede vel blot så inderligt at blive af med den balstyrige feltskær, ligesom han var blevet af med løjtnanten af samme navn. Muligheden for atter at komme til at bøde en måneds gage må han vel ikke have regnet med, og han reddede også månedslønnen, men skaffede sig endnu en alvorlig advarsel; thi den 29. jan. 1745 erklærede admiralitetet, at sagen ikke:

»var værd at anstille Forhør over At de afholdte Forhør ikke skal være partiske, eller holdes over latterlige Ting, hvorved ingen lettere end De

selv kan blive prostitueret. Og som dette Forhør er af denne Beskaffenhed, har jeg ikke villet føre denne Sag videre, men har henlagt Forhøret som en uarriveret Sag«.

Sagen blev altså henlagt, dog at feltskæren igen skulle advares. Og man kunne med sindsro henlægge, der skulle blive nok endda.

Inden feltskæren var ude af sin tredje sag, der altså blev henlagt, var han allerede inde i en fjerde. Herunder blev han indkaldt til krigsretsforhør for at føre sandhedsbeviser for de »Gravamina«, han havde fremført mod præsten.

Aldrig så snart var feltskæren nemlig kommet sig efter den første forskrækelse over den kasserede dødsdom, før han begyndte at sprede om sig med allehånde beskyldninger og sigtelser mod velærværdigheden, så der snart ikke var mere tilbage af samme. Af disse »Gravamina« skal her blot nævnes:

- 1) Uddelt brødet i stedet for vinen ved altergangen.
- 2) Undertiden befunden sig drukken.
- 3) Spillet kort på en søndag.
- 4) Forsømt examinationen af børnene på søndage.
- 5) Spillet kort i stedet for at tale et Guds ord.
- 6) Yppet trætte under kortspil.
- 7) Ej besøgt de syge uden at være kaldet.
- 8) Undladt at betjene en døende »Slave« med sakramentet.
»Jernfangen Jacob Hansen døde ulæsket efter det han tørstede efter, dog haaber jeg (feltskæren) at Gud haver læsket ham, så som han have Attraa dertil«.
- 9) Slaget børn i kirke med næve og tamp.
- 10) Lagt sig efter at handle (marchandere) med vin, brændevin, kartun og bånd og andet småt.

Men ikke nøjedes feltskæren med at forfølge præsten ved at udgyde al denne gift og galde over ham. Nej, han antastede ham sågar på åben gade. Og når det forfulgte præstepar lå i deres ægteseng for at nyde søvnens velsignelse, hørte de ham udenfor tale med sig selv »om Præstens«; og hvad med elskovs søde glæder, når de kunne se feltskæren gå uden for vinduerne med dragen sabel. Det var fast uhyggeligt, og endnu uhyggeligere blev det, da feltskæren en dag, da fru From passerede Hovedvagten, sagde til constabelen, der stod ved de skarpladte »Flintebøsser«. »Nu havde Djævelen nær begæret mig til at tage en Flint og skyde den Quinde der kommer.« Jo, sandelig, uhyggen bredte sig, og præsten kunne skrive:

»Hvorfor jeg af Frygt for Ulykke haver nogen Tid holdet en Karl i mit Hus Nat og Dag til Varetægt. Herved er min Kones Svaghed bleven

saa forøget, at hun undertiden udi kort Tid er falden over 20 Gange i Afmagt og Besvimelse, og af Hjerteklemmen og Klappen været saa haardt angreben, at jeg mangan Gang haver tænkt, det hun udi en Hast maatte crepere «

Her var altså nok for den krigsretslystne kommandant at tage fat på. Nu måtte vel snart kongens trusel om afskedigelse af den krasbørstige og rapkæftede feltskær blive effektiv. Undersøgelsen begyndte med, at feltskæren betegnede Neuspitzer som ikke upartisk, hvorfor kommandanten måtte vige sit sæde i retten for capt. Stibolt, som dog først indtog det efter strenge ordre fra admiralitetet.

Feltskæren blev så gennem retten af præsten tilholdt: »at svare paa de forhen gjorte Spørgsmaal, og enten erklære mig uskyldig eller bevise de gjorte Gravamina med lovfaste Vidner, efter den allernaadigste kongelige Ordre«.

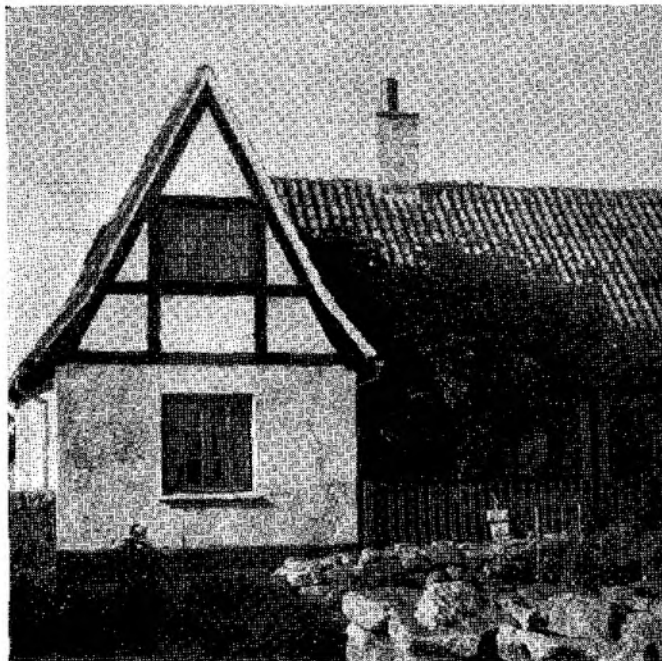
Og her var det altså, at det havde sine vanskeligheder. Det viste sig nemlig snart, at øboerne havde en »meget dårlig« hukommelse. Således ville »Enke-Fru sal. Oberst-Løjt. Peuckers« ikke aflægge vidneeden. Hun var en kone – sagde hun – som intet kunne huske efter så lang tid. Hertil bemærkede feltskæren: »Fru Peucker haver jeg kendt nu i 8–9 Aars Tid og haver hende mest daglig frequenteret og betjent udi hendes Svaghed,« men han havde aldrig lagt mærke til, at hun fejlede noget på hukommelsen – tværtimod, og når hverken hun eller hendes søsterfrøken ville vidne, kunne han ikke tænke sig andet, »end de matte være af Præstens Favoritter«.

Fru From blev også afhørt; men hun førte ikke »Journal« over, hvad der er hørt og set, og »haver min Saligheds Part i og hos Gud kiærere, end jeg skulle sætte den i Pant paa uvittige Ting.« Hun ville heller ikke aflægge vidneeden, og sådan var det med flere af de mere betydende vidner.

For feltskæren blev det altså lidt af en fiasko, og dog, præsten måtte i virkeligheden vedstå ikke så lidt af det, feltskæren beskyldte ham for.

Pastor From havde ved altergangen i kirken forvekslet brødet og vinen; men der var ingen skade sket, fordi han i tide havde opdaget det. Og hverken feltskæren eller nogen anden kunne sige, at det var sket i drukkenskab, men alene i »Dybe Tanker« i »Confusion«, og H. Majst. havde forlængst pardonneret ham.

Med hensyn til kortspil kunne præsten ikke nægte, at han i »skikkelig Compagni med gode Venner haver spillet Kort for Tidsfordriv og ej for Gevinst«, han havde ikke gjort sig det »til Vane eller Haandværk«. For 8–9 år siden havde han endog spillet nogle søndage, men ophørt dermed for ikke at vække forargelse i menigheden. Det skyldtes ikke kortspil, men sygdom, at han måske 6 gange på 16 år havde ladet degnen eksaminere børnene i kirken.

*Fig. 24. Feltskærerboligen
på Frederikssø,
efter 1831 kaldet
»Sølieutenantens Hus«.
(fot. Eva Bunch)*

Hvad angår beskyldningen for at »have slaget Børn i Kirke«, ja, så havde ingen af vidnerne set ham benytte en tamp; men lodsens kone havde hørt ham sige i kirken: »Dersom I ikke læser bedre over en anden Gang, skal jeg tage en Tamp og stryge Jer op.« Dette havde han dog ikke gjort. »Men det nægter jeg ej, at jeg haver undertiden givet et og andet Barn et Slag med Haanden for Uagtsomhed og Uskikkeligheds Skyld, efter at Advarsel og Formaning ej haver kunnet Hjulpet.«

At præsten havde solgt vin, har vi hørt om i forbindelse med feltskærens forargelse over hans prædikener mod drik og fylderi; men han havde ikke beregnet sig nogen fortjeneste, kun gjort andre en tjeneste dermed. På samme måde med brændevin, og engang fru From havde været uheldig, da hun brændte brændevin, og den ædle drik var blevet »blakket«, havde han overladt partiet til krokonen, der kunne blande det med anden brændevin.

Da der på fæstningen hverken var »Vinhus eller Krambod«, havde fru From enkelte gange overladt »Baand og Smaavarer«, som hun havde indforskrevet til sig selv, til andre, men aldrig modtaget penge for varerne.

Alle de andre beskyldninger ville præsten sige sig fri for, og feltskæren kunne af mangel på vidner heller ikke bevise de pågældende »Gravamina«.

Feltskærens gamle påstand om, at præsten forfulgte ham, ja, hadede ham, kørte han igen op med. Nu begrundede han præstens had med, at feltskæren, da han var blevet enkemand, ikke havde villet ægte fru Froms søster. Et parti, som præsten var meget interesseret i. From afviste ganske beskyldningen for at have optrådt som »Giftekniv« – tværtom ville han have rådet fra. Og om hans svigermoder så havde haft 50 døtre, så ville hun ikke »contenteret i«, at feltskæren fik en eneste for hans drukkenskab og onde levned skyld. »Det er ikke hans Person,« skrev præsten, »men hans onde Væsen, jeg haver hadet og endnu hader.«

Præsten slutter sit skriftlige svar til rettens deputerede med en »underdanigst Bøn og Begæring« om deres kraftige forsvar.

Forhørmaterialet gik så til admiralitetet og »General Kirkeinspektions-collegiet« til granskning og derfra til kongen, som betegnede Langhorn som: »et meget uregerligt Menneske opfyldt især af Had og Hævn imod Præsten, den han i Ord og Gerning ja vel og med dragen Kaarde forfølger og truer at gøre Ulykke paa«.

Kongen pålagde derefter 28. okt. 1746 biskop Herslev at irettesætte pastor From for hans begangne forseelser, advare ham mod de andre beskyldninger samt diktere ham en billig mulkt. Samme dag fik generaladmiralløjt. Fr. Daneskjold-Samsøe en kongelig ordre:

»Paa det baade Præsten From og Feltskær Langhorn kan holdes i deres Skranker, have Vi fundet for godt, at Du lader Feltskæren reprimandere for sit slette Forhold og især brugte Animositet imod Præsten, hvorfor han sig herefter under haard Straf haver at vogte og derimod at leve et kristeligt Levned og i Stilhed forrette sit Embede«.

Således endte den fjerde Langhorn-Neuspitzerske »krig«. Kommandanten fik ikke opfyldt sit brændende ønske om at blive den urolige feltskær kvit. Nej, Langhorn kunne Neuspitzer ikke blive af med. Han levede og virkede på fæstningen endnu 18 år efter sin dødsdom, mens Neuspitzer forlod kommandobroen på sin ankerligger i Østersøen juleaften 1749, og hans sidste ord har næppe været: »Jeg kom, Gud være lovet, fra megen Uro til altfor megen Rolighed.«

Havnen og befæstningen i 1740-årene

Som tidligere nævnt havde kongen den 30. juli 1738 bestemt, at de arbejder ved havnen og befæstningsværkerne, som blev påbegyndt i 1731, skulle fuldføres efter nye projekter. Og til ledere af arbejdet blev udnævnt ingénieurcapt. Tax og Capt. Grodtschilling. Resultaterne må dog have været ganske utilfredsstillende, hvilket fremgår af en betænkning, som grev Fr. Danneberg udarbejdede efter et besøg på fæstningen i efteråret 1740. Betænkningen er dateret 18. juli 1741 og meddeler blandt andet, at

1) værkerne var meget svage, da batterier såvel som circumvallationslinierne over alt var opsat af løse sten og jord.

2) at værkerne var for store i anlægget, de kunne kun forsvares af en meget stor garnison.

3) at værkerne var for lave, de kunne ikke dække mandskabet.

4) at værkerne var unødvendige og mere skadelige end gavnlige; thi landgang var vanskelig og med kanoner umulig på grund af klippernes stejlehed.

5) at havnen ikke var dyb nok, og at den var uren i bunden, endvidere usikker, da den kun blev forsvaret af et batteri på 3 kanoner.

6) at Græsholmens værker kun kunne være til nytte for fjenden, idet fjenden dér kunne søge ly for kanonerne i Lilletårn.

Værkernes svaghed var konstateret ved prøveskydninger, hvorved flere favne af værkerne faldt for ét eneste skud.

Kanoner, som fjenden ved en eventuel landgang ikke kunne medføre på grund af terrænforholdene, ville den finde i batterierne langs kysten og kunne benytte mod fæstningen.

De synspunkter, som Danneberg gjorde gældende: at fæstningen var for stort anlagt fra begyndelsen, var jo ikke nye. Det var den samme tanke, der lå til grund for Scheel og Støcken's projekt fra 1709. Når tanken igen blev taget op, skyldtes det nok ikke mindst, at den forbedrede artilleriteknik havde gjort det gamle projekt – om en mindre og mere koncentreret befæstning omkring Stortårn – aktuelt.

Danneberg anmodede derfor major Samuel Giedde om at udarbejde en »Betænkning til Fæstningen Christiansø's bedre Istandsættelse og

derom forfatte dels en Deduction dels en Tegning«. Giedde's projekt blev et sluttet værk, hvori en mindre garnison skulle kunne forsvare sig selv og havnen. Der pårænkedes anvendt 300 mand, som tillige skulle bruges ved arbejdet. Dog ikke for mange kvinder og børn. For at give batterierne større effekt blev de anbragt så lavt som muligt. De nødvendige materialer kunne hentes fra de gamle batterier, der jo skulle sløjfes. Mod søen skulle anvendes svære kanoner, mod landsiden lettere. Den nye bestyknning måtte senere afgøres. Endelig skulle havnen renses for løse sten.

Major Giedde's projekt blev den 26. juli 1741 sendt til erklæring i admiralitetet og commissariatet. Man anså havnen for god for fregatter og krydsere, men »ikke bequem til at bjerge en Eskadre eller sværere Skibe, i Nødsfald til Retirade for et Orlogsskib«. Havnen havde dybde nok; men indløbet var dårligt.

Gieddes tegning og deduction blev refereret for kongen og forsynet med approbation; men forskellige daværende forhold og påfølgende omstændigheder forhindrede, at den approberede plan blev til virkelighed. Et missive fra admiralitetet i 1750 antyder endog, at hverken kommandanten på Christiansø eller oberconducturen havde kendskab til Gieddes projekt.

Ukendt med projektet fra 1741 indsendte oberconducteur Wolffsen den 6. maj 1745 fra Christiansø et forslag til »Fæstningens bedre og fornødne Istandsættelse«. Et forslag, som den unge grev Danneskjold-Laurvig den 8. juni kaldte »Et langt andet Forslag«, der gik ud på »at have en Fortification af sluttede Værker, som kan beskyde både Indgangen og Havnen alle Vegne«. Altså stort set den samme tanke, som findes i Gieddes plan, som greven ikke kendte.

Wolffsen ville først gøre befæstningen færdig og derefter havnen. Deri var greven ikke enig med ham; thi hvis havnen ikke kunne blive tjenlig til, at 3–4 mådelige fregatter kunne have sikker retræte dér i nødsfald, ville al bekostningen til befæstningen være unødigt eller spildt. Grev Danneskjold-Laurvig ville derfor anbefale at lade fortificationsspørgsmålet stille i bero, indtil havnen, som måtte betragtes som hovedsagen, var bragt i en sådan stand, at fregatter kunne benytte den. »Men at en Eskadre af lette Skibe skulle kunne ligge dér, begriber jeg ikke nogentid at være gørligt,« bemærkede greven.

»Thi efter Kortet har Stedet ingen Anseelse til Havn, men er langt mere af Naturen ganske inverteret. Den bestaa baade til Nord- og Sydsiden af 2 Basiner, som begge til Søen er viide, men spidser sig indad, dens Bredde er ikke mere paa det videste end 300 Fod og det just foran, hvor den aabne Sø staa

ind, der er ingen Ankergrund, men bar Klippe, saa at alt, hvad der kommer ind, skal fortøjes i Ringe til begge Sider, eller ved faste Ankere, om de ellers kan holde. De Brygger, som er anlagt hidtil er alle blevet ruineret af Søen, fordi der hverken er Klippe eller Skær udenfor Havnen, som kan være til nogen Beskyttelse for de anlagte Brygger, saa at de har gjort mere Skade end Gavn, idet Stenene heraf er kastet ind i Havnen. Saa der er Tvivl om, de kan paa nogen Maade anlægges suffisant endog for Søgang, endsige Isgang, som gør det pur umuligt Saa slet som Havnen nu er af Naturen, saa er den dog mere fordærvet ved sprængte og nedfaldne Stene, Mudder og deslige, saa at der nu næppe er 12 Fod midt i Havnen.«

Grevens syn på havneforholdene på Christiansø var altså alt andet end lyse. Og han mente ikke, at de kunne blive bedre uden ved meget store be-
kostninger, der slet ikke ville stå i noget rimeligt forhold til den nytte, hans majestæt kunne have af fæstningen.

Greven mente, at der skulle 500 infanterister foruden artillerister til at forsvare øerne, hvilket ville gøre provianteringsforholdene meget vanskelige. Han synes ikke at være tilhænger af planerne om »den sluttede Befæstning«; thi han stolede ikke på, at en fjende ikke kunne gøre landgang i en eller anden vig. Derfor anbefalede han at reparere på de bestående værker ude ved søen; thi under en landgang ville de være mere nødvendige end de sluttede værker inde på øen. Og »Græsholmen er mest bequem for en fjende at sætte sig paa«.

Meningerne var altså delte: Danneskjold-Laurvig, Giedde og Wolffsen. Og derfor fandt »Det combinerede Admiralitets- og Commissariats Collegium«, at der måtte nye undersøgelser til, for, når hensyn toges til stedets natur, at finde frem til et forslag til den reparation og forbedring, som i fremtiden ville blive den mindst bekostelige. Tillige måtte overvejes, hvorledes fæstningen under en krig bedst kunne forsvares, garnisonens størrelse og om hvorfra den skulle tages.

Commandant Caspar Henrik Stibolt

Christiansø's kirkebog meddeler under året 1750: »Den 2. Januar h. a. blev højædle og velbaarne Herr. Commandeur og Commandant Neuspitzer begravet i sit 68 Aar.«

Ugedagen efter forrettede Capt. Stibolt og oberconducteur Wolffsen skiftet, og endelig blev Stibolt, den 22. januar, udnævnt til fæstningens kommandant.

Caspar Henrik Stibolt blev født i København den 3. september 1692, men flyttede fire år senere til Christiansø, hvor faderen, Hans Andersen Stibolt, først var capt., derefter 1709 kommandant (med von Halbruck som obercommandant) og døde som oberstløjt. i 1716. Moderen hed Sophie Amalie Westerswald, og hun giftede sig, efter at have siddet enke i 25 år, med – den så ofte nævnte – oberconducteur Tax.

Caspar Henrik gik officersvejen, deltog i Tordenskjoldskrigen, var med i slaget ved Gadebusch og i kampene i Norge. Han var også med ved niveleringen ved Hammersø på Bornholm, da der var planer om at sætte søen i forbindelse med havet, for så i 1724 at vende tilbage til barndomsøen som garnisonskapt. Samme år ægtede han den 14-årige Charlotte Becher, som døde to år senere efter at have født ham en søn. Året efter giftede han sig med Cathrine Harrasofsky de Arra (eller von Harras). Cathrine var da 18 år, og der kom 16 børn i ægteskabet. Ikke færre end 8 sønner blev søofficerer, datteren, Charlotte Hedvig blev gift med Hermann Bon Wolffsen, og Michelle Otthelie med proviantforvalter Schiøttz.

Caspar Henrik Stibolt blev altså kommandant i 1750 med karakter af Commandeur-Capt. uden at have gjort virkelig orlogstjeneste. Stibolt hævdede selv – vist nok fejlagtigt – at han nedstammede fra en tysk adelsslægt, og den 24. september 1777 fik han patent og var således optaget i den danske adelsstand. Familiens hidtil brugte våben blev stadfæstet, det var »En forgyldt harnisket Arm i et blaat Felt med aaben Hjælm og adelig Krone over, hvoraf udspringer en Hjort med Fordelen«.

Det er allerede nævnt, at garnisonskaptajnen i 1733 sluttede sig til løjt. Langhorns pietisme.

Stibolt var kommandant til sin død, den 9. marts 1779. Da han kom til sin barndomsø i 1724, oplevede han altså 55 års jubilæum som officer på fæstningen, hvoraf 29 år som kommandant. Ingen anden har været officer her i så lang en årrække.

Stibolt ligger begravet på øens lille kirkegård, og en smuk vandretliggende gravsten over ham og hans to fruer findes endnu. Den sidste frue, født Hara-sofsky, døde her i 1782. Hendes enkestand på fæstningen forklares ved det forhold, at to af hendes døtre boede her.

Livet på de isolerede øer må ikke have været anderledes, end at enker efter officerer har kunnet tænke sig at blive boende her, således fire kommandant-enker: fruene von Halbruch, Hirschnach, Peucker og Stibolt, mens fru Langhorn – efter at være blevet af med sin skinsyge feltskær – drog til sit fødesogn Nexø, og fru Jagenreuter til Svaneke, hvor hun jo var barnefødt.

Stibolts gravsten med adelige våbener og med slutningslinjen: »Hellig er deres Erindring«, er dog ikke det eneste minde om hans virke på fæstningen. En lav sten nede ved lægeboligen på Christiansø bærer følgende indskrift:

»Til Erindring af S. T. Hr. Commandeur og Commandant C. H. Stibolt. Ere disse tvende Lunde anlagde for alles Fornøjelse og kaldet Stibolts Minde. Begyndt 1771.«

Inde i administrationen i Kongens København blev man i kommandant Stibolts første regeringsår klar over, at alt på fæstningen i Østersøen vist ikke var helt, som det burde og skulle.

Undersøgelsen i anledning af de i 1749 flygtede fanger viste, at der blev anvendt for ringe påpasselighed; men at få ansvaret placeret var ikke muligt, enhver væltede det fra sig over på den døde Neuspitzer. Men så var der mange andre ting, man nok kunne lide at få forklaring på, og da nu capt. Tobias Wiegandt netop befandt sig på Bornholm, beordrede collegiet den 12. juni 1752 ham til ganske geheime at foretage en inspektionstur til Christiansø.

»Thi om endskønt, at den Efterretning, vi ville have, skulle være tilforladelig og fuldstændig, saa vi om Sandheden kunne være forvisset, ville vi dog ikke, at nogen paa Christiansø skulle mærke, at vi om slige Poster ville have Underretning, eller at Dem derom var givet Commission. Heri forlade vi os til Deres brugende Exatitute og Forsigtighed Forblivende«

Det var jo såre snedigt fundet på, og det resulterede i, at Stibolt den 12. august 1752 blev afæsket svar på en del ubehagelige spørgsmål.

»Som os er forebragt adskillige Stridigheder, som paa Fæstningen Christiansø skal existere, hvorom Hr. Commandeur Capt. og Vedkommendes Erklæring behøves. Saa ville Hr. Commandeur Capt. paa efterskrevne Poster tilstille os fuldstændig Erklæring.«

De vigtigste punkter var følgende:

1) Om Hr. Comd. haver daglig til sin egen Tjeneste 2 Soldater og 2 Slaver, og desuden om Sommeren til Edderduns Rensning 1 à 2 Mand. At det maatte oplyses efter hvad Tilladelse Hr. Comd. det haver, og om saa mange Mand fra Fæstningens Arbejde kan undværes.

2) Om Capt. Wolfsen daglig har 2 Soldater og 1 Slave og Lieutenanterne Lamoniere, Grolau og Fændrik Kjøen en Mand.

3) Om Capt. Wolfsen har permitteret en af Garnisonen at tjene paa Bornholm.

4) Om de i Requisition af 24. August 1746 requirerede Brædder til 6 Vindusskodder ere dertil emploierede. Hvis ej, hvortil de da er anvendt Hvorledes da slig falsk Requisit efter falsk gjort Besigtigelse har kunnet staa?

Endvidere ville man gerne vide, om de stene, hvoraf capt. Wolfsen havde opbygget sit bryggers og beboerne deres gærder om haver og gårde, uden tilladelse var taget af fæstningsværkernes tilhugne sten. Ydermere ønskes oplysning om, hvem der havde givet tilladelse til forskellige arbejder, som var udført – således en »Fodbænk« til rensning af fisk og en mur mellem Hovedvagten og Kongens Køkken.

Da der ikke senere blev gjort mere ved sagen – vinduesskodderne fraregnet – må collegiet have følt sig tilfredsstillet ved de indsendte besvarelser af disse lidet behagelige spørgsmål.

I det følgende skal vi se, at der i 1753 blev givet ordre til sløjfning af brøstfældige brohoveder, men også at de pågældende brohoveder endnu stod der i 1759 – omend endnu mere forfaldne.

Af dette og det ovenforstående må man få det indtryk, at man på fæstningen ikke tog det så højtideligt, hvad der resolveredes ved excellencernes skriveborde; thi der var nok længere mellem inspektionerne, end der var mellem feltskærens snapse, når undtages tider, hvor commissionerne ligefrem gik i »rutebart« mellem øerne og hovedstaden.

Havnen og befæstningen i 1750-årene

Herman Bon Wolfsen blev i 1750 forfremmet til capt. ved garnisonskompagniet, efter at capt. Stibolt var blevet Neuspitzers efterfølger på kommandantposten. Wolfsen skulle dog fortsætte som »Oberconducteur« som hidtil, men uden gage.

Det forslag, som Wolfsen var fremkommet med i 1745, rejste han i vinteren 1750 til København med og indleverede det til collegiet, som må have interesseret sig for det; thi den 10. februar 1750 sendte man det til erklæring hos den gamle ekspert, oberst Giedde. Ikke mindst det, at det var billigt, tiltalte de tvivlende. Wolfsen mente, synes det, at al fortification af Frederiksø kunne undværes, og »Alting med mindre Garnison bestrides«. Foruden Wolfsens tegning og forslag fremsendte collegiet desuden Gieddes egen tegning og deduction fra 1741 tillige med en model af Christiansø, som viste fæstningens daværende tilstand. Når obersten havde gennemgået Wolfsens tegning, kunne han, om han ønskede, igen få tegningens forfatter til at rejse fra Christiansø for at »detaillere sine havende Raisons«.

Hvad der senere er blevet af Wolfsens tegning er ikke let at danne sig nogen mening om; men det mærkelige er, at oberst Giedde den 23. februar – altså kun et par uger efter collegiets anmodning om gennemsyn af Wolfsens plan – selv signerer en tegning, der viser et sluttet værk om Storetårn. At Giedde har benyttet sin tegning fra 1741, er der næppe tvivl om; men om han er blevet påvirket af Wolfsen planer, kan ikke ses.

I Hærens Bygningstjenestes Tegnearkiv findes en tegning, som både er usigneret og udateret – en mangel, som mange af kortene vedrørende fæstningen er behæftet med. På tegningen ses horisontalmøllen beliggende i en halvlynette, og uden om Storetårn et stærkt værk med bastionerede fronter. Tegningen må sikkert være Gieddes projekt fra 1741, da Wolfsens næppe har været så omfattende. Gieddes plan fra 1750 synes ikke at have været forsynet med så stærke værker. Halvlynetten på Møllebakken mangler, ligeledes en linje mod søen på Frederiksø.

Ved sankthanstide var Wolfsen igen i København for at forhandle om bygning af en vertikalmølle og for at aflevere tegning til brohoveder ved hav-

nen på Christiansø, hvor de gamle var i en sådan tilstand, at de næppe mer kunne repareres. Om dette skulle Giedde og capt. Wegersløf udtale sig, og tømmermand Clemens Mogensen skulle sendes til fæstningen for at foretage opmålinger og besigtigelser. Wolfsen lavede en model af brohovedet ved Hol-lænder-Knallen, som blev indsendt, foruden at lodsens Alexander Schönning 2. august 1751 blev beordret til hovedstaden for at informere navigations-direktør Wegersløf om havnens tilstand og kapacitet.

Imidlertid opstod der tvivl om, hvorvidt Wolfsen havde taget hensyn til, at værker og brohoveder skulle stå på den faste klippe, og derfor måtte Clemens Mogensen i april 1752 igen til Christiansø for at foretage »Stikning, Boring og Gravning for at erfare Grundens og Klippens Beskaffenhed«.

Alle tegninger og dokumenter blev sendt til Giedde til granskning, og 11. august 1752 anmodede collegiet obersten om at »forfatte en Tegning til slige Fæstningsværkers Anlæg«. Det synes altså, som Wolfsens projekt helt er skub- bet til side, dog pålagdes det ham at fremskaffe forskellige oplysninger om tilstedeværelsen af materialer og bygninger m. m. Således modtog han 19. ok- tober 1752 ordre til »At der opmåles og forfattes accurate Grund-Profil- og Facadetegninger over alle paa Christiansø befindlige Bygninger, hver Byg- ning for sig Til Hjælp for Captajnen i Opmaalingen og Tegningernes Forfattelse samt Husenes Besigtigelse kunne Tømmermand Clemens Mogen- sen (benyttes).«

Samme dag fik tømmermanden ordre til at sejle med »Proserpina« til Chri- stiansø for at yde hjælp ved opmålingerne og undersøgelserne af havnen – fæstningens smertensbarn.

På grundlag af Wolfsens og Mogensens skøn over bygningernes tilstand, beregninger over nødvendige materialer og udtalelser om havnen, gjorde oberst Giedde den 8. marts 1753 sit forslag færdigt.

»Allerunderdanigst Desein til en ny Fæstning paa Christians Holm, udi saa snævert Begreb, at denne Fæstning tilligemed de projekterede Havne-Bat- terier med en Garnison af 300 til 400 Mand Artillerie ex Infanterie, kan defen- deres. Dette Desein er saaledes indrettet, at alle Fæstningens Værker, Re- trenchments ex Havne-Batterierne, item Bygninger og tvende Broer, kommer paa faste Klippen at staa«

Uden for den stjerneformede hovedfæstning, hvori samtlige bygninger: ka- serner, officersboliger, fangehus, magasiner, bageri, mølle, bryggeri og smedje, skulle placeres, lå kun Gyldenløves batteri på Christiansholm og på Frederiks- holm: Lilletårn og tre batterier (Sehesteds, Daneskjolds og Spanns, det sidste dog flyttet nærmere Søndre havn).

Gieddes projekt regnede med tre kategorier af bygninger:

1) Bygninger, som kunne blive stående, fordi de alt var placeret inden for de linjer, der begrænsede den nye hovedfæstning: Storetårn, provianthuset og auditørboligen.

2) Bygninger, som kunne nedrives og genopføres i hovedfæstningen: Kommandantboligen, forvalterboligen, fangehuset, møllerhuset og ingeniurboligen, der skulle benyttes til præstebolig.

3) Nybygninger, da de gamle ikke kunne flyttes: kasernebygninger, bryggeri, bageri, køkken, smedje, lodshus, feltskærbolig, degnebolig og skole og endelig en vertikal mølle.

Capt. Wolfsens vurdering giver et ganske godt billede af fæstningens tilstand i bygningsmæssig henseende.

»Trende af Ælde ganske forfaldne Bindingsværks Infanteri Baraquer, som maa afbrækkes, men ikke til nogen Nytte uden bareste til Skilderum og Opskalke kan anvendes. Præstens og Degnens gamle og aldeles forfaldne Bindingsværkswaaninger, som og maa afbrækkes, hvoraf ikkun nogle Tag- og Murstene igen kan emploieres.«

Når undtages de nyere bygninger: kommandantboligen, proviantmagasinet, børsen, hvori forvalteren nu var flyttet ind, ingeniurboligen, som man ikke mere havde brug for, efter at ingeniurstillingen var erstattet med oberconduc-teuren, og denne tillige var capt, må bygningerne vist nok kunne siges at være i en miserabel tilstand. Det bør dog bemærkes, at vurderingerne i 1750 og 1753 afviger en del fra hinanden.

Sammenholder man endvidere Wolfsens karakteristik af bygningerne med Danneskjold-Samsøes af fæstningsværkerne og Danneskjold-Laurvigs af havnen, får man let det indtryk, at hele »Vor Fæstning Christiansø« på den tid helt igennem har været en stor ruin.

Hvad kom der så ud af alt dette? Intet! må der vel svares. Gieddes projekt kostede 33.000 rdl., og så meget turde man ikke bekoste på et fæstningsværk, som skulle forsvare en havn, der var af den kvalitet, som Danneskjold-Laurvig havde påstået, den var.

Det var nu, som før, brohovederne, der ikke kunne modstå vinterstormenes vælde. Brohovederne var lavet af stenkister, hvoraf de yderste ikke stod på den faste klippe, men på løse sten.

Wigersløf var af den mening, at hvis der blev anbragt tilstrækkelig med ringe i bryggerne, og ankere blev udlagt i havnen, så kunne skibe godt ligge i sikkerhed, selv om brohovedet ved Snarken blev fjernet indtil dér, hvor stenkisterne stod på selve klippen.

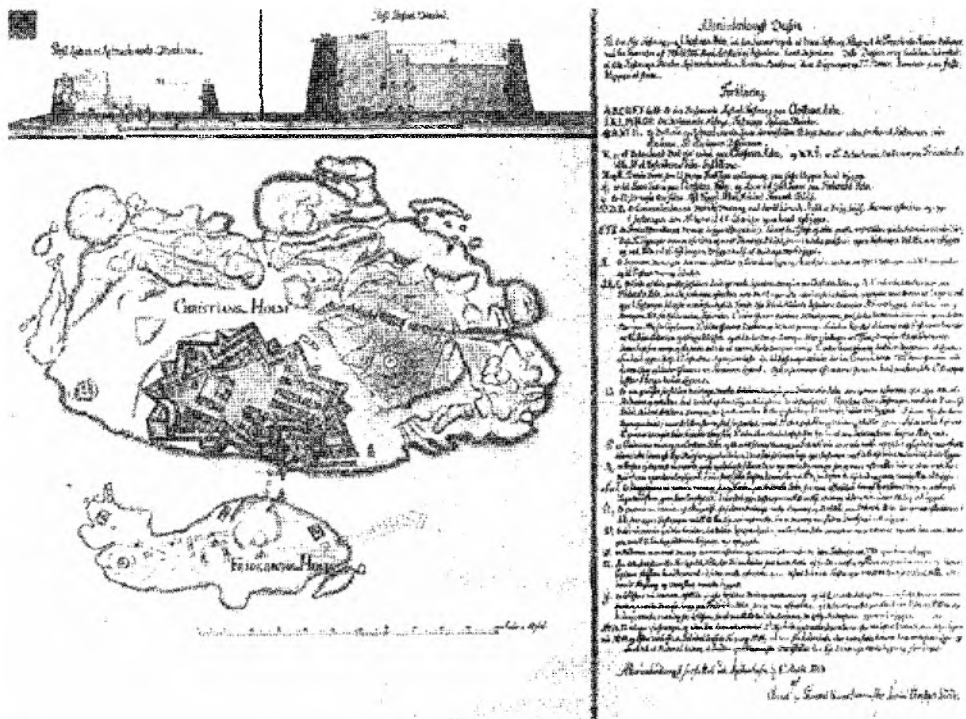

Fig. 25. Oberst Gieddes tredje projekt (1753) til stjerneformet befæstning omkring Stortårn med sløjfning af de andre værker på Christiansholm, Gylødenløves undtages. Foroven profiltegninger af Redan og Hovedværk. (Hærens bygningsstjenestes hist. tegnearkiv.) Saml. fig. 16.

Efter at alle disse forhold var undersøgt, blev der 20. marts 1753 udstedt ordre af collegiet til at lade foretage det nævnte: Brohovedernes sløjfning, ringenes og ankrenes anbringelse.

Dette var således Wegersløfs mening om brohovedet. Capt. Wolfsen havde en ganske anden. Han mente, at der – ved fjernelsen af Snarkens brohoved – ville blive så uroligt vand i Søndre havn, at der ikke ville kunne ligge skibe, uden at de tog skade, desuden at søen ville bortskylle Juels batteri, ingeniurboligen og gadens vestre længe. Hvis blot løse sten blev fjernet, før stenkisterne blev udsat, ville der ikke være noget i vejen for at få brohovederne til at holde. Det var på dette punkt, at Tax i sin tid havde fejlet.

Har Wolfsens mening været den almindelige på stedet, forstår man nok, at det trak ud med fjernelsen af brohovedet; thi endnu i 1756 stod det gamle der stadig. En del af det havde for resten Wolfsen selv været mester for.

For nu at forhindre, at sløjfningen kom til udførelse, greb Wolfsen til et højst mærkeligt middel. Han fremsatte sin kritik af collegiets beslutning i et privatbrev til en god ven, køkkeninspektør Birch i København. Brevet, som var bilagt med en tegning af havneforholdene på Christiansø, faldt i hænderne på hofmarskalken, der lod det gå videre til collegiet og ikke til majestæten, således som Wolfsen vel må have håbet. Collegiet følte sig naturligvis krænket over Wolfsens fremgangsmåde og beklagede sig derfor den 21. april 1756.

»Vi har fundet det fornødent derom allerunderdanigst at referere for Eders Kongelige Majestæt, eftersom samme Brev forkaster de af os føyede Anstalter om Brohovedernes Sløjfning.«

Wegersløf fastholdt sit syn på de nævnte havneværkers nødvendighed – eller rettere unødvendighed – og påstod, at Wolfsens egne arbejder næppe stod på den faste klippe.

»Af dette ville Eders Majestæt allernaadigst erfare, hvor ugrundet Capt. Wolfsen er i sin Critique over den gjorte Foranstaltning med Sløjfningen. Vi overlader til Eders Majestæts allernaadigst Skønnende, hvor utilbørlig, det er af Capt. Wolfsen i saadan Sag at gaa os forbi, at kritisere vore Foranstaltninger udi Brev til Uvedkommende, at skrive til een, hvis Sag ikke er Fæstningsarbejde, og ved i sit Brev at føje en skønt i sig selv uefterrettelig Tegning over Havnen.«

Den 13. maj 1756 kom kongens resolution i anledning af det formastelige brev til køkkeninspektøren.

». . . som han for saadan hans utilladelige Omgang bør at anses, saa ville Vi allernaadigst, at han derfor tilstrækkelig reprimanderes og desuden bøde en Maanedes Gage til Sø-Etatens Qvesthus.«

Wolfsen fik altså en over næsen; men han havde alligevel opnået noget: først at få røre om spørgsmålet og siden at så tvivl i sindet på de parykprydede collegieherrer. Og som tiden gik, blev tvivlen støttere, ja, så stor, at man ønskede at høre noget, der var »uimodsigeligt«. Altså måtte »Mester Clemens« igen over de salte vover, og denne gang havde han selveste navigationsdirektøren, Wegersløf, med. Rejsen skulle foretages med fregatten »Vildmanden«, hvis chef, capt. Krieger, tilligemed kommandant Stibolt, Wegersløf og Clemens Mogenssen skulle foretage kommissionsforretningen. En mand fra modelkammeret var med som tegner. Arbejdet skulle udføres efter en instruktion af 30. maj 1759, og resultatet skulle jo så gerne få al tvivl til at fordufte, hvilket åbenbart lykkedes; thi 7. juli fik kommandanten følgende missive fra collegiet.

»Det har været os en Fornøjelse at erfare ved Commissions Forretningens Gennemlæsning, at der nu kan lægges en Plan, som alle ere enige udi til Hav-

nenes Forbedring og Søværkernes deres enten Vedligeholdelse eller Afskaffelse.«

Planen, som alle var »enige udi«, kom den 16. juli og omfattede blandt andet: Sløjfning af brohoveder (altså som i 1753), anbringelse af fortøjningsringe og 8 ankre med kættinger samt betalingsregler for benyttelsen. Endelig flytning af Hovedvagten, forfærdigelse af en »Flaademaskine« til rensning af havnen og bygning af en vertikalmølle.

I planen påbydes en årlig »Generalbesigtigelse«, og det blev fremhævet, at der ikke måtte viges fra denne anordning, hvad arbejdet angik.

Endelig får man at vide i paragraf 6, at Gieddes projekt fra 1753 om en sluttet defension ikke var opgivet, kun udsat på ubestemt tid; thi der står: »Naar den Tid kommer, at alle Husene ere flyttede til Christians Holm« For resten havde Wegersløf den 4. juli fået ordre til at lave overslag over fæstningsværkernes forbedring.

Auditeuren og ornitologen Johan Dietrich Petersen

Da Wegersløf, den 30. maj 1759, beordredes til Christiansø, fik han et brev med til kommandant Stibolt, hvori der stod:

»Commandeur-Capt. Wegersløf er ellers givet speciel Commission at af-tale og afgøre med Dem udi Sag, som angaar Feltskær Langhorn og de i Hen-seende til de med Auditeur Petersen værende Twistigheder om samme paa det bedste og lempeligste Maade kunne debatteres til fælles Fornøjelse og til Enig-hed og Rolighed dér paa Stedet.«

Feltskæren kender vi jo; men auditeuren er vi endnu ikke præsenteret for, hvorfor vi går tilbage til 1744.

Johan Dietrich Petersen, hvis fader var borgmester i Rostock, var født i 1717 og begyndte at studere jura i Gøttingen, hvor han nok har ført et alt andet end roligt liv; thi i en alder af 17 år blev han, på foranledning af faderen, indrul-leret i Kongens Grenaderkorps som menig, hvorefter han tjente sig op til ser-gent. Som militærperson har han næppe skikket sig bedre end som student. Faderen har haft bryderier med ham i den grad, at han i 1744 søgte kongen om at få ham sendt til Christiansø til »Arrest og strengt Arbejde«. Arbejdet bestod – efter hans eget ønske – i at udarbejde et register over fæstningens ar-kivsager, hvorfor der blev udstedt ordre til, at arkivet skulle bæres ind til ham (i fængslet). Oberconducteur Wolffsen, der anså Petersen for en ond og intri-gant person, insinuerede senere, at fangen »ruttede« med arkivsagerne som han ville til egen fordel og til skade for Wolffsen. Hvordan det nu forholdt sig med denne arrest, er uvist. Året efter købte han sig i hvert fald ind i stillin-gen som fæstningens ingénieurcorporal.

Han må imidlertid have gjort et godt indtryk på kommandant Neuspitzer; thi i 1747 indstilledes han af kommandanten til den ledige værkpacestilling, hvilket kostede Neuspitzer en reprimande fra admiralitetet, som havde været af den formening, at ansøgningen kom fra en sergent af garnisonen og ikke fra en fange.

Petersen hjalp Neuspitzer med skriverarbejde og gjorde det så godt, at han varmt blev anbefalet til stillingen som garnisonsskriver i oktober, kun et par

måneder efter udnævnelsen til værkpace, og hermed forhøjede han sin løn fra 79 rdl. til 132 rdl. Endelig kom kronen på værket, da han, 27. marts 1749, blev forfremmet til garnisonsauditeur. Hidindtil havde garnissonsskriveren tillige fungeret som auditeur og derfor ofte blevet tituleret »Auditeuren«, men hermed var Petersen ikke tilfreds, han ville være »virkelig Auditeur«. Derom skrev collegiet den 19. marts 1749 følgende:

»Værk-Basse Petersen, som tillige paa Fæstningen Christiansøe er Garnissonsskriver, har til os gjort Ansøgning om at maatte forundes dér Carakter af Auditeur, saasom samme efter hans Formening, ved de der holdte Krigsretter give ham en Slags Anseelse, naar han skulle for Krigsrettens membris detaillere de forefaldende Sagers Question og de sig paa dem passende Loves og Krigsartiklers §-phi. Denne hans Ansøgning har Commandanten recomanderet til vores nærmere Befordring, som det han formener, dér ville være en Hjælp til Rettens des bedre Fremme«

Ganske vist var der ikke auditører på landfæstningerne; men da Christiansø var den eneste fæstning under søetaten, anbefalede collegiet at gøre en undtagelse og give Johan Dietrich Petersen den karakter og rang, han søgte om.

Auditeurstillingen skulle altså give anseelse, for andet gav den ikke, og Petersen var altid i pengetrang. Da han så yderligere giftede sig, måtte han se sig om efter andre indtægtskilder, og igen hjalp kommandanten ham, idet auditøren fik bevilling til krohold. Når Neuspitzer gang på gang viste ham sin bevågenhed, må årsagen nok søges i, at Petersen på mange områder var en såre brugbar mand især i kraft af sine færdigheder. Han kunne både læse og skrive bedre end de fleste og havde også lidt juridisk uddannelse, hvilket Neuspitzer jo havde demonstreret, at han selv ikke havde. Petersen kunne sprog, han boltrede sig i latinen og læste både engelsk og fransk. Skønt opvokset med tysk sprog, skrev han udmærket dansk med en smuk håndskrift, hvilket hans omhyggelige, men – i tidens stil – meget vidtløftige, manuskripter viser. Da han nu – i modsætning til de fleste andre på fæstningen – havde let ved at føre pennen, benyttede kommandanten ham til at føre »Paroleprotokollen« ved den daglige parole i kommandantboligen, et arbejde, som han nok påtog sig af tjenstvillighed, det tilkom nemlig garnisonsadjudanten eller en underofficer, ikke auditøren. Her øjnede Petersen en chance til en ny indtægtsforøgelse og søgte derfor collegiet om udnævnelse til »virkelig Garnisons Adjuvant med en maanedlig Douceur, eller og fra denne Forretning at befri sig«.

Dette fandt sted i 1750, og 13. april fik kommandant Stibolt et missive, hvori collegiet udbad sig oplysning:

»om ikke Adjutanten bemeldte Protocol kan holde, eller en saadan til Adjutant maaske af Garnisons Underofficerer commanderedes, som kunne være skikket til at holde slig Protocol og den Tjeneste forrette«.

De nu så fugtplettede protokolsider tyder på, at det ikke var så let en sag at få »den Tjeneste forrettet«, så ubehjælpeligt er skriverarbejdet udført.

Auditeur Petersens første ægteskab var alt andet end lykkeligt. Kommandantdatteren, Johanne Hirschnach, som han blev gift med i 1749, var enke efter den pietetiske løjtnant Henrik Langhorn, og hun selv hørte til samme bevægelse, hvilket auditeuren så afgjort ikke gjorde. Petersens fortvivlede pengeforhold gjorde, at hun i 1753 – for at have noget at leve af – ansøgte kongen om, at hun og hendes børn måtte få udbetalt mandens halve gage, fordi han ved sit slette levned sænkede sig selv i gæld og ødede hendes og børnenes formue. Hun beskyldte ham for at svire og bole med kropigen og for at have tildelt hende selv blå og blodige slag, således at hun ligefrem havde svævet i livsfare, foruden at han havde brugt de skammeligste skældsord mod hende. Petersen må vel have forsvaret sig mod de voldsomme beskyldninger; men hans svar synes at være gået tabt.

Da det ikke lykkedes for Petersen at få auditeur- og adjudantembederne slået sammen, måtte han se sig om efter andre muligheder og fandt da på at ansøge om at få en søn, der endnu var et spædbarn, optaget i det på Christiansø værende garnisonscompagni og få nummer og gage. En sådan ordning kunne collegiet dog ikke i sin vildeste fantasi tænke sig at gå med til; thi skulle barnet modtage gage, ville fæstningen jo komme til at mangle én mands arbejde. Den gik altså heller ikke! Men så var der et kirkelegat for værdige trængende, som han, qua auditeur, administrerede. Legatet tildelte han sig selv; thi kneb det måske lidt med værdigheden, så var der i hvert fald ikke noget i vejen med trangen.

Året efter, den 5. oktober 1754, fralagde han sig i krigsretten ved ed faderskabet til pigen Anthonie Svendsdatters barn, og i 1757 syntes hans hustru, at nu kunne det være nok. Ægteskabet blev hævet, og hun og hendes børn flyttede til Rønne med et månedsbidrag på 5 rdl.

Året 1757 blev et år af stor »Malheur« for auditeuren; thi foruden skilsmissen var han kommet i »Disput« med kommandant Stibolt om salær ved skifter og auktioner, med pastor Agerbech om skriverløn og med capt. Wolfsen om bjærgeparter ved strandinger. Alt en følge af hans dårlige økonomiske forhold. Da stridighederne så ydermere førte til, at han mistede bevillingen til at holde kro, blev det helt fortvivlet. Det lykkedes ganske vist Wegersløff

under opholdet på Christiansø i 1759 at stifte fred mellem parterne; men Petersen fik ikke sin bevilling tilbage; thi collegiet ville ikke tillade, »at nogen Ober- eller Underofficer maa være Kroholder«, og det blev forestillet kommandanten, »at den, Kroen betroedes maatte være en Mand, som man var forvisset om forrettede den paa skikkelig Maade«.

Med »Vildmanden« sendte den ulykkelige auditeur en ansøgning til collegiet anbefalet af Stibolt. Petersen beklagede sig i ansøgningen over sine forhold, hans gage var 11 rdl. om måneden, og heraf skulle han udrede 5 rdl. til hustruen i Rønne og 5 til pastor Agerbech, der blev således kun 1 rdl. til ham selv at subsistere for. Kunne han nu opnå blot 2 rdl. mere om måneden, ville han havde 8 rdl. til sig selv, når gælden til præsten var betalt. Collegiet ynkedes over ham og lod, 3. juni 1759, ansøgningen gå videre til kongen med anbefaling.

»Vi maa tilstaa, at disse Omstændigheder ere beklagelige, og at han just ikke ved Vidtløftigheder eller Liderlighed er sadt i dem, siden han derpaa beraaber sig og har vedlagt Commandantens Recommendation, som og ikke er uvittig, og naar han holdes inden sine Grænser, kan være brugbar i de dér havende Forretninger; thi indstilles denne hans Ansøgning til Eders Majestæts Naade«.

Auditeuren fik sine 2 rdl.; men ikke tilfreds dermed søgte han – ved løjtnant Risbrichst død – at opnå nyt avancement, hvilket dog ikke lykkedes, og den 10. juli 1760 bad collegiet »Velædle Hr. Auditeur« for fremtiden at undlade at fremkomme med flere af sine sammenlægningsprojekter, hvad stillinger på fæstningen angik. Det var om ikke ordene, så dog meningen.

Petersens hustru døde i 1764, og året efter giftede han sig med Cathrine Christensdatter Elling, og hun blev ham på mange måder en god hustru, især var hun ham behjælpelig i hans store interesse: fugle og udstopning af fugle. Hun brugte – efter hvad hans manuskripter meddeler – megen tid på udstopning og præparering, så hun derved kom til at vise »Forsømmelse udi Husgerningen, som jeg med dette kedsomme Arbejde har draget min Hustru paa Halsen«.

Sidste gang, den ihærdige auditeur forsøgte sig som supplicant til embeder, var i 1779, da han søgte stillingen som landsdommer på Bornholm. Havde han opnået denne, ville det vist have været en ganske enestående karriere.

Auditeur Petersen blev med alderen meget gigtstvag, til sidst kunne han næsten ikke gå mere og måtte holde en mand til at skyde fugle til sig. Nogle år før han døde, opholdt han sig på Frederiks Hospital i København, og mens han var der, skrev han sit manuskript:

»Christiansøe's Fuglehistorie, eller alle Christiansøe passerede Fugles nøjagtige og omstændelige Beskrivelse. Forfattet efter mange Aars Jagttagelser og tilligemed Fuglene allerunderdanigst nedlagt for Hans Kongelig Højhed Arveprinsen til Danmark og Norge. I Tome den 30' Januar 1781. II Tome 23' Juli 1781.

Manuskriptet er i to smukt indbundne foliobind og findes på Det kgl. Bibliotek. Petersen lover i dedikationen til II bind, at der skulle følge et tredje, som skulle udstyres med kolorerede tegninger:

»Den følgende Tome III viser de sjældnere og aldeles ubekendte Fugle, naive tegnede med Kulører, men da dette falder mig aleneste meget kostbart, men især derfor vanskeligt, at jeg ved ringe Formue selv ikke kan være nærværende i København eller andetsteds, hvor jeg en habil Tegnemester kunne have ved Haanden, saa ville formodentlig adskillige Tegninger blive at kassere, fordi de kunne fattes den fornødne Akkuratesse«.

Petersen er her igen inde på sin uformuenhed, muligvis har han tænkt sig, at det ville gøre indtryk på arveprinsen, hvem han havde tilegnet værket.

»Udi dybeste Submission forbliver jeg Deres konge Højhed, allernaadigste Arveprins, allernaadigste Fyrste og Herre, Deres kongelige Højheds allerunderdanigste og allerydmygst Tjener. J. Petersen«.

Denne form for dedikation gentager sig – med små variationer – for hver fugleart, han beskriver.

Hvis J. Petersen efter denne svada havde ventet, at arveprinsen skulle tilbyde at betale udgivelsen af fuglebogen, blev han skuffet. Bogen blev aldrig trykket, og det tredje bind med illustrationer blev ikke skrevet. Det eneste, man ved, at Petersen fik trykket, er en lille bog på 16 sider fra 1766.

»Verzeichniss balthischer Vögel alle auf Christiansøe geschossen zubereitet und ausgestopht von Johan Dietrich Petersen«.

I Universitetsbiblioteket i Kiel findes et eksemplar af bogen, som efter titlen nærmest må betragtes som et katalog over hans fuglesamling; en samling, han var villig til at sælge, fordi han ikke havde husrum til den, og fordi han befandt sig i nød. Samlingen blev solgt til »Det kongelige Kunstkammer« – en forløber for vore museer – og med samlingen har nok fulgt en vejledning i konserveringsarbejde.

»Underdanigste Promemoria anbelangendes, hvorledes døde Fugle Beqvemt kan udstoppes. Ydmygst offeret af Johan Dietrich Petersen«.

Denne vejledning findes nu på Det kongelige Bibliotek og på Zoologisk Museum som manuskript. Med samlingen fulgte muligvis også det manuskript, som Sorø Akademi's Bibliotek ejer:

»Fortegnelse og korte Anmærkninger over en Samling af udstoppede og præparerede Fugle, som paa Hans kongelige Majestæts Kunstkammer allerunderdanigst er leveret af Johan Dietrich Petersen. Auditeur paa Christiansø. Anno 1767«.

I dette manuskripts »specielle Del« skriver Petersen:

»Ske mig, at mine vilkaar maatte forbedres, da vil jeg ikke aleneste denne Del af Naturhistorien, men og de øvrige efter Formue oplyse. Min »Christiansø's Physiske og oeconomiske Beskrivelse« ligger færdig, men mine Omstændigheder tillader mig ikke at bestride Bogtrykkerlønnen. J. D. P.«.

Det sidstnævnte manuskript: »Christiansø's physiske og oeconomiske Beskrivelse«, eksisterer næppe mere. Desværre!

Alle disse arbejder viser, at Petersen må have været en særdeles flittig mand. Sorømanuskriptet foreligger endog i 3 eks. på Zoologisk Museum, afskrevet af Petersen selv. Hans iagttagelsesevne har været meget betydelig, og han fik da også anerkendelse fra mange sider for sin udstopning og ikke mindst for sine manuskripter. Her skal blot nævnes, hvad den zoologiske litteraturhistoriker Chr. Gosch skrev om Petersen i 1876, altså ca. 100 år efter manuskripternes affattelse:

»Var det (Manuskriptet) i en passende Form blevet overgivet til Offentligheden, da det forfattedes, saa ville det have staaet ved Siden af den danske Tekst til »Zoologia Danica« som det anseeligste beskrivende Zoologiske Arbejde skrevet paa Dansk, indtil H. Krøyers »Danmarks Fiske« kom i 1838«.

Mangen skribent ville vist være glad for ringere anerkendelse.

Auditeur Petersen endte sit udadtil fattige liv den 1. maj 1786 – få dage efter, at han var gået af med pension. Og i 42 år havde han haft sit virke på klippefæstningen.

Havde Neuspitzer taget fejl i meget, så tog han i hvert fald ikke fejl, da han flyttede Johan Dietrich Petersen fra arrestantbænken til auditeurstolen.

Garnisonsskolen

Den 28. oktober 1738 skrev pastor From i »Annotationsbogen«: »Kgl. Skole, Skolehus eller Skoleholder er her ingen, men højeligen fornøden. Gud bevæge Kongen til Naade for dette Steds fattige Ungdom, at her dog engang maatte vorde en fri Garnisons Skole oprettet de Vankundige til Undervisning.«

Fr. IV's interesse for ungdommens belæring synes således ikke at have strakt sig så langt som til hans egen fæstning i Østersøen. Når undtages officerernes og embedsmændenes børn fik de andre næppe anden undervisning, end den præsten gav dem i kirken. Den 19. marts 1721 blev således tillyst »at Ungdommen hver Onsdag Eftermiddag Kl. 2 skulle møde i Kirken for at lade sig undervise i Catechismus og Børnelærdom«. Vi har tidligere hørt, at kommandant Hirschnach holdt en student til at informere sine og capt. Stibolts børn, ligeledes at den forviste pastor Piper underviste officerernes børn.

Den 22. oktober 1752 blev dette forhold ændret, idet der blev oprettet en garnisonsskole med degnen Jørgen Togsverd som lærer. Degnen – en præstesøn fra Østerlars – var teolog og kom 24 år gammel til fæstningen i 1749, og i 1751 giftede han sig med smedens datter, Elisabeth Holsbro; men hun døde allerede 2 år efter i en alder af 35 år. Den 2. maj 1753 underskrev collegiet en »Instruction for Garnisons-Skoleholderen paa Christiansø, hvorefter han sig indtil videre haver at forholde«. Instruksen har 17 paragraffer. § 1 nævner fagene: læsning, skrivning og regning.

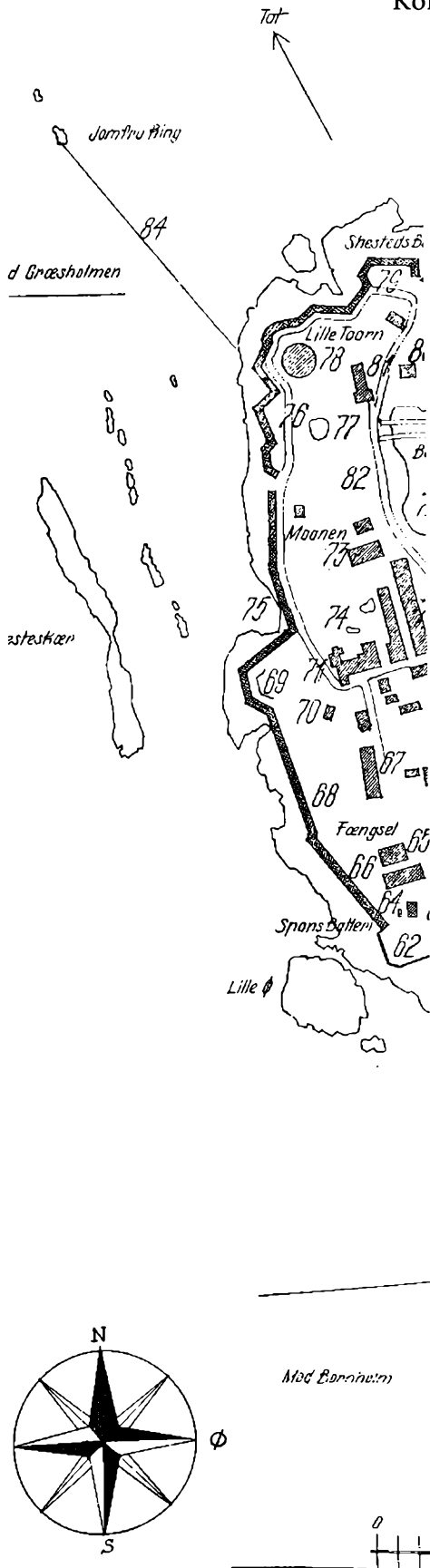
Året efter ægtede han præstedatteren Mette Michelle From, som da var 17 år. Hun fødte ham 13 børn; men det må hun vel ikke have taget større skade af; thi hun levede til hun blev 79 år, mens skoleholderen ikke holdt længere end til sit 50. år.

Så længe Jørgen Togsverd havde sin svigerfader til foresatte, gik alt i fryd og gammen; men man har jo ikke fred længere, end ens nabo vil; og den nye præst – Anders Agerbech – prædikede mere ufredens end fredens evangelium, og det skal vi senere høre om.

Kortet findes på næstsidste side!

Nøgle til orienteringskort

- 1 Forvalterbolig
- 2 Hovedvagt (Infanterivagt)
- 3 Paradepladsen
- 4 Kommandantens batteri
- 5 Kommandantboligen
- 6 Have (Gamle forvalterbolig)
- 7 Kommandantens bryggers og vaskehus
- 8 Ravelinen (artillerivagt)
- 9 Storetårn
- 10 Kirken
- 11 Proviantmagasinet
- 12 Fæstningens solur
- 13 Stort krudtmagasin
- 14 Kardusmagasinet
- 15 Bombemagasin
- 16 Hestehytten
- 17 Batteriet »Lille Lejr«
- 18 Batteriet »Store Lejr«
- 19 Gyldenløves batteri
- 20 Rantzaus batteri
- 21 Rugmarken
- 22 Eksercerplads
- 23 Salomons brønd
- 24 Præstebolig med skolen
- 25 Hertuginde's batteri
- 26 St. Hans port
- 27 Kongens Have
- 28 Mindet
- 29 Lægebolig
- 30 Kildendals brønd
- 31 Bielkes batteri med »Lille Krudtmagasin«
- 32 Bielkes port
- 33 Store affutagehus
- 34 Hoffmans port
- 35 Dronningens batteri
- 36 Coucherons batteri
- 37 Kongens batteri
- 38 Frederikshvile
- 39 Svendsens brønd
- 40 Soldaterhytter
- 41 Ruin af møllen
- 42 Møllebakken
- 43 Store brønd
- 44 Møllerhuset
- 45 Kommandantens have
- 46 Kirkegården
- 47 Juels batteri
- 48 Søndre havns batteri
- 49 Palivaren
- 50 »Gamle Kro« (Ingeniørbolig)
- 51 »Gaden«
- 52 Pakhuset (»Kongens Køkken«)
- 53 Sprøttehus
- 54 Bryggeri og bageri
- 55 »101-trappen«
- 56 Kalveboden (Taljehtten)
- 57 Svingbro
- 58 Kanonbådsskure
- 59 Gigskuret
- 60 Infanteriskanse
- 61 Snarkebulværket
- 62 Spanns batteri
- 63 Beboelseshus (»Barakke«)
- 64 Materialebod
- 65 Statsfængsel
- 66 Tordenskjolds batteri
- 67 »Sygehuset«
- 68 Kolerakirkegården
- 69 Nyhavns batteri
- 70 »Kongelig Studestald«
- 71 Feltskærbolig
- 72 Kaserner med Frederiksgaden
- 73 »Månen«
- 74 »Præstegårdshaven«
- 75—75 tilstoppet løb til Nordre havn
- 76 Admiralitetets batteri
- 77 Lilletårns brønd
- 78 Lilletårn
- 79 Sehesteds batteri
- 80 Bådsmandshytten
- 81 Smedje og smedebolig
- 82 Lodsboligens beliggenhed
- 83 Havnefyrt (Danneskjolds batteri)
- 84 Kæder, bomme og spærrtøve

Forvarede 1745–1780

Den nysomtalte auditeur Petersen var – som nævnt – et led i den række af usædvanlige menneskeskæbner, som majestæten – ofte på foranledning af den pågældendes egen familie – sendte til forvaring i nogle få eller mange år på dette isolerede sted. En række, der begyndte med Tordenskjolds adjutant, baron Winterfeldt, i 1722 for at slutte med assessor Tidemand i 1842, hvis man da ikke vil medregne den slesvig-holstenske oprører major Schultz fra treårskrigen.

Af denne række særprægede og tilpasningshæmmede personer har vi allerede nævnt en del (pag. 72-77), hvoraf pastor Piper gik her i 15 år og student Reindorf i 23.

Den tragiske række fortsætter med: Henrik Schnell (14 år), Hans Gjerling, Mogens Sejlstrup, baron Ejlar Holck (9), pastor Gerlach (7), magister Ole Kleve (10), Diderich Langebæk, pastor Nørholm, advokat Schade, student Bie, løjt. Waltersdorff, student Eichsted, dr. Fabricius, Palle Tuxen.

I 1800-årene følger så løjt. Tiedemann og baron von Aarwangen, begge i 13 år. Grænsen mellem straffefanger og forvarede er ikke skarp, og derfor er smedemester Jørgensen og dr. Dampe ikke medtaget her. For begges vedkommende var der tale om en forvandlingsstraf fra dødsstraf til »livsvarigt Fængsel under streng Bevogtning paa Fæstningen Christiansøe«.

Foruden de forvarede, hvis livsførelse formede sig højest forskellig – Lyder Schiøtt spiste endog hos kommandanten – fortsatte man med at sende straffefanger fra Bremerholm, der som »Slaver« skulle arbejde i jern deres livstid ud. Det fangehus til 80 slaver, som proponeredes i 1738, blev aldrig opført, og den 15. maj 1747 måtte Neuspitzer bede sig fritaget for at modtage flere fanger; thi grove forbrydere, halv- og helgale personer sad sammenstuede i en enkel barak (Fangetrunkten) og »næppe nogen ville paa dette dyre Sted tage dem i Kost for de dem undte Dagpenge«. Den sidste bemærkning refererer sig til forvarede, som kunne bespises privat.

Betalingsreglementet for 1744 nævner:

10 Fangers Underhold à aarlig gemen Matroskost efter som de in natura spises à aarlig 34 Rdl. 64 Skl., som er paa dem alle	346 Rdl. 64 Skl.
Nok skal enhver af dem gives klæder aarlig 4 Rdl., ialt	40 Rdl.
2 Skjorter	80 Skl.
Desuden 1 Par Sko	72 Skl.
1 Par Strømper	16 Skl.

Kosten til fangerne beregnedes altså til 34 rdl. 64 sk., det samme var ansat til constablerne, quartermestrene, profossen og til de menige. Forskellen på fangernes og de meniges kost bestod åbenbart kun i, at de sidste kunne skaffe sig fisk fra havet.

De forvaredes underhold bekostedes – hvis det var muligt – af familien, oftest faderen; men i ét tilfælde ser man, at det er den pågældendes hustru, der har ønsket at blive af med en besværlig ægtemand og har været villig til at betale for behageligheden, således med brygger Mogens Sejlstrup,

»som for sit ødsle, liderlige og højstforargerlige Liv og Levned med Drik og Fylder har forarsaget, at hans Hustru har maattet allerunderdanigst udbedet sig hannem paa Fæstningen hensat og haver Mogens Sejlstrups Hustru forpligtet sig til at give hannem nødtørftig og skikkelig Føde og Underholdning, samt fornødne Klæder«.

Bryggerens hustru må trods alt alligevel have savnet sin vidtløftige gemal; thi den 13. juli 1747, knap 2 år efter hans ankomst til fæstningen, fik hun udvirket, at det skilte atter mødtes.

Hans Gierling

Med samme skib som bryggeren Sejlstrup kom Hans Gierling, hvis fader, rebslager Johan Jensen, for sønnens mange forseelser og begangne onde gerninger begærede ham sendt til klippeøen til strengt arbejde mod at betale 20 rdl. om året til hans underhold.

Gierling boede privat hos constabel Claus Andersen; men forholdet mellem logerende og værtsfolk var ikke idel idyl. Retsprotokollen fortæller således, at Gierling efter et besøg på kroen »i sin Drukkenskab haver ej allene brugt Skældsord og revet sin Værtindes Contuce i Stykker«, men også indladt sig i slagsmål med constablen, hvorfor feltskær Langhorn kunne attestere, at Gierlings »Næseben var udi tu, og at han saa baade gul og grøn ud i sit Ansigt«.

Isolationen krævede åbenbart stimulans, og den fandt man i øllet og brændevinen. Musketer Lars Salomon mødte endog beskænket til skriftemålet i kirken, og pastor From bemærkede jo i sit indlæg til retten, at han ikke, som Langhorn påstod, havde været drukken under altergangen, blot distraet.

Hvad Gierling angår, så opholdt han sig kun 3 år på fæstningen. Den 12. september 1748 vendte den uvorne søn tilbage til sit hjem i hovedstaden.

Henrik Hansen Schneel

Så let, som det gik for Gierling, gik det ikke for den 19-årige fra Ålborg, som i 1743 formedels ulydighed mod forældrene blev hidsendt for at tjene som musketer (menig). Han hed ganske vist Schneel, men hurtigt gik det nu ikke med at komme fra fæstningen. Han måtte tilbringe 14 ungdomsår her, fordi han gang på gang lod sig friste til tyverier af f. eks. lintøj fra blegehaverne, krudt og brændevin, hvilket kostede ham 24 gange spidsrod gennem 75 mand. Forinden var han dømt til at løbe 8 gange gennem 300 mand og derefter arbejde i jern i 3 år. Hensynet til hans ungdom bevirkede dog, at han blev benådet for spidsroden og jernet.

Ejler Holck

Baron Ejler Holck var broder til Mogens Holck, som flygtede sammen med en jernfange. Ejler gik her i 9 år til sin død, fordi han var deserteret fra flåden, hvor han tjente som matros.

Conrad Frederich Gerlach (1692–1753)

havde blandt andet været præst i Vestermarie på Bornholm i 13 år og dér – ligesom alle andre steder – vist en helt igennem afsindig optræden. Eksemplerne derpå er legio. Han benyttede alterlysene hjemme i sit studerekammer og jagede kirkeværgen af gårde, når han kom for at hente lysene. Han opløjede markskel. Han hentede en karl ud af arresten. Han forulempede provsten. Da han, trods forholdene på Bornholm, dog blev forflyttet til Ry, måtte fogeden under en udpantning binde ham med et reb for at holde ham i ro. Dette medførte, at præsten senere blev ved med at gå med strikken om hånden og ansøgte om at blive hængt i den og om at få træ til 8 ligkister til sig og sin familie. Efter dette måtte den afsindige præst til Christiansø den 29. april 1747. At han heller ikke her kunne holde sig i ro, men stadig voldte strid,

vil næppe undre. Han var her til sin død i 1753, altså 6 år efter at han var »frataget den præstelige Habitus«.

Peter Lorentzen Nørholm

en i hovedet forvirret, nu afsat præst, som »vedbliver at overløbe Vore Ministre med Tiggerbreve og fører saa slet en Conduite, at han er næsten enhver til Forargelse«. Han kom til fæstningen den 26. maj 1753 og skulle blive her sin livstid.

Med samme skib som Nørholm kom en ødeland, Didrik Langebæk, som ved ulykkeligt ægteskab og anden egenrådlig opførsel havde styrtet sig i yderste armod. Nu da hans hustru var død, blev han sendt til Christiansø, hvor han skulle forblive, til han viste kendelig og god forbedring.

At kommandanten ikke ligefrem var begejstret for den samling sindsforvirrede personer, man skaffede ham på halsen, er forståeligt; men også collegiet havde sine betænkeligheder, hvilket ses af en afvisning om anbringelse af fyrværker Willers i 1754.

»At Fæstningen ikke er det beqvemteste Sted at hensætte de med Sind Svaghed beladte Mennesker, mindst de, der er Haab om til Forbedring, dels fordi Stedet til Motion er indkneben, dels og som et klippet Sted uden den Slags Fornøjelser af Haver og deslige Ting, der tjener til at recreere Tung-sindighed og endelig, at Conversationen paa saa smaa Steder som oftest giver Anledning (til) Uenigheder og Partier, samt Vidtløftighed, der beforder slige Sinds Skrøbeligheder Og som et saadant Menneske ikke kan være uden al Opsigt har det endog af den Grund altfor stor en Vanskelighed Tilsidst maa vi anføre, at vi tilforn i slige Lejligheder have bragt Bornholms Land i Forslag «

Ole Petersen Kleve

Kommandanten kom med lignende betænkeligheder i anledning af magister Ole Petersen Kleve, en sindssyg præst fra Århus, som blev forvist til Christiansø. Herfra må han dog være overflyttet til Bornholm; thi den 10. juli 1760 omtaler et missive fra collegiet, at kommandanten på fæstningen havde meddelt:

»at her gaar Rygter om, at en afsat Præst ved Navn Cleve, der for nogen Tid har været forvist til Bornholm, skulle efter sine Venners Ansøgning blive hensat paa Christiansø. Da han (kommandanten) udbeder af os forebygget, at

ikke slige urolige Personer maatte vorde accorderet Sted paa Fæstningen, hvor samme ikke er uden til Byrde og mere dér foraarsager Uroligheder af hvilke som oftest for megen existerer«

Magister Kleve forflyttedes imidlertid fra Bornholms Arresthus på foranledning af broderen, etatsråd Klevenfeldt, til degneboligen i Vestermarie, og Christiansø synes altså at være blevet forskånet for at få denne urolige præst tilbage.

Tilfældet Kleve var ikke det eneste, hvor kommandanten og collegiet tilkendegav, at de var opmærksomme på den uheldige – for ikke at sige skadelige – påvirkning, som de mere eller mindre afsindige forvarede tilstedeværelse kunne have på den indre ro, fred og fordragelighed på fæstningen, hvis befolkning ikke på forhånd havde så let ved at forliges. Således bemærkede collegiet 25. juli 1759, da en pakhusskriver, Peder Skade, ønskedes hensat på Christiansø for drukkenskab og uregerlighed:

»Vi haver udtænkt os, at Christiansø Fæstning dérfor maatte forskaanes, eftersom dette Sted er lidet, kan ved de idelig dér ankommende Coffardie-Skibe give en til Drukkenskab forfalden Lejlighed til mere Debouche og ville forvolde Commandanten og Garnisonen en Hob Ulejlighed med Tilsyn. Vi ønsker altsaa og i denne Lejlighed, at Fæstningen fra saadan en Arrestant maatte befries.«

Gerichter – advokat Georg Schade

Schade var fra Altona og havde i et skrift angrebet den kristne åbenbaring, hvorfor han 26. april 1761 blev overført til Christiansø. Han kom antagelig med et af cancelliråd Otto's skibe, som sejlede brænde fra Eckernførde til fæstningen. Hidkommen skulle han instruere om, at Vi

»for Roligheds Skyld paa Christiansø, hvor Folkene som paa et lidet Sted desuden er meget tilbøjelige til Trætter og Processer, ere sindede at føje den Clausur, at han paa ingen Maade enten med Raad eller Daad maa melere sig i nogen Trætte under samme Straf, som han trues med, ifald han sig i de øvrige ham forbundne Poster forseer sig«.

De forbudne poster var følgende:

»Han maa gaa omkring paa Øen men maa opføre sig stille og ærbar, ikke forsøge at flygte eller mundtlig eller skriftlig udbrede hans Lærdomme, ikke befatte sig med de forekomne Stridigheder og Processer, og hans Breve skulle uforseglet indskikkes til Vort Tyske Cancelli til videre Befordring.«

Schade må have rettet sig efter de ham givne regler; thi allerede 8. december blev han sendt til Bornholm; men helt frigivet blev han først i 1769.

Jacob Christian Bie

En anden uheldig forfatter kom til øen i oktober 1765, en student Bie, som havde skrevet »Originale danske Fabler«, hvori han i den 6. fabel om »Bæveren«:

»saa kendelig og tillige paa saa dumdrstig og formastelig en Maade har taxeret Udfaldet af en Sag, som ved Vor allernaadigste Resolution er afgjort, da han blandt andet har sagt, at Dommen derudi var faldet af Avind, og at der var handlet uretfærdigt«

Da Bie var et ungt menneske, der havde handlet af ubetænksomhed, benådede kongen ham til forvaring på »Vor Fæstning Christiansø« til en alvorlig advarsel og forbedring. Forefaldende eksemplarer af bogen skulle konfiskeres og indsendes til cancelliet, og salg af bogen blev forbudt.

Bagtroppen i denne epokes forvarede danner løjt. Walterstorff, student Eichsted og doktor Fabricius.

Den førstnævnte havde gjort tjeneste ved rytteriet i Slesvig, da han i 1772 blev sendt til Christiansø for at tjene som menig i 2 år. I 1774 blev han frigivet og gik i udenlandstjeneste.

Studenten, Johan Ludvig Eichsted, var fra Clausdorf i Polen, men studerede jura i Kiel, og her kom han til at dræbe grev Stolberg i en duel, hvorfor han skulle bringes til fæstningen for dér i 4 år at forvares, »dog er det ham tilladt at bruge Pen og Blæk og daglig under Vagt at gå ud for at tage frisk Luft«.

Dr. med. Frederik Vilhelm Fabricius

var søn af overlægen på det kgl. Frederiks Hospital i København. Han blev i 1775 som 33-årig sendt til Christiansø, da han af Guldberg blev anset for sindsyg. Guldberg lod tilføre kabinetsprotokollen: »Dr. Fabricius er forvirret i Hovedet, fuld af politiske Grillen og ivrig for det Struensenske Parti.« I den »Guldbergske Periode« var det sidste vist ikke det mindst vigtige, når diagnosen »forvirret i Hovedet« skulle stilles. 1779 blev den skøre doktor flyttet til Rønne, hvor han døde den 9. juli 1817. Rønne kirkebog fortæller om den 80-årige Fabricius:

»død af Forstoppelse i Urinblæren. Han blev sendt herind som Fange, da han ikke havde sin fulde Samling. Han havde den fixe Ide, at han var Kejser i Amerika.«

Lad os slutte med, at der fra 1780 ses en kgl. tilladelse til generalkrigscommissær Tuxen til at få hans søn Palle indsat på fæstningen for hans slette og

nedrige forhold, mens fru landsdommer Hirsch's ansøgning om anbringelsen af hendes ægtemand blev afvist.

»Animositet og Trættekærhed«

I de tidligere nævnte skrivelser vedrørende forvarede forekom stadig hentydninger til uro, trætter, ufordragelighed, ja, endog til processer mellem fæstningens beboere, hvilket synes at vise, at sådanne fænomener ingenlunde var forsvundet med den gamle sømand Frederik Neuspitzer. Hans efterfølger, kommandant Stibolt, vidste, hvad han gik ind til, så overrasket over de herskende tilstande kunne han næppe blive, og årene 1750-65 blev jo også for ham ikke blot en årrække fulde af stridigheder om brohoveders sløjfning og deslige, men i lige så høj grad af indbyrdes stridigheder mellem officererne og embedsmændene, kommandanten selv iberegnet.

De menige soldater klarede sig vist mentalt bedst; de havde hver dag noget arbejde, foruden eksercitsen f. eks. fiskeri. De overordnede havde kun lidt at tage sig til, ingen bøger, ingen aviser, altid de samme mennesker at tale med. Livshistorien – hvis man havde en sådan – var endevendt så mange gange, at ingen gad høre på den mere. Alle vidste alt om alle. Kort sagt, man kedede sig. Ikke mange ord passer bedre på livet på fæstningen Christiansø end ordet »kedsomhed«.

Og var det så ikke bedre at kives til døde end at kede sig til døde? Stridbarheden blev ligesom et værn mod kedsomheden. Man så sig gal på hinanden, klagede over hinanden, indberettede blot for at få tiden til at gå. Drikkeriet og fylderiet blev ligesom de daglange krigsretsforhør med alenlange protokollater en form for aktivitet, dejligt tidkort og samtalestof til de lange, mørke aftener. Og gik retsafgørelsen én imod, ja, så kunne man jo klage over retsplejen til stor ulejlighed for »Det combinerede Admiralitets-General-Commissariats Collegium«. Irriteret over forholdene sendte man den 27. juli 1751 følgende missive til kommandanten:

»Hermed tilstilles Dem Krigsretsprotokollen tilbage, som af Dem var oversendt til vores Eftersyn Så ville vi anmode Dem, at De i Fremtiden tilholde enhver at efterkomme sin Pligt, ikke at melere sig i ham uvedkommende Ting og holde Enighed og Fred at entholde sig fra Animositet og Trættekærhed, og at De selv, naar De skal anordne Forhør og Krigsret, ser Retten efter Jurisdictionens Medfør plejet paa bedste Maade.«

Animositet og trættekærhed var imidlertid egenskaber, der ikke blot var karakteristiske for livet på fæstningen i midten af 1700-årene, de fandtes endnu

i årene 1826-41, hvis man da tør tro dr. Dampes »Fortælling om mit Fængsel i højeste Grad«.

»Thi Commandanterne og de andre Embedsmænd levede som Hunde og Katte. Wulff var i Strid med Præsten, fordi han ikke ville have, at hans døtre, da de gik til Confirmation, skulle sidde sammen med andre Folks Børn En anden Embedsmand Gjorde det altfor megen Galde i Blodet at gaa forbi Wulff's Hus, hvorfor han forkortede sine Ture Denne Embedsmand kunne, naar han talte med mig, ikke blive træt af Ytringer af Daddel, Nedsættelse og Harme mod Wulff.«

To urolige præster

I kirkebogen læses:

»1756, den 29. September holdt jeg, Thomas From, min Afskedsprædiken, efter at jeg i paa 27 Aar havde været Præst her og nu kaldet uden Ansøgning til Klemensker.«

Med andre ord, pastor From blev tvangsforflyttet til Klemensker på Bornholm, hvor man havde en præst, som man helst ville af med. Denne mærkværdige præst hed Anders Agerbech, og vi har hørt navnet i forbindelse med kommandant Peuckers sygdom i 1740. Agerbech var nemlig foruden at være præst tillige læge, idet han i en periode med trosanfægtelser havde studeret lægekunst ved universitetet i Halle og lægeplanter i Leyden. Hans lægekunst var en sammenblanding af pietistisk religion og botanik.

Anders (eller Andreas) Agerbech var født i Varde i 1701. Han kom i apotekerlære, blev student og cand. teol. i 1727. En doktorafhandling om »Sjælen som den bedste doktor medicinæ« blev forkastet i 1737, og samme år blev han kapellan i Norge ved Frederikshald. Her virkede han tillige som læge uden at »afkaste Præsternes babyloniske Horedragt«, ja, han blev endog kaldt til København for at behandle dronningens søster. Under opholdet i Norge gerådede han i strid med sin provst, og da denne klagede over ham, betegnede Agerbech klagen som »saa pure Løgn, som om Fanden selv havde indberettet det«. Klagen bevirkede, at han måtte til København, og mens han var dér, benyttede kongen ham som læge.

Agerbech's forhold medførte imidlertid, at man forflyttede ham til Poulsker på Bornholm med strengt pålæg om at holde sig i ro. Her samlede han sig en pietistisk menighed, tog sig af arbejdsløse og af skolevæsenet, men vakte ved sin mærkelige adfærd megen forargelse. Han skal efter traditionen have anvendt kirkens dåbsfad som sygebækken i præstegården. Agerbech's forflyttelse til det federe embede i Klemensker i 1741 ændrede ikke hans hæmningsløse færd, og han opnåede da også snart at komme i modsætningsforhold til

Fig. 26
Præsten og lægen
Anders Nielsen Agerbech,
malet af Bruniche 1749.
(Frederiksborgmuseet)

alle civile, militære og gejstlige autoriteter. Han vovede alt, trodsede biskoppen, slog hatten af provst Buckhave og kaldte ham en »Fandens Canalieprovst«. Han fik bøde for opsætsighed, embedsmisbrug og forargelig optræden; men intet kunne holde ham tilbage.

Inden for menigheden samlede han sig en kreds af troende venner, som flokkedes om hans prædikestol, og lejlighed til at kede sig fik de næppe, sådan som han svovlede, tordnede og lynede, så sveden drev af ham, hvorfor han da også måtte løfte parykken. Han havde ingen tid til pauser, så han tog natpotten med på prædikestolen til afbenyttelse under prædiken. Det var især Bornholms kommandant, provsten og biskoppen, Agerbech var ude efter, og han råbte: »Lad blot en Sort, en Hvid og en Rød komme til mig, jeg har Mod og Forstand, og Forstanden har jeg fra Bibelen her. Skide være med dem.« Hans virksomhed var en kæde af affærer og deraf følgende reprimander. Den sidste var en sag vedrørende Bornholms forsvar, og da Fr. V næppe var ham så venlig sindet, som den pietistiske Chr. VI havde været, resolverede kongen den 16. juni 1756 følgende:

»Den trættekære og Uro voldende Præst Anders Agerbech har Vi fundet for godt at forflytte fra Clemensker til Christiansø.«

Agerbech betegnes som en »særsindet og egenraadig skønt ikke uduelig Mand. Men da Forhaabningerne om, at han skulle komme til Eftertanke og blive et nyttigt Redskab i Guds Kirke, er slagen Fejl, er han at translocere til Christiansø Kald, hvor han fik mindre Lejlighed til at vise Fortrædelighed.« Man skulle ellers tro, at det var at komme fra asken og i ilden.

Af frygt for, at Agerbech fra Christiansø skulle fortsætte sine uheldige meriter, resolveredes den 24. september 1756, at

»Anders Agerbech straks skal flytte til sit Kald, tiltræde dets Indtægter og siden ikke mer maa bemænge sig med de bornholmske Sager. Saa kær som Vores høje kongelige Naade er ham, ligesaa vil Vi og lade ham paa Christiansø befale, at det ej maa være Hr. Agerbech tilladt uden højeste Nødvendighed og sjældent at rejse til Bornholm, og at de urolige paa Bornholm ej maa søge hans Raadføring paa Christiansø.«

Hvis man i »Kirkeinspektionscollegiet« troede, at det blot var luftforandring, Agerbech trængte til, så tog man fejl; thi han havde ikke været her mere end et par måneder, før han begyndte at lufte sine gamle interesser, og den, der først måtte holde for, var naturligvis ingen anden end hans medarbejder i Herrens hus, degnen og skoleholderen Jørgen Togsverd. Den 6. december indsendte præsten en klage til retten over degnen, som han beskyldte for: drik, spil, dans, banden, skælden og hujen. Det var jo ikke så lidt på én gang.

I krigsretsforhør under forsæde af kommandant Stibolt den 9. december skulle Agerbech nu ved hjælp af vidner føre sandhedsbevis for sine beskyldninger. Her begærede degnen at få en kopi af klagen »for at besvare den skriftligt, så at han ikke maatte overiles med at svare til alle disse Usandheder«. Efter dette lod Agerbech tilføre retsprotokollen, at han »ikke kunne inklade sig i nogen skriftlig Disput med Degnen«; han var mødt med vidner, der skulle bevise hans klager. Retten holdt dog på, at forhøret skulle udsættes til den 13. Da dagen oprandt, blev degnens svar oplæst og påskrevet, og så skulle der føres vidner. Vidnerne gik imidlertid alle imod præsten til fordel for degnen, hvilket omgående foranledigede Agerbech til at beskyldte vidnerne for falsk forklaring for retten, samt auditeur Petersen for at have undsagt ham. Da denne påstand blev bevist at være falsk, vendte Agerbech sig mod krigsretten og sigtede den for at være ulovlig. Han ønskede sagen hævet og en udskrift af retsprotokollen for at kunne føre sagen for en ret, der forstod sig bedre på lov og dom. Kommandanten kunne naturligvis ikke lade dette sidde på sig, hvorfor han lod sagen gå til collegiet, der forlangte nye for-

hør afholdt; men disse var mere rettet mod præsten end mod degnen og resulterede i, at kongen den 25. marts 1757 bestemte, at Agerbech for unødigt retstrætte skulle idømmes bøder og irettesættelse.

»Saa da denne Hr. Agerbech's Opførsel er en Præstemand uanstændig og har Anseelse af Trættekærhed og Urolighed, hvortil kommer at han er overbevist om Fylderier og Brændevinsdrik, samt at anføje latterlige Historier og Sigtelser i hans Prædiken, altsaa have Vi fundet for godt:

1) at Hr. Agerbech, fordi han har begyndt Proces uden Nød og uden at raadføre sig med sin Provst og Biskop, skal betale i Mulkt 20 Rdl. Sagens Omkostninger og skadeløs Rettens Gebyr, stemplet Papir og til Justitskassen 10 Rdl.

2) at Hr. Agerbech skal indkaldes i en siddende Provsteret og af Provsten alvorligen tilrettesættes for hans vedvarende Urolighed, hans Fylderier og hans Brændevinsdrik, som han for Krigsretten er overbevist, hans usømmelige, delvis latterlige Historier og Lignelser i hans Prædikener, hvorved hele Menigheden forarges, samt han skal forelægge til Underskrift i Provsterettens Protokol en Forpligt, samt han formaner at holde sig ganske rolig, tage Vare paa sit Embede og intet andet prædike end Guds Ord rent og til Opbyggelse og ikke til Latter, rette sig efter Ritualen i alle Stykker og endelig tilsidst advares at se sig i Spejl paa de Præster som for deres Urolighed Skyld dels have været, dels endnu ere Arrestanter paa Christiansø, saasom Piper, Gerlach og Cleve, hvis Skæbne han og kan vente sig, dersom han ikke fra nu af ganske søger at forandre sin Leve- og Prædikemaade.«

Se dette kunne præsten jo have undgået; men det kunne collegiet så sandelig også, hvis det havde undladt at følge »recepten«: Hvad der ikke kan bruges andetsteds, er godt nok til bornholmerne, og hvad der ikke er godt nok til bornholmerne, kan bruges på Christiansø.

At beskyldningerne mod vidnerne og degnen allerede havde spoleret forholdet mellem præsten og dele af menigheden ses af, at løjt. Grolau og Risbrich, fændrik Ole Sonne og degnen Jørgen Togsverd den 13. maj bevilgedes tilladelse til at lade sig gejstlig »betjene af en uvedkommende Præst«.

For Agerbech var jo udgangen af sagen såre ydmygende, især det med at underskrive provsteretsprotokollen. Han mente, at han efter en sådan ydmygelse ikke kunne »med Fynd eller Nytte betjene sit Embede«, og den 1. juli 1757 androg han derfor om afsked med 200 rdl. i årlig pension af eftermanden. Biskop Harboe skriver i sin erklæring til afskeden, at Agerbech derved »befries for megen Fortræd og andre for Vidtløftighed. Vi ville have ham demitteret, og sagen hævet«.

Pensionen på 200 rdl. fik han dog ikke; han måtte nøjes med 70. For at dække omkostningerne ved sagen og mulkten måtte Agerbech sælge en del af sine ejendele. De blev imidlertid solgt til spotpris, hvorfor kongen forlangte, at salget skulle gå tilbage. Ved samme lejlighed blev bestemt, at auditeur Petersen skulle tilbagebetale præsten de 180 rdl., som han havde modtaget for skriverarbejde under sagen, en betaling, som kongen fandt ganske ublu.

Agerbech flyttede til Svaneke og praktiserede som læge her og i København, hvor han står som udgiver af populære lægebøger. Han døde i Svaneke den 30 januar 1770. Hans enke, Karen Lutken, sad med en formue på 800 rdl. og med en pension på 30 rdl.

Om Agerbechs økonomiske forhold er meningene delte. I Svaneke, hvor fra 1757-60 foruden Agerbech tillige Jacob Prahll praktiserede, har han næppe kunnet tjene meget, og der berettes da også om, at han var nedsunket i armod og elendighed.

Chr. VI var en stor brevskriver. Han skrev næsten hver dag breve til sin førsteminister, greve Holstein-Ledreborg. En gennemgang af 535 af disse breve – i håb om at finde noget om Christiansø – gav et negativt resultat; men 10 af brevene handlede næsten udelukkende om Agerbech. Han var en kendt person ikke blot for sine udyders skyld, men som grundlægger af en religiøs sekt i Klemensker, ja, på hele Bornholm: Agerbechianerne. Og Agerbechs malede portræt findes da også den dag i dag på Frederiksborg slot mellem nationens stormænd. Billedet angives at være malet af Andreas Brunniche i 1749.

Johan Mortensen Neth

Sådan hed Agerbechs efterfølger, en 34-årig nordmand, der betegnede sig selv som »velærværdig og højlærd«. Også ham fik kommandant Stibolt fornøjelse af. I en prædiken den 14. marts 1762 omtalte præsten en vise og en forargelig gerning, som skulle have fundet sted i »Marketenderiet paa Christiansø« (Kongens Køkken), samt talte imod øvrighed og om en uret, som øvrigheden skulle have tilføjet de underhavende. Kommandant Stibolt mente, at prædiken havde sigtet til ham, og klagede derfor over præsten. Sagen gik til kongen, som den 13. august gav biskop Harboe ordre til gennem provsten at repræmandere pastor Neth. Biskoppen fandt præstens »Expressioner paa Prædikestolen uanstændige og aldeles stridende imod den Højagtelse, hvormed Guds Ord bør trakteres«. Pastor Neth trak i land og erklærede, at han elskede og ærede kommandanten som en fader, og han var villig til at beedige, at hans

prædiken ikke havde hentydet til kommandanten. Denne forklaring blev dog ikke accepteret, præsten måtte have sigtet til øvrigheden på stedet »omend hans Forseelse kun er sket af Overilelse og en conscentia erronea«.

Men hverken overilelsen eller den fejlagtige viden friede præsten for en tilrettevisning og en mulkt på 10 rdl. til den gejstlige enkekasse. I 1782 blev han forflyttet til Østerlars på Bornholm, og året efter døde han.

I kirkebogen på Christiansø har pastor Neth skrevet:

»1763 blev Lodsens Alexander Schønnings Kone, Karen Christensdatter, introduceret. Hun har med liden Honnør paa tre differente Maader destingveret sig med Introduktioner af pure indbildsk Hofmod.«

Introduktionen var den kirkelige skik, at en kvinde, første gang hun søgte kirken efter en barselsfærd, blev modtaget i våbenhuset af præsten, der holdt en kort tale til hende og førte hende ind i kirken (Kirkegangskoner).

Hvis pastor Neths antegning i kirkebogen skulle fortælle eftertiden, at lodsens kone udmærkede sig ved indbildsk hovmod, så fortæller den vel lige så meget om præstens lærde hovmod.

Kirken og kirkebøger

Kirkebøgerne indeholder ikke blot et utal af personalhistoriske oplysninger; men de meddeler tillige ikke så lidt om livet på den lille fæstning.

Således får vi at vide, at alle de »bedrestillede« familier holdt tjenestefolk. Der omtales: »Commandantens Tienere, Hans«, »Forvalterens Tienere, Anders«, »Præstens, Captajns, Forvalterens, Lodsens, Smedens, Bagerens og Kroe-Mandens Pige«. Ja, selv den forvarede pastor Piper havde tjenestepige. Og det synes, som om det var vigtigere, at der i kirkebogen opnoteredes herskabets navn, end at få pigens efternavn bevaret for efterverdenen. Således læses: »Hr. Capt. Tax's Enke-Frues Pige Margrethe«. Man kan også læse »Kroe-Mandens Kones Søster Margrethe Lindegaard«.

Soldaternes hustruer kaldes i kirkebogen »Kone«, mens de højere klassers kaldes »Kiereste«. Således: »Jørgen Tømmermand og Kone«, men »Bageren Monsieur Eskildsen med Kiereste«.

Ved barnedåb ser man det demokratiske forhold, at soldaternes børn bæres til dåben af officers- eller embedsmandsfruer, og at fadderne er officerer. Nå, man skulle jo alligevel i kirke, så nogen større ulemphed var det ikke, og der gik intet skår af én af den grund.

Soldaternes erotiske eventyr med fæstningens kvindelige ungdom – de såkaldte »Leyermaal« – fulgte kongens forordning af 14. november 1740 om fritagelse for »Kirketugt« for soldaternes første lejermål; men efter det andet faldt hammeren. Skrifte i kirken for menighedens åsyn. Og derom giver kirkebøgerne fra tid til anden oplysninger. Men retsprotokollerne fortæller, at der tillige fulgte bøder, og hvis disse ikke blev betalt »skal han krumsluttes i 4 Nætter og Dage paa Vand og Brød«. Det, mente man, skulle svale det hede blod.

Vort første kendskab til billedkunstens udøvere i forbindelse med ophold på Christiansø er netop en lejermålssag, som omtales i Bornholms Jordebogs regnskab for 1746: »Leyermaal paa Christiansø af en Skildrer Nicolay la Feuillade«.

Af personalhistoriske oplysninger må lige nævnes:

»1762 den 14. Juni blev Garnisons Feltskæren Jacob Friderich Langhorn med Sakramentet betjent på sin Syge Seng«, og »21. Juni om Morgenen $\frac{3}{4}$ til 6 døde Garnisons Feltskæren Jacob Friderich Langhorn i sin Alder 52 Aar.«

Et uroligt liv var hermed afsluttet, og for blot 3 år siden havde kommandanten fået ordre til at formane ham til »sig fra Drik at afholde«; men den vise havde den gæve feltskær jo hørt før.

Som omtalt side 43 var mange af officererne på Christiansø udlændinge. Dette gjaldt dog især den første kvarte sekel af fæstningens historie. Siden blev det gode danske mænd, hvoraf mange havde deltaget i blodige bataljer, mens de i flere år gjorde tjeneste i fremmede landes hære, hvorfor de også mestrede både tysk og fransk.

På Christiansø opholdt de sig ofte i mange og lange år. Således boede C. H. Stibolt her i 55 år, Wolfsen i 49 og Jagenreuter i 36 år. Som ungkarle eller enkemænd fandt de sig her en ægtefælle, der var beslægtet med en eller flere af stedets embedsmænd og officerer – »fødte« som »førte« – hvorved hele fæstningens honorarios blev én stor familie. Her skal lige nævnes, at feltskær Jacob Langhorn var gift med forvalter Jagenreuters niece, oberconduc-teur Tax med C. H. Stibolts moder, pastor From med fru Stibolts halvsøster, degnen Togsverd med pastor Froms datter, og capt. Wolffsen første gang med fru Jagenreuters datterdatter, mens han anden gang var gift med en kommandantdatter ligesom løjtn. Grolau, løjtn. Langhorn, forvalter Fuglsang, auditeur Petersen og forvalter Schiøtz.

Kirken i Storetårn

»Onsdag den 5. December 1742 blev Hr. Forvalter Jagen Reuter, som døde den 25. November udi sin Alder 68 Aar begravet. Og over ham blev her udi Kirken samme Dag holdt Ligprædiken.«

Denne kirkebogsantegning synes at vise, at begravelse var ét og ligprædiken noget andet, og at det sidste næppe blev holdt over enhver som døde. Kirkens lidenhed og dens beliggenhed i Storetårn har vel også forhindret tilstedeværelsen og transport af ligkiste i kirken, i hvert fald når beliggenheden har været sådan, som amtmænd Urne angiver i sit manuskript i Det kgl. Bibliotek med oplysninger om bornholmske forhold.

»Til Kirkedøren, omtrent 13 Fod høj er opsat en Trappe«, mens dr. Fich, som var på øen i 1806 bemærker: »Kirken findes i Underdelen af Castel-Taarnet, i Form af en Halvcirkel i hvis Midte Prædikestolen er oprejst«.

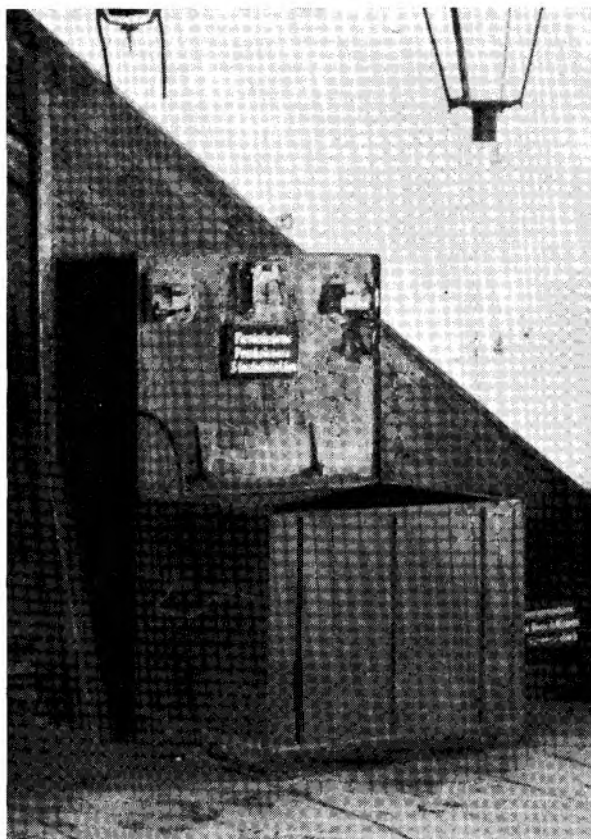

Fig. 27.
Fæstningens pengekasse
med tre forskellige låse.
Christiansø museum
i Lilletårn.
(foto Erik Ipsen)

Kun hvis Fich med »Underdelen« mener under kanondækket, er der overensstemmelse mellem de to angivelser af kirkens beliggenhed i tårnet. Trappen til kirken befandt sig i tårngården.

Thura, som grunder sin beskrivelse på Urnes oplysninger, skriver:

»Alteret er ziret med et smukt Maleri. Prædikestolen prydet med Christi Billede saa og de fire Evangelisters og nogle andre Fædres (kirkefædres) Contrafeyer. Desuden findes endeel meget smukke Skilderier i Kirken ophængte forestillende nogle bibelske Historier. Kirken har trende Klokker, som alle ere af de nyere Tider.«

Til denne beskrivelse kan føjes dr. Fich's:

»Der findes ingen særlig Afdeling, Pulpitur eller Gallerie. Menigheden tager Plads paa Gulvet ligesom paa et Parterre. Beklager at Kirken er temmelig mørk, og at Orgel savnes endog Positivspil.«

Urne fortæller, at »Altertavlen skal være malet af den bekendte Skildrer i Rønne Vill. Kofoed, som er født stum og døv«. Åbenbart den samme »Skildrer«, Villum Poulsen Kofoed, født i Rønne 1707, som malede et epitafium til Rønne kirke.

Dåbsfadet på Christiansø var af messing forfærdiget i 1685, »efter et af de mindre Beckner i Holmens Kirke«. Fra samme tid var kirkens »Kalk og Disk af Sølv uden Forgyldning«; men i 1731 blev et andet alterbæger skænket kirken. På alteret stod »2 udpuklede Messing-Stager« fra 1654, muligvis en gave fra skipper Madsen, som førte det kongelige skib »Gak-med«. Endvidere stod der en af kommandant von Halbruch i 1713 skænket »Sølv-Viin-Flaske og et Oblatgiemme«. Kirkeklokkerne var ophængt under taget over kanonloftet. På den ene stod: »Me fecit Frideric Holtzmann Hafniæ 1709«. Meget af det nævnte inventar er for længst udskiftet.

Selv om der ikke blev holdt ligprædiken i kirken over de menige soldater, kom de alligevel i jorden med manér, idet de fik, hvad der tilkom dem af militære æresbevisninger.

»I Morgen Kl. 11 bliver afdøde Soldat Vilhelm Christoffersen begravet. Til at bære Liget til Jorden beordres 8 Mand af vagtgørende Mandskab. Til Døds-Commandoen beordres 2 Underofficerer, 1 Tambour, 1 Piber og 18 Mand Soldater af det vagtgørende Mandskab, der annammer hver 3 løse Patroner. Den inspektionshavende Officer beordres at have Inspektion ved Lig-Commandoen.«

Det er dog ikke kirkebogen, der giver ovenstående meddelelse, men paroleprotokollen.

Parole-Protokollen

Mens kirkebøger og retsprotokoller giver oplysninger om de højtidelige og alvorlige sider ved livet, så giver paroleprotokollerne mere fæstningens dagligliv. Vi får at vide, hvad soldaterne bestilte, hvad de måtte, og især hvad de ikke måtte.

»Om Formiddagen forsamledes alle Officererne til Parol hos Commandanten, hvor den blev udgivet for Natten og næste Dag og iøvrigt discuteret om hvad der videre var passeret for og om Fæstningen, og meddelt os hans Ordre for den Dag«.

Således beskrev løjtnant Bech den daglige Parol hos kommandant Kohl i 1808, og han fortsætter:

»De andre Officerer vare dér ligeledes til Middag, Vi fik tvende Retter almindelig god Borgermad, om Søn- og Helligdagene Kiødsuppe og Kager til Dessert. Alt meget godt tillavet. Naar Vejret var godt serveredes Caffen i Haven«. »Morgen og Aften sørgede vi for os selv hver især«.

Denne storslåede gæstfrihed nævner løjtnant Staggemeier ikke i sin omtale af forholdene i 1809, hvorfor man vel nok tør gå ud fra, at middagen hos kommandant Kohl kun fandt sted i det alvorlige år 1808. Staggemeier skriver:

»Officererne spiste sammen i en Slags Messe og havde engageret en Kone til at lave Maden«.

De ordrer, som blev givet på den daglige parol hos kommandanten, blev af adjudanten eller en underofficer indført i »Ordre- og Paroleprotokollen«, og heri kan man altså læse: Feltraab, Parol og Dagsbefaling.

Feltråbet: det ord, hvormed den vagthavende skulle kunne kende forskel på ven og fjende, blev vistnok kun udgivet i krigstid. Parol: det ord eller den ordforbindelse, hvormed den vagthavende kunne kende den inspektionshavende under »ronden«, blev også udgivet i fredstid. Både feltråb og parol blev hver aften kl. 9 meddelt vagtmandskabet, og de havde gyldighed for den påfølgende nat og den næste dag. Vagtskifterne fulgte marinens vagtordning: Første vagt fra kl. 20 til midnat, hundevagten fra midnat til kl. 4.

Aftenbønnen fandt sted kl. 20 på Paradepladsen foran kommandantboligen. Her – under et par rækker lindetræer – blev fra hovedvagtten stillet et par bænke og et bord ud på »Paraden«, og så samledes officerer og menige samt andre af beboerne til andagten. Den begyndte med en salme, derefter blev der læst en bøn og så igen en salme, alt efter marinens bønne- og salmebog. Her gjaldt det samme som ved vagtskifterne, spisereglementerne og kanonbetjeningen i tårnet, at alt foregik som på et orlogsskib. Inde på Holmen i København benyttede man ligefrem udtrykket »Ombord paa Christiansø«. En vending, som dog næppe stammede fra Neuspitzers udtalelse om fæstningen som en ankerligger.

I Hovedvagtten var der officersstue til højre for indgangen og vagtstue for de menige til venstre. Herfra udgik hver aften kl. 9 tappenstregen. Tambourens trommehvirvel forkyndte, at nu skulle kroen lukke, soldaterne forføje sig til deres kvarter, og søfolk fra skibe i havnen begive sig om bord. Porte, låger og døre blev lukket og stænget. Fæstningen gik til ro, snart sov alle, det gjorde til tider også vagtmandskabet, efter hvad man kan læse i straffeprotokollen.

Dagsbefalingen blev efter parolen hos kommandanten af en officer givet videre til mandskabet, der var stillet op til parade på paradepladsen, og var det dagen før en helligdag, lød befalingen altid:

»I Morgen gaar Folket flittig i Kirke« eller »Som det er Bededag gaar Folket først i Kirke«.

Dagsbefalingen omtaler altid noget om vagten.

»I Morgen ordinær Vagt 10 Mand, af Resten gaar 2 Mand til Smeden, de andre bærer et Møllehjul fra Møllen til Smeden«.

»I Morgen bæres Stenkul til Smeden, Resten gaar til Vraget«.

»Naar de har baaret Mel og Malt til Bagerset, gaar de til Vejen« (vejarbejde).

»2 Mand øser Vand til Bryggerhuset, de andre lossere Skibet«.

Vi får altså at vide, at mandskabet deltog i alt forefaldende arbejde. Dagsbefalingerne giver tillige almindelige oplysninger såsom:

»I Morgen annammer Garnisonen 3 Maaneders Gryn«.

»I Morgen faar Garnisonen Øl og Brød«.

»I Eftermiddag Kl. 3 møder alle herværende Officerer... at imodtage deres Gage for April Kvartal hos Forvalteren«.

»I Eftermiddag Kl. 1 møder Hr. Løjtn. Grolau, Hr. Løjtn. Sonne hos Hr. Cancelliraad Schiøtz her for at se paa Malingen af Gryn«.

Fig. 28. De i 1789–91 opførte kasernebygninger på Christiansholm. »Gaden«. Til højre »Gamle Kro« bygget som »Ingenieurwaaning«, nu bolig for fyrassistenten. (fot. Erik Ipsen)

»Commandanten beder, at ingen vil gøre sig Ulejlighed at ønske ham »Nyt Aar« paa Nytaarsdagen«.

»Hr. Løjt. Jensen tilsiges, at der bliver Nytaar indskudt fra Spann og Juul's Batterier«.

Dagsbefalingernes advarsler og forbud fortæller os også noget om livet på fæstningen.

»Den vagthavende Underofficer skal rapportere mig om de efter Reglementet har holdt Bøn Aften og Morgen, hvem som forsømmer det skal derfor efter Krigsartiklerne anstaaes«.

»Alle Mand, som kan undværes i Hans Majt. Tjeneste, beordres til Katekisation, og ingen maa sig vægre. Præsten vil spørge og enhver skal svare og gøre Rede for, hvad han ved, hans Kristendom angaaende«.

»Det befales alle og enhver at ingen maa tage fremmede at logere uden det bliver anmeldt og tilladt«.

»Det befales at ingen Constabel, Matros, Soldat eller nogen af deres Koner og Børn maa ro ud paa Græsholmen uden Tilladelse«.

»Ingen maa skyde i Havnen, Klipperne eller paa Græsholmen«.

»Det bliver alvorligen befaleet at ingen maa slaa Sten i Havnen, isærdeleshed maa ingen slaa eller med Kroge fange nogen Aabo eller Edderfugl«.

»De Herrer Officerer ville befale deres underhavende, at de ej tillader deres Børn at gaa i Klipperne, uden at de gaar at hente Vand, bliver de trufne skulle de arresteres, de gamle advares at entholde dem for at komme igen«.

»De Forældre, som haver Børn, skal dem forbydes og holdes til at gaa i Skolen, og ikke lade sig se paa Klipperne, attraperes Barn skal det arresteres og straffes tillige med Forældrene«.

»Det bliver de Herrer Officerer anbefalet at tilholde deres Underhavende til ej at tillade deres Børn at sejle i det ferske Vand, hvilke Børn, dér bliver trufne skal offentlig straffes og Forældrene ansees, at de ikke holde deres Børn hjemme og i Skole«.

»Det bliver advaret dem, som haver Børn til at tilholde dem at være ordentlige og ej overfalde gamle Folk paa Gaderne med Sten eller Skjældsord, da de herefter deri bliver trufne maa de vente offentlig at blive pisket med Ris«.

Ungdoms- og børneproblemer eksisterede altså også dengang, reaktionen var blot en hel anden.

Piskningen med ris af børn og unge fandt sted på paradepladsen og blev foretaget af profossen. Protokollen fortæller, at han imidlertid også havde meget andet at tage sig til, således læses:

»Om Renlighed ej overholdes og Gudstjenesten ej søges tilbørlig, skal Profossen holde Befolkningen dertil«.

»Beboerne paa Frederiksholm skal renholde deres Vandhus den ene efter den anden ugentlig ligesom de paa Christiansholm. Profossen haver at tilse og holde dem dertil«.

Profossen tilsiges, at han hver Løverdags om Eftermiddagen Kl. 3 gaar omkring saavel paa Frederiksholm som Christiansholm og efterser om Gaderne er fejede (for) Skarn, saavel som Rendestenene rene undslaa nogen Kone sig for det at forrette, maa hun vente at blive straffet, naar det bliver meldt«.

Lad os slutte disse bemærkninger fra paroleprotokollerne med følgende befaling fra den 4. marts 1782.

»Da der er bleven meldt, at Besætningens Børn eller Drengene kaster Stene i Vande Brøndene saa befales deres Forældre at forbyde dem sligt at gøre, hvilke Børn dermed antræffes skal Profossen paa Paraden med Ris blive straffede«.

At samme dags parol var ordet »Fortræffelig«, beror vist på en ren tilfældighed.

Parolen kan være et enkelt ord som: »Christiansø« – »Nyholm« – »Cøln« – »Mad« – »Ønske« – »Ondskab« – »Overflade«.

Men ligeså ofte er det en ordforbindelse som: »Store Gud« – »Og i Himlen Salighed« – »Det høje og Hellige« – »Gud forlene os en glædelig og lykkelig Nytaar« eller fra den 30. december 1777:

»Oh, Store Gud, vi takker Dig for alt det Gode, Du haver bevist os i dette gamle Aar«.

Fiskeri

Under omtalen af forplejningen blev nævnt, at soldaterne havde lov til at fiske i deres fritid, og derved forskaffede de sig: for det første en hårdt tiltrængt afveksling i den ensformige kost, hvor middagen vekslede mellem ærtesuppe og byggrynssuppe, og for det andet skaffede de sig en nødtørfvig ekstrafortjeneste ved salg af fisk til officererne og ved eksport.

Bestyreren af sandstensbruddet ved Nexø, Niels Larsen Birch, havde i 1756 forsøgt at føre levende torsk til København i hyttefade, og da forsøget lykkedes, fortsatte han med fiskekvaser med en »dam« midtskibs.

Birch's forsøg med hyttefade var dog ikke noget helt nyt for Christiansø's vedkommende, thi i en skrivelse til forvalter Abroe af 28. juni 1687 står: »De med de seneste Torsk heroversendte Hyttefad sendes nu tilbage«. Eksport med kvaser var derimod noget nyt, og i 1760 kom Christiansø med i foretagendet, da kommandant Stibolt den 26. april fik meddelelse fra collegiet om, at hr. Oberkamph i København havde ansøgt om:

»at lade en Fisker-Qvase gaa mellem Christiansø og København for derfra herhid med den at bringe levende Torsk og Laks, og han udi Havnen dér maa holde 2 flydende Hyttefade, hvori Fiskene imellem hver Rejse kunne forvares«.

Den 14. november samme år omtales et »Fælles Selskab«, som har oprettet på fæstningen

»et levendes Saltvandsfiskeri, som drives mest om Vinteren fra Begyndelsen af Oktober indtil sidst i April, med levende Torsk, samt fersk røget og grøn-saltet Lax. . . . som bliver fanget af Garnisonen i deres Fritimer ved denne Fæstning og bliver her til Staden overbragt i tvende Compagniet tilhørende Qvaser, som ere de eneste og retteste til denne Fiskehandel«.

Selskabet må nok have gået ganske godt; thi 1. august 1765 fik auditeur Petersen »allernaadigst Privilegium« på en lignende indretning ved Bornholm og Christiansø.

Fig. 29. Soldaterbytte på Christiansholm. »Kobytten«. (fot. Erik Ipsen)

»Så har han til den Ende allerede anskaffet sig adskillige Fartøjer, som til denne Entreprice kunne være nødvendig, og til den idelige Hen- og Tilbagerejse tjenlig«.

Himlen må vide, hvor den ludfattige auditeur havde fået penge fra til »denne Entreprice«. Collegiet tilstod ham i samme skrivelse de samme friheder og begunstigelser som Oberkamph havde.

Fiskeriet var næppe kommet i gang, før Petersen klagede over, at forvalter Schiøtz forlangte lodspenge af hans kvaser. Klagen resulterede i, at kommandanten den 17. december fik at vide,

»at Auditeur Petersens Fiskefartøjer, hvadenten de maatte have Dæk eller ikke, ligeledes for Lootspenges Betaling skal være befriede«.

Forvalterens fortrædeligheder mod auditeuren forstås måske bedre, når man hører, at Hans kongelige Majestæt den 2. december 1766, altså året efter Petersens klage,

»har forundt Hr. Cancellie-Raad Schiøtz og Med-Interessenter i Fiske-Handelen fra Fæstningen Christiansø et nyt Privilegium paa et for egen Regning og Risico tilkjøbte Fiske-Skib, som alle Tider, helst om Vinteren, forsyner

Staden med levende og døde Saltvands Fiske, for en taalelig og civil Pris. Man ønsker dette Anlæg til Lykke og Bestandighed, da det er Indvaanerne til særdeles Nytte«.

Sådan stod der at læse i »den privilegerede Adresse-Cont. Efterretninger«, onsdagen den 21. januar 1767.

Og var det »til særdeles Nytte« for hovedstadens indvaanere, at der kom fiskeri fra Christiansø, så må man håbe, at ikke »Risicoen« slugte det hele; men at der også blev noget »til særdeles Nytte« for soldaterne af garnisonen, der nok kunne trænge til at få den beskedne pengeløn af 7 rdl. 60 sk. årlig forøget med den ekstrafortjeneste, som en fisk på krogen og et vrug på de blinde skær omkring øerne kunne give.

Sælerne

Gjorde Græsholmens fredede edderfugle skade på fiskebestanden, så holdt sælerne sig heller ikke tilbage. De forekom i et betydeligt antal, og fra skærene, hvorpå de krøb op, vækkede de ved deres »hundeglam« den sovende befolkning.

Ved at skyde sælerne gavnede man ikke blot fiskeriet, men skaffede sig tillige i tøndevise af værdifuld tran til lamperne i de mørke vinteraftener. En fed sæl kunne give indtil 70 pletter tran. Admiralitetet nævner i 1756 en sælfanger fra Bornholm ved navn Faye, som i svunden tid havde en hytte, hvor senere smeden kom til at bo.

»Denne Faye skal have været en meget vindskibelig Mand, og skal have sat hist og her Harpuner paa Skærenes Klipper, hvorved adskillige Sælhunde skal være blevet fangne«.

Strandinger

Reglementet for bjærgelønnen ved strandinger på Christiansø var bestemt ved en forordning af 14. juli 1759. Og det var naturligvis en »disput«, der foranledigede reglementet. En disput mellem capt. Wolfsen og auditeur Petersen, idet den sidste hævdede, at han havde krav på såvel auktionssalær som inkasso.

Forbjærgerne var: Kommandanten, captajnen af garnisonen, den kommanderende officer af artilleriet, conducteuren og lodsens. Og det ville være synd at sige, at man delte »rovet« broderligt; thi mens de menige, degnen, smeden, tømmermanden, fangefogeden, mølleren, mureren og underofficererne hver

fik 1 part, så tog kommandanten 8, capt. 6, løjtn. af artilleriet 5, forvalteren og conducteuren hver 4, løjtn. 3, fændriken, værkipacen og præsten hver 2. Felt-skæren skulle også have 3 parter, hvis han gratis ville cure dem, som måtte tage skade ved bjærgningen. Dette forhold ændredes 16. februar 1843 således, at kommandanten ophørte med at være forbjærger, samt at officererne og de civile embedsmænd udtrådte af »Lauget« og ikke mere erholdt bjærgeparter.

For pengelønnen og ekstraproviante kunne man så fra proviantmagasinet gennem forvalteren købe ekstraproviante til supplerende af den ration, der tilkom én. Men desuden kunne man, hvis der var nogen, der drev krambod, gøre indkøb af kaffe, tobak, krydderier og spiritus, kort sagt noget, der kunne sætte lidt »krydderi« på tilværelsen. Eventuelle skibe i havnen har vel også bidraget til lidt mundgodt, når man havde skilling på lommen.

Befæstningen 1760–1795

Det vil føre for vidt her at komme ind på en detaljeret redegørelse for fæstningens permanente problem: Havnens reparation og forbedring. Vi vil nøjes med at minde om den ordning, der blev truffet i 1759 angående sløjfning af brohoveder, som var »utjenstdygtige«, og at det blev indskærpet, at fra denne plan kunne der ikke afviges (side 125).

Ikke desto mindre stillede kommandant Stibolt i 1767 forslag om istandsættelse af det søndre brohoved, hvilket jo forlængst måtte være fjernet, hvis man på Christiansø havde været ivrig efter at følge planen fra 1759, den, hvorfra man ikke måtte afvige.

Stibolts forslag resulterede i, at fru pastor Froms broder, commandeurcapt. Frederich Krabbe, den 3. august 1768 blev sendt til Christiansø for at efterse havnens og fæstningsværkernes tilstand og fremsætte forslag til reparation. I Krabbes betænkning med tegning til konstruktionscommissionen omtales: »Den Del af søndre Havns Brohoved, som paa Tegningen er trukket med rødt, sløjfes, Resten bevares«.

Brohovedets eksistens endnu i 1768 tyder jo ikke meget på, at den generalbesigtigelse, der truedes med 1759, er blevet taget særlig alvorlig, og at den »vished«, som collegiet mente at have fået, ikke har været så afgjort. For Wolfsen må det have været lidt af en oprejsning, og trods reprimanden over »brevaffæren« blev han fæstningens kommandant efter svigerfaderen i 1779.

Krabbes reparationsplaner ville komme til at koste 11.000 rdl., og da admiralitetet og collegiet var enige om fortræffeligheden, approberedes planerne den 20. juni 1769.

Wolfsen fik som oberconducteur ledelsen af arbejdet, og der blev sendt pligtsoldater og –fra Holmen – tømmermænd herover. Tegninger til arbejdet, som omfattede oprensning, uddybning af løbet mellem de to havne, brokister og kølhaleplads, blev fremstillet, og endnu i 1773 vedvarede arbejdet.

De urolige politiske forhold, som var en følge af den holsten-gottorpske hertugs ophøjelse til russisk kejser, foranledigede, at man i 1762 overvejede at forstærke fæstningens besætning med 100 mand fra Bornholm, hvilket dog ikke blev foretaget, fordi de politiske »Conjunkturer« forandrede sig i gunstig retning. Imens krydsede en dansk flådeafdeling under admiral de Fontenay omkring i Østersøen og under Bornholm.

Christiansø's betydning – eller ikke-betydning – for den danske flåde blev under disse forhold igen gjort til genstand for undersøgelser, hvorunder den gamle tanke om Arnagerbugten på Bornholm som base atter kom på tale. Capt. Hans Bille fik i september 1765 ordre til at besigtige bugten, og efter at han havde erklæret, at den ikke egnede sig til flådehavn, vendte man atter opmærksomheden mod de i 1753 henlagte planer om en mindre, men mere samlet befæstning omkring Storetårn i stedet for den daværende, der fra starten var alt for stort anlagt (side 123).

Det var 6. gang, at et sådant projekt blev forelagt, det sidste fra 1753 var jo blevet udsat til bedre tider, fordi det ville koste 33000 rdl.

Danneskjold-Samsøe var efter Fr. V's død i 1766 igen blevet flådens stærke mand. Det varede dog kun til den 26. oktober. 1767, da den uduelige Danne-skjold-Laurvig fortrængte ham. Om den sidste ved vi, at han ikke nærrede store tanker om Christiansø's betydning (side 15). Så det er ret forståeligt, at planer fra Danne-skjold-Samsøe's tid blev skudt til side. Man nøjedes med i 1772 at udbede sig oplysninger hos Stibolt om, hvad assistance han behøvede til fæstningens forsvar i påkommende tilfælde. Kommandanten udbad sig tilsendt 28 stk. 18 pundige kanoner, hvilket collegiet dog ikke mente ville hjælpe stort, når hensyn toges til den måde, værkerne var bygget på: nemlig af løse sten og jord.

En kommission bestående af en ingénieur, en søofficer og fæstningens kommandant blev anordnet den 22. marts 1773; men om den foretog sig noget, er uvist; dog beordredes Ernst W. Stibolt, kommandantens søn, til fæstningen for at undersøge forholdene og fremsætte forslag til forbedringer. Disse undersøgelser synes at danne grundlag for et forslag, som kommandant Stibolt indgav i 1777, hvorefter fæstningsværkerne skulle blive, hvor de var, altså på ydekanten af øen; men værkerne skulle forbedres og formeres med flere batterier. Forslaget kunne passende kaldes et »familieforslag«; thi foruden kommandanten, Caspar Henrik Stibolt, medvirkede 3 af hans sønner: den senere fabrikmester Ernst Wilhelm, kammerherre Andreas Henrik og commandeur-capt. Hans Henrik Stibolt.

*Fig. 30.
Johan August von Kobl
(1763–1820).
Fæstningens kommandant
under Engländerkrigen.
Portræt på
Bornholms museum
i Rønne.*

I den følgende tid blev der hvert år – for ikke at forøge den faste besætning – sendt folk (og materialer) fra Holmen til arbejdet på fæstningen, der hovedsagelig bestod i anlæg af forbindelseslinjer mellem batterierne. Linjerne var brystværn af kampesten uden forbindelse med mørtel, blot sammenkilet med trækiler. I løbet af vinteren forsvandt kilerne, og stenene skred ud. Næste forår, når arbejdsstyrken kom, kunne man begynde forfra med samme resultat.

Stibolts konservative familieprojekt forhindrede dog ikke, at planen om den koncentrerede defension for 7. gang dukkede op. Det var i 1875 efter at commandeur Wigandt, prof. Rawers og ing. Aubert havde været på fæstningen for sammen med stedets officerer og lodsens at undersøge forholdene og gøre forslag.

Forslaget ønskede befæstningen flyttet til omgivelserne om Storetårn »hvorfra man kunne overse og commandere det Hele«. Der krævedes imidlertid 1154 mand for at kunne afværge en ordentlig blokade, 20.140 pund ammunition til kanonerne: 28 stk. 24 pundige, 10 stk 12 pundige samt 4 morterer à 150 pund og 2 stk. à 100 pund. Når dertil kom bekostningen ved de nye værkers anlæg, er det forståeligt, at der måtte visse overvejelser til, før man skred til værket. Især måtte undersøges, om fæstningen virkelig kunne komme

til at svare til sin hensigt. For at blive klar over det sidste blev capt. Galtrup i 1793 sendt til Christiansø til meget grundige undersøgelser. Resultatet af disse sendte collegiet den 7. marts 1795 til kongen i en allerunderdanigst og meget omstændelig forestilling, hvori der fremkommer de samme begrundelser for fæstningens nødvendighed for landet, som blev fremført den 15. februar 1731 (side 83).

Forestillingen indeholder et forslag, som approberedes samme dag.

»Saa approbere og tillade Vi hermed, at de i anførte Hensigt nødvendige Batterier, nemlig Gyldenløves, Sehesteds, Spans samt begge Taarne, maa sættes i vederbørlig Stand, men derimod at de øvrige faldefærdige Batterier successive nedtages, sammes Kanoner hidoverføres, og i deres Sted oversendes nogle Hautbitzere for i Tilfælde at placeres paa Fjæld-Ryggen og de beqvemeste Steder.

Besætningen tillade Vi ligeledes, at maatte reduceres i Fredstid til 1 Commandant, 1 Auditeur, 1 Lieutenant, 1 Fyrværker, 55 Gemene, samt 6 civile Betjente efter hosfølgende Collegie Forslag med den for hver proponerede Gage, samt at Havnen oprensnes til den Dybde som af Hensigten eragtes nødvendig«.

Kommandanten – den tredje kommandant Stibolt – og capt. Kløcker skulle afgå, og i deres sted skulle captløjt. Kohl og hans søn være foreløbig kommandant og løjtnant.

»I Henseende til det overcomplete Mandskab accorderer Vi, at de forblive paa Fæstningen med deres nuværende Gehalt indtil de successive uddøe eller paa Pension afgaar, og imidlertid bruges ved Batteriernes Istandsættelse Hvad iøvrigt af mindre Betydning maatte bringes i Erfaring at kunne være til Stedets Nytte, det tillader Vi Vort Collegium at iværksætte.

Givet udi Vor kongelige Recidens Stad Kiøbenhavn, den 7' Marts 1795«.
Christian R.

Altså den sindssyge Christian den VII.

Med denne kongelige resolution var fæstningens skæbne beseglet. Man gik i gang med at forbedre de batterier, som skulle forblive; men så kom Englænderkrigen og vendte op og ned på det hele.

Kommandanterne Wolfsen og Thomas Stibolt

Den anden af kommandantdynastiet Stibolt, Caspar Henrik Stibolt, blev, som nævnt, efterfulgt af sin svigersøn, Herman Bon Wolfsen i 1779. En mærkelig udnævnelse, når Wolfsens alder af 71 år tages i betragtning. Han var nemlig født i Svaneke 1708 som søn af købmand og borgerløjt. Diderich

Wolfsen og Barbara Mortensdatter Bohn, hvis broder, Poul Mortensen Bohn, var general og feltmarskalløjt. hos kejserinde Maria Theresia af Østrig. Generalen havde en fætter – ligeledes en rønnebo – der var general hos Peter den Store, Herman Jensen Bohn, og da denne var villig til at hjælpe yngre familiemedlemmer, som interesserede sig for den militære løbebane, benyttede den unge svanekebo sig deraf og trådte – efter uddannelse i København – i 1730 i russisk tjeneste i general Bohns hærafdeling i Ukraine. Året efter blev han forflyttet til Estland, hvor generalen nu boede på sit gods Maart og i Moskva. Begge steder kom den unge bornholmer i hjemmet, hvorfor man ikke kan betegne ham – da han i 1734 kom tilbage til Danmark – som en hjemmefødning. Han havde set sig om i verden. Han mente dog ikke at kunne forvente forfremmelse i udlandet og tog derfor hjem.

I 1734 kom Wolfsen til Christiansø som Wærck-Pace, og her blev han i 49 år. 1741 blev han fændrik og – ved Tax's død samme år – oberconducateur. Wolfsen giftede sig første gang i 1745 med en datterdatter af fru Jagenreuter og hendes første mand, forvalter Tønder. Hun hed Cathrine Leegaard, og hun har nok lært oberconducateuren at kende, når hun var på øen for at besøge »Bedste«. Aaret efter skænkede hun sin husbond en søn og døde selv.

Wolfsen blev garnisonscaptajn i 1750, da svigerfaderen blev kommandant. Året før havde han holdt bryllup med den 16 årige Charlotte Hedvig Stibolt. Som capt. beholdt han stillingen som oberconducateur, dog uden gage, og det var som oberconducateur han fik med havnebyggeriet og brohovederne at gøre, hvilket igen var årsag til det famøse brev til køkkenskriveren. Brevet indeholdt foruden kritikken af collegiet tillige interessante oplysninger om øen i fordums tid: Sagnene om Castenstene, Jomfrugalgen, Hestekilden foruden en hel række stednavne. Wolfsens projekt til en mindre befæstning fra 1745 er omtalt (side 115 og 120), ligeså forskellige stridigheder, hvori han var impliceret.

Den 12. april 1779 afløste han svigerfaderen som kommandant og fik karakter af Commandeurcapt. Det varede dog kun 4 år; år, hvori han stredes med auditeur Petersen om skifteindtægter, med Hans Sonne i Nexø om et strandet skib og med garnisonscapt. Jacob Kløcker. Under skriveriet rådede admiralitetet Wolfsen til

»at bruge en mere passelig Skrivemaade til Deres Superieurer, da De ved sindig at bedømme, hvad De uberrettiget har skrevet . . . vil erfare, hvad ubehagelige Følger slige Exprætioner kunne have, hvortil De aldeles ingen Anledning har haft eller kunne faa«.

En anden gang slutter skrivelsen med den gamle travet:

»For det øvrige recommanderer vi Enighed og at afværge paa alle mulige

Maade det modsatte som naar det opfyldes vil afværge den for Os ubehagelige Correspondance, som Vi ønsker Os befriet for«.

Ingen af de citerede skrivelser slutter med, at admiralitetet »forbliver« med nogen som helst form for højagtelse.

Over capt. Kløcker klagede kommandanten, fordi capt. havde besværet sig over, at feltskær Breitbart havde sendt sin »Dreng« for at barbære capt. i stedet for at møde selv, og over at Kløcker havde anordnet en »Kirke-Parade« uden kommandantens tilladelse.

Nytårsaften 1782 fik Wolfsen admiralitetets svar, hvori stod:

»Men herfor skulle Hr. Commandeur Capt. (have) irettesat Capt. (Kløcker), hvormed Sagen burde være afgjort. At forulejlige Os med Besværinger over slige Ting, som en Chef, der har Commando og Jurisdiction, kan og bør raade Bod paa« misbilligedes eftertrykkelig, og der fortsættes: »Den i 3. Postindeholdende Beskyldning angaar egentlig Forvalter Andressen og ej Capt. Kløcker, og er altsaa af Hr. Commandeur-Capt. anbragt på det urette Sted«.

Kommandant Wolfsen, der nu var 75 år, har måske også ment, at han var »anbragt på det urette Sted«; thi han søgte kort tid efter sin afsked. Den fik han den 11. juni i nåde og med 300 rdl. i pension og flyttede derefter til sin fødeby Svaneke, hvor han døde i 1791. I våbenhuset i Svaneke kirke er i væggen opsat en stentavle, en gravsten over helten fra Malkværnskansen, Albret Wolfsen. Den nederste del af stenen er viet Herman Bohne Wolfsen's minde, og indskriften fortæller os, at »hans Been Bedækker dene Steen«.

Thomas Christian Stibolt

Den tredje kommandant Stibolt og den første kommandant, som er født på Christiansø (1744), havde i sin ungdom faret på de store have i »Det asiatiske Compagni«s skibe, men uden eksamen. Løjt. blev han først i 1765 efter at have underkastet sig en teoretisk prøve med følgende vidnesbyrd: »Han har et godt Begreb, men ikke stort Geni«. Stibolt havde imidlertid svage lunger, så han i 1770 måtte søge om tilladelse til et kurophold på Christiansø, hvilket kom til at vare 5 år. Derefter forsøgte han sig atter som sømand og kom blandt andet med orlogsskibet »Wagrien« til Nicobarerne. Om denne ekspedition fik han ordre til at indsende en rapport. »Hvad han ved om Forholdene paa Øerne og om deres Generhvervelse for den danske Krone, samt hvad der bør gøres for, at de kan blive nyttige for den danske Stat«.

I 1782 indsendte han sin promemoria til Kommercekollegiet, og 11. juni 1783 blev han kommandant på sin fødeø. Han havde ikke været her mere

*Fig. 31.
Søndre Havn med
Kobls »Pakhus« og
kasernebygningerne
på Christiansholm.
(fot. Eva Bunch)*

end ét år, før han af en generalkrigsret blev dømt til at reprimanderes og bøde til Søkvæsthuset, fordi han havde været uforsigtig at modtage betaling ved en session i Sønderjylland. Han blev dog capt. i 1798; men ved den forandring, som den kongelige resolution af 7. marts 1795 medførte i fæstningens officersforhold, blev han afskediget af søétaten med fuld gage i ventepenge 426 rdl. 60 sk.

I Stibolts sidste kommandantår blev der anordnet en »Casse-Commission« på fæstningen bestående af kommandanten, forvalteren og en anden officer, og hver af dem skulle have:

»sin særskilte Nøgle til en Jern-Casse med 3 forskellige Laase og derudi indlægge de penge, som tilhører Hans Majestæt Kongen«.

Jern-Cassen står nu på museet i Lilletårn (fig 27) og anbefaler anordningen. Fri for ubehageligheder under sit otium blev Thomas Stibolt ikke. Den 16. februar 1798 blev der nemlig meddelt ham en skarp irettesættelse for hans forhold ved besigtigelsen af de nye kasernebygninger, som blev opført på Christiansholm i hans kommandanttid i årene 1788–91.

Stibolts frue, Marie Magdalene Dressing, døde i 1807, mens han selv levede til 1816.

Soldaterboliger – Haver – Husdyr

De tre kasernebygninger på Christiansholm, som blev opført under Tordenskjoldskrigen, og som tillige med Kongens Køkken dannede Christiansøgaden, karakteriseredes i 1753 i Gieddes projekt som »Trende af Ælde ganske forfaldne Bindingsværks Infanteri Baraquer«, hvis materialer ikke kunne anvendes til andet end »Skilderum og Opskalke«.

Kommissionsbetænkningen af 1785 – udarbejdet af prof. Rawers – indeholder om de samme bygninger:

»Barakkerne er faldefærdige, 2 nye Længer bør opføres i 2 Etager paa samme Sted som de gamle Barakker«.

Dette bygningsarbejde – det eneste der blev realiseret af de kostbare planer fra 1785 – blev opført i årene 1788–91 og kostede 20556 rdl. 86 sk. fordelt på 4 regnskabsår.

Mens de gamle kaserner var énetages huse af bindingsværk, skulle de nye have to etager med kviste i tegltaget og være af tilhugne sten. Husene benyttes den dag i dag af størstedelen af øernes befolkning (fig. 28).

Bygningerne betegnede ofte »Baraquer for Fæstningens faste Besætning med Lejlighed for Officererne ved Enderne«.

De fleste soldater var nemlig gifte og havde deres beboelse her. Hver familie havde to små værelser, hvoraf det største var $3 \times 3\frac{1}{2}$ m med to vinduer, det mindste 3×2 m med kun ét vindue. Højden i værelserne var ca. $2\frac{1}{4}$ m. Efter dr. Curttz rummede det største værelse »foruden en stor Stand-seng (fast seng) endnu nogle Møbler«, det mindre »tjente til 1 à 2 tæt hos hinanden staaende Senge, desuden opbevaredes her Fødemidler, Gangklæder, Fiskeredskaber og meget mere«.

Fire soldaterlejligheder var fælles om et køkken med åbne ildsteder om en kæmpemæssig skorsten. Hvis alle fire soldaterkoner skulle lave mad på samme tid, må man håbe, at de har vist mindre »Ufordragelighed, Animocitet og

Trættekærhed« end visse officerer, præster og en enkelt feltskær. Efter traditionen måtte konerne ikke forlade køkkenet, før en soldat af vagten havde synet og godkendt lokalets tilstand, hvad orden og renlighed angik.

Soldaterhytter (fig. 29)

Med så små lejligheder – ofte til børnerige familier – er det forståeligt, at de menige for egen regning byggede sig små stenhytter til opbevaring af fiske-redskaber, vaskebaljer, nedsaltet torsk og sild og deslige. På tegninger fra årene 1810–20 kan man tælle 44 sådanne »Soldaterhytter« på Christiansholm og 22 på Frederiksholm. Hytternes form og størrelse har til dels rettet sig efter terrainets beskaffenhed, placeringen ligeså. Flere af hytterne er sikkert ældre end fæstningen og benyttedes af fiskere, der boede her i sommertiden.

Haverne

Ligesom hytterne var et privatanliggende således også med småhaverne, hvorom Thura skrev i 1756:

»Commandanten har tvende Haver omtrent 50 til 100 Skridt i Firkant, med adskillige Frugt-Træer udi. De andre Betjente have hver 1 à 2 Haver, ja fast enhver gemen Soldat og Matros har sin Have, som imellem Klipperne er opfyldt med Jord og med Sten-Gierder omgiven. Disse Haver forsyner dem med fornøden Kaal og Urter, saa de ikke behøve at hente deslige på Bornholm«.

I soldaternes småhaver dyrkedes efter dr. Fich (1807): »Kaal, Petersilie og Selleri. Hist og her finder man ogsaa et Frugttræ, men som sjældent blomstrer.«

De nævnte grønsager har sikkert været et kærkomment supplement til den ensformige kost og muligvis medvirket til at begrænse de vitaminmangelsygdomme – evt. skørbug – som besætningen led under de første år i fæstningens historie. Bornholms kontributionsregnskab for 1696 nævner således »200 – mere eller mindre Soldater – som ere døde under Fæstningens Opbyggelse«. Og i 1785-86 døde her 38 personer, og »iblandt de døde vare 20 henrykkede af den grasserende Sygdom, som haver vedvaret hen imod et Aar«. Præstens annotationsbog fortæller dog intet om sygdommens art. Derimod melder protokollen for øens optiske telegraf, at der 29. marts 1814 lå 37 syge på sygestuen, 26 med skørbug. Åbenbart har man fået for meget saltmad og for lidt grønsager, skønt dr. Curdtz påstår, at haverne frembragte køkkenurter i en »saadan Overflødhed, at Grøntsager stundom overførtes til Bornholm«.

Thura omtaler, at kommandanten havde to haver, den ene findes endnu, den ligger øst for kirkegården og er smykket med en lille pavillon og en sten-sat vanddam. I 1809 købte kommandant Kohl en have af forvalter Siersted, da denne rejste fra øen. Det var en stor have, som Siersted havde anlagt, og hvori der ligeledes var en pavillon. Haven blev i 1839 solgt til staten og kaldes derefter »Kongens Have, hvis Dyrkning og Nytte tilhører Commandanten, mens Embedsmændene have stadig Adgang, og Folket saavidt vides efter Fr. VI's egen Bestemmelse om Søndage og Helligdage«.

Og »Havetidende« for 1841 fortsætter med at fortælle, at træerne ikke er store, »men dog her afgive en sand Prydelse«.

Ved siden af »Kongens Have« ligger de »tvende Lunde«, som kommandant Stibolt anlagde i 1771 »til alles Fornøjelse«, og hvori hans mindsten står.

Dr. Fich kalder den lille beplantning af elm, ask og ahorn for »Øens eneste Lyststed . . . hvor man ser den eneste grønnende Natur . . . Her paa denne Grønsværplads bliver hvert Aar paa St. Hansdag holdt offentlig Dans«.

Da hytter og haver for de flestes vedkommende var bygget og anlagt af soldaterne selv, fandt der i fæstningstiden en vis form for »køb« og »salg« sted, og da soldaterfamilierne ved nedlæggelsen måtte fraflytte øerne, overtog staten hytter og haver mod en erstatning til fraflytterne.

Husdyrhold

Husdyrbrug i egentlig forstand har der vel næppe været på Erteholmene. Men trods den ringe mængde græs og de besværlige tilførsler af vinterfoder viser beretningerne, at der om ikke altid så dog til tider fandtes husdyr: køer, får og heste.

Om Gudhjem-fiskerne hørte vi hos Rasmus Rafn, at de i sommertiden havde kvæg med på holmene. Dette var før fæstningstiden.

I skrivelse til kommandant Hoffmann af 23. november 1685 omtales:

»Med de anordnede Køer og Stude dér paa Christiansø at underholde, lader sig vel ikke practicere i denne Vinter, men faar at bero til videre.«

At præsten Anders Jensen Aalborg holdt ko, og at der også fandtes en »Blakrygget Ko« viser en retssag fra 1687. Soldaten Niels Maartensen havde nemlig et forhold til de nævnte køer, og da dette dengang var strafbart, blev han dømt til »Baal og Brand og tillige med Køerne at kastes paa Ilden«. Dommen blev fuldbyrdet i Rønne, hvor mestermanden og præsten Schottving hver fik 4 rdl. for at medvirke ved den makabre afstraffelse. Man nøjedes dog med at brænde én ko; thi køer koster penge.

I Thuras beskrivelse fra 1756 hedder det:

»Commandanten og Betjentene have og hver en à to Kjør, hvoraf de ej alene selv kan have den fornødne Mælk, men endog sælge til de Gemene. Høet til dette Kvægfoder føres dem til fra Bornholm. Af Heste er ingen paa Øen, siden de der ikke kan bruges.«

Dr. Fich omtaler også kvæghold:

»Vaaren 1806 købte Commandant v. Kohl og Skolelærer Jansen to magre Oxer paa Bornholm, og lode dem transportere over paa den ubeboede Klippe Græsholmen. Her forblive de Sommermaanederne igennem i deres Fangehold og nærrede sig meget godt af den ringe Vegetation, saa at de om Efteraaret, da de bleve ført over til Slagtning paa Christiansøe, vare temmelig fede. Deres Ejermænd besøgte dem ofte i denne Ensomhed. Af Firfodsdyr befunder sig, Svin undtagen, blot fire Køer paa Christiansø.«

Løjt. Bech skrev i sine erindringer, at kommandanten i 1808 havde en ko på Græsholmen. Hver aften og morgen svømmede koen over til Frederiksholm for at blive malket. Var søen for oprørt i Tårnrenden, måtte pigen roes over til Græsholmen.

Chr. VIII besøgte som kronprins i 1824 fæstningen og skrev derom i sin rejsejournal: »En Hest haves til at udrette Kørslerne med, og dette har allerede været til betydelig Besparelse ved Arbejdet.«

Amtmand Thaarup opgav i 1839 antal heste til 2 og antal køer til 14-16, hvoraf de 5 tilhørte kommandanten.

Den svenske capt. Gosselmann, der i 1842 kom til Christiansø med hjuldamperen »Svenska Lejonet«, mente, at der ikke fandtes hunde på øen; thi hans jagthund vakte mere opmærksomhed hos børnene, end dampbåden hos de voksne.

»Inden Heste reglementeredes« benyttede man stude, og et kort fra 1820 kalder en bygning på Frederiksholm: »Kongelig Studestald«. På Christiansholm ligger endnu »Hestehytten«, der havde plads til 4 heste og forstue til hakelsesskæring.

Den 7. august 1863 befalede marineministeriet:

»At Hesten, Vognen og alle Staldrequisitter oversendes til Svaneke og bortsælges paa offentlig Auction.«

Kommandanterne von Kohl

Den kongelige resolution af 7. marts 1795, der bragte kommandant Thomas Stibolt på ventepenge, gjorde premierløjtnant Kohl til den reducerede fæstnings førstemand. Han døde imidlertid 3 mdr. senere, og den smukke gravsten på kirkegården med dybtindhugget våben og indskrift fortæller, at »Hans efterladte Enke, Børn og Besætning, som stode under hans Commando, beklager Tabet af den værdige Mand og Fader«.

Sønnen, Johan v. Kohl, der var blevet fæstningens næstkommanderende, blev nu ved faderens død beskikket til Interimskommandant, hvilket han var fra 1796 til 8. august 1800, da han blev virkelig kommandant.

Johan Henrik Valentin August v. Kohl (fig. 30) var født på fæstningen i 1763, og han er altså den anden kommandant, der er barnefødt her. Kohl blev anset for at være en særdeles dygtig mand, og han modtog da også fra flere sider betydelig anerkendelse for sit mod og sin omhyggelighed. Kun fra en enkelt side høres det modsatte.

Nævnes skal således, at Chr. VII sendte ham medaljen »Pro Meritis« for hans »Aarvaagenhed og utrættelige Paapassenhed i Commandantskabet paa Fæstningen«.

Grosserer-Societetet skænkede i 1803 en sølvtekande, en sukkerdåse og et halvt dusin guldteskeer med indskriften »Ædel Daad udøvet 18. September 1803 ydes dette Minde« Kohl havde – under stor risiko for selv at miste livet – reddet en kaptajn og hans søn fra at drukne under en stranding ved Christiansø.

I 1807 modtog Kohl en guldsnustobaksdåse besat med ægte perler af den svenske kong Gustav III. Anden juledag 1806 om eftermiddagen strandede nemlig en svensk tremastet skonnert »Flöndaran« under Gyldenløves batteri. Skibet var på vej til Stralsund med 55 svenske soldater og med en besætning af 13 mand. Kohl forsøgte at nå ud til skibet, før det grundstødte, men han måtte vende om. Fra skibet lykkedes det heldigvis at få en trosse i land, og ad

den klatrede alle 68 mand med risiko for at knuses mod klipperne. Forkomne, som de var, blev de ført til kommandantboligen for at komme til kræfter igen.

Endelig skænkede Sjøassurance-Compagniet Kohl en kostbar kikkert som tak for de tjenester, han havde gjort danske skibe før og under Englænderkrigen.

Da efterhånden næsten alle soldater var gifte og boede i lejligheder i Gaden, og der desuden efter den nye ordning kun skulle være 55 Gemene, havde man ikke brug for Kongens Køkken ved nordre ende af Christiansøgaden. Bygningen blev nedrevet, og for egen regning lod Kohl bygge det smukke »Pakhus«, som står der endnu (fig. 31). På grund af sin »Conduite« under strandinger, var Kohl blevet udnævnt til strandingscommissær, og pakhuset benyttede han – før krigen – til oplagring af ladningerne fra havarister, som indkom i havnen. Således kom i 1806 et stort amerikansk tremastet skib ind i havnen som havarist. Skibet blev repareret på fæstningens lille værft, og mens det stod på, havde skibets kaptajn taget ophold på Bornholm, hvor han mente, der var større mulighed for at more sig.

I samme måned – december 1806 – løb et stort russisk skib ind i havnen. Der var noget muggent ved kaptajnens adfærd, hvorfor han blev sendt til Bornholm og stillet for en Gæsteret sigtet for assurancesvig. Han havde nemlig erklæret, at en del af lasten var kastet over bord i stormvejr, en del, som det siden viste sig, at han havde solgt til bornholmere, mens han lå under kysten.

Under sådanne forhold havde Kohl god brug for sit pakhus. Antegninger med kridt på bjælkerne fortæller endnu om husets funktion. Under krigen benyttede forvalteren pakhuset til de store beholdninger af ekstraproviand, som forholdene krævede, og fæstningen må ikke have haft så små beholdninger, siden Kohl den 21. juni 1808 kunne afvise et tilbud fra Bornholms gouverneur om smør med bemærkningen om, at han havde smør til 15 måneder. Man må håbe, at der ikke var blevet sparet alt for meget på saltet, nu sommervarmen stod for døren.

Da Kohl i 1811 tog afsked, solgte han pakhuset og to kølhalerflåder m. m. til staten og flyttede til Rønne med titel af generalkrigscommissær. Han døde den 13. juli 1820 og ligger begravet på Rønne gamle kirkegård, hvor en stilig sandsten smykker den kække kommandants sidste hvilested.

Kohls første ægteskab med en datter af Holmens forvalter, Petronelle Poulsen hed hun, var højst ulykkeligt, det varede kun ét år. 1803 fik han separationsbevilling og senere skilsmisse. To år efter sin afgang giftede han sig med en datter af byfoged Prahls Arboe i Hasle.

Fig. 32. Radering af S. L. Lange 1819. (Bornholms Museum)

Kommandant Kohls første militære opgave var naturligvis at gøre den kongelige resolutions reduktionsplaner til virkelighed. Reduktionsplanen var imidlertid en udpræget langtidsplan, idet bekostningen til forbedringerne af havnebatterierne m. m. stort set skulle holde trit med de besparelser, der fremkom ved reduktionen af officerer og mandskab (2 officerer, 8 underofficerer, 3 civile betjente og 40 soldater).

Besparselsen udgjorde det første år 4410 rdl.; men heraf skulle ventepenge og pensionerne til de 40 afgåede soldater tages, så der blev ikke meget tilbage til istandsættelser. Et beløb, som altså ville forøges, efterhånden som soldaterne uddøde. Soldaterne, som var på ventepenge, eller rettere beholdt deres gage og kost, måtte dog gøre tjeneste som arbejdsmænd ved reparationerne. Efter planen skulle jo havnebatterierne sættes i stand, og på en sten i Juels batteri står indhugget:

»An. 1797 d. 3. April begyndt Batteriets Anlæggelse og færdig d. 30 September 1797. Hr. int. Com. J. V. A. von Kohl«.

På Sehesteds batteri læses:

»A. 1799 d. 22 April begyndt Sehesteds Batterianlæggelse og fuldført d. 31 juli samme Aar. Com. J. V. A. von Kohl«.

Vinteren 1799–1800

I en underdanigst »Pro-Memoria« til collegiet skrev Kohl den 9. april 1800 således:

»Vinteren har her været overordentlig streng, og Søen fra Dec. Maaned f. Aar været fuld af Is, saa at Besætningen har ej været i Stand til at have i denne lange Tid noget Fiskeri af Søen til Underholdning for dem og deres talrige Familie. Jeg har givet dem al den Forstrækning, det har været mig mulig. Men havde jeg ej været saa lykkelig at faaet de naadigst tilsendte 200 Td. Rug, havde her bleven almindelig Hungersnød mellem alle her paa Fæstningen værende. Da de naadigst tilsendte 200 Td. Rug var uddelt mellem de højst trængende, og Søen den 5. ds. blev nogenledes fri for Is, oversendte jeg en Baad til Bornholm for at indkøbe nogen Rug, og idag faaet den tilbage med den Efterretning, at der næsten var ingen Rug at faa til Købs, og det lidet, som kunne faaes, kostede 7 Rdl. 32 Sk. pr. Td. Saa at mange Mennesker paa Bornholm havde lidt Nød for Brød. Hvorfor jeg højlig nødes til underdanigst at bede det Høje Kongl. Collegium naadigst vil forunde Fæstningens Beboere 250 Td. Rug. Jeg kan underdanigst forsikre, at uden samme vil her blive stor Brødnød for de herværende 461 Mennesker. Hele Besætningen har Vinteren over været friske«

Da den strenge vinter var omme, fortsatte Kohl de planerede arbejder, deriblandt fornyelsen af »Flydebroen« og opførelse af to ammunitionshuse. Dertil kom så »Storetaarns Reparation og dets Indretning til en Fyr«, hvorom collegiet den 6. juni 1800 indgik kontrakt med mur- og tømmermester Westh.

I løbet af det næste halve år blev der foretaget en ombygning af Storetårn, idet der imellem de to cylindriske mure blev opført et fyrtårn, hvis øverste del med lanternekammeret stak op gennem taget på fæstningstårnet. Denne ejendommelige placering af et fyrtårn var nok den eneste mulighed, når fyret ikke måtte genere kanonskydningen og heller ikke måtte tage dagslyset fra Storetårns værelser ved anbringelse i tårngården.

Arbejdet skred rask fremad; men 11. oktober meddelte det kgl. toldkammer, at »formedels Mangel paa Glas kunne ej de til Fyret behøvede Vinduer blive færdige«.

Det nye tag på såvel Storetårn som fyrtårnet skulle beklædes med blikplader, der blev sammenloddede og malede, et arbejde, som det ikke lykkedes at fuldføre på grund af storm og regn, inden vinteren satte ind. Man måtte derfor nøjes med tag af vragbrædder.

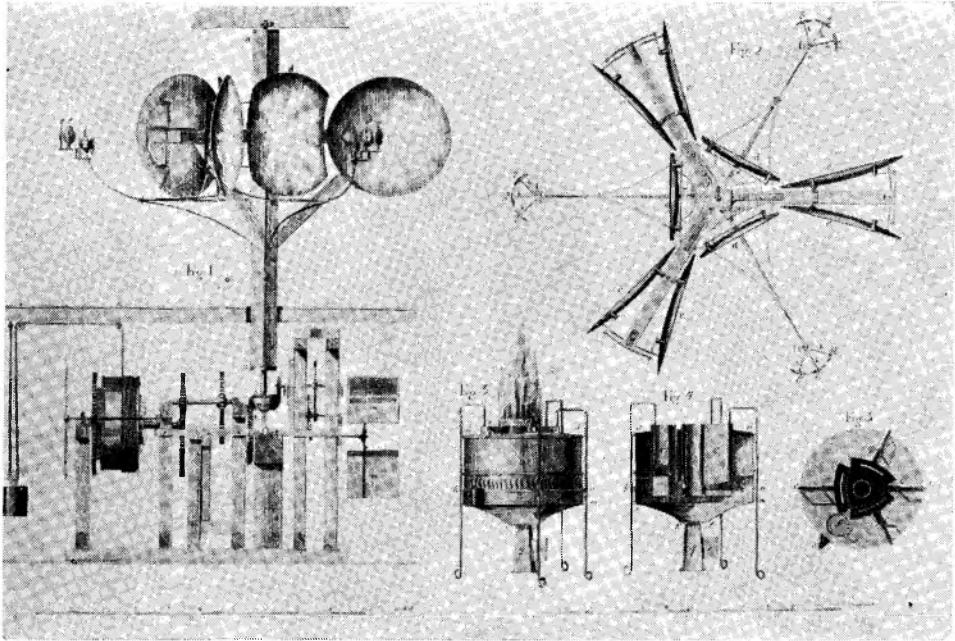

Fig. 33. Løwenørns spejlfyr set fra siden og fra oven. Nederst til højre olielamperne. Tavle i Løwenørns: *Om Fyrers Indretning*. Videnskabernes Selskabs Skrifter 1806.

Af materialer fik Kohl fra Bornholm sand til murerarbejdet og sandsten til fyret og kirketrappen. Kalksten forsøgte han at skaffe sig, ved at lade lodserne sejle ud til de forbipasserende skibe for at høre, om de havde kalksten i lasten, og om de var villige til at sælge deraf.

Foruden de håndværksmæssige arbejder var der jo også de militære opgaver, der skulle passes, ikke mindst i en urolig tid, hvor Napoleon vendte op og ned på Europas riger og lande.

30. juni 1800 indberettede Kohl:

»For ej, at det her foretagne Arbejde skulle lide noget Ophold har jeg brugt Søndag Eftermiddag til at exercere Besætningen med Canonerne, Haubitzerne og Haandgeværene. Den 13. ds. Blev Besætningen saavel som de i Fæstningen værende Pensionister og de Drengene, der var 14 Aar og der over anvist sin Post«

Med fæstningens 17 kanoner blev der skudt 102 skud og med de 12 haubitzer 120 skud, blandt andet til en skive anbragt på Østerskær. Øvelsen forløb således, at Kohl kunne skrive:

»Det er en sand Glæde at se dette Mandskab, som dog for Størstedelen maa ernære deres Familier med Fiskeriet, som forarsager dem foruden den kongelige Tjeneste, betydelig Arbejde, at kunne med saa megen Fermitet og Munterhed vise dem i deres Krigsøvelse.«

Indberetningen viser, at man i urolige tider benyttede ikke blot de afgåede soldater, men også de store drenge ved kanonbetjeningen. At børnene dengang deltog i de voksnes arbejde, fremgaar af følgende afsnit af en memoriale af 28. december 1800.

»Beskæftigelsen for Ungdommen her paa Fæstningen bestaar derudi at Drengébørnene, naar de er 10 Aar gamle, maa saalænge Søen er aaben, tage paa Søen og fiske. Naar Vejrliget ej er saaledes, at de kan være paa Søen, maa de være Faderen behjælpelig med at forarbejde det behøvende Fiskeredskab, og saaledes ere alle Tider i Beskæftigelse.

Pigebørnene maa om Sommeren være deres Mødre behjælpelig ved Sildefangst, holde de tilbørlige Sildenetter i Stand og den øvrige Tid, de have tilovers om Dagen fra deres Fiskeriers Nedsaltning og Behandling, bruge de til at saa og plante i deres Haver, da enhver Familie har en liden Have, hvor de kan have saa meget Grønt, som de behøve til Vinteren, og dette Arbejde maa Konerne og deres Døtre bestride. Om Vinteren ere de flittige med at spinde, ikke alene forarbejde de selv alt det lærred, de behøve, men endog spinder og binder de nye Net, som de behøve til Sildefangsten om Sommeren. Saa jeg kan underdanigst forsikre at saavel Mændene, Konerne som Børnene ere bestandig i Beskæftigelse og meget stræbsomme«

Kohls bemærkning om børnene: »Desværre lærer de ej at skrive eller regne, som er til stort Tab for den herværende Ungdom«, er vel ret forståelig, når hensyn tages til deres deltagelse i de voksnes arbejde.

1800–1807

Danmarks indtræden i et væbnet neutralitetsforbund med Rusland, Preussen og Sverige den 16. december 1800 foranledigede kommandant Kohl til 3. januar 1801 at tilkendegive:

»at der til at forsvare Fæstningen Christiansø efter dens nuværende Defension vil behøve i det ringeste 300 Mand foruden den nuhavende Besætning, der er 96 Mand, desuden er her 16 Pensionister og 14 Dreng. Sidstnævnte kan bruges paa Batterierne til at lange Krudt m. m. Af den faste Garnison kan fradrages 18 Mand, der formedels Alderdom og Svaghed m. m. ej kan bruges paa Batterierne, bliver altsaa det brugelige Mandskab, Pensionister og Dreng over 13 Aar ialt 108 Mand. Fæstningens nuværende Defension bestaar af 40 Stk. 18 Punds, 54 Stk. 12 Punds og 17 Stk. 8 Punds Canoner, som kan bruges og er placerede paa de 4 Hoved- eller Havnebatterier, begge Castellerne og paa de gamle endnu nogenlundes brugelige Batterier, desuden findes 12 Stk. 12 Punds Haubitzer, og foruden disse ville endnu 12 Stk. af samme Slags være højst nødvendige«

Kohl mente, at forstærkningen på 300 mand lettest kunne fås på Bornholm, hvorfor han bad om, at kommandanten i Rønne måtte få befaling til udlevering af mandskab, hvis fjendtligheder skulle opstå.

Indtil fæstningen fik den ønskede forstærkning, udbad Kohl sig tilladelse til med magt at forhindre fremmede krigsskibe i at søge havn på Christiansø. Hvis kommandanten fik, hvad han begærede, ville han underdanigst forsikre ej at overgive fæstningen, så længe blodet strømmede i hans årer.

Den 1. februar 1801 blev afholdt folketælling. En gennemgang af folketællingsskemaerne viser, at der på Christiansø var 494 indbyggere fordelt på 143 husstande.

102 mand i fæstningens tjeneste	9 tjenestepiger
16 mand var afgåede	26 enker
132 sønner (drenge)	15 pensionistkoner
250 mandlige indvånere	113 døtre (pigebørn)
81 gifte kvinder	244 kvindelige indvånere

Om denne befolkning siger dr. Fich:

»Næsten alle Indvaanere, Mænd som Quinder gaar med Træsko, hvormed de foraarsage en stærk Klapren paa Stenene. Den røde Farve er deres Dragters sædvanlige Farve«.

Resultatet af vor indtræden i neutralitetsforbundet var jo, det for os så ulykkelige »Slaget paa Rheden« skærtorsdag den 2. april 1801, der efterfulgtes af en våbenstilstand, hvorfor Christiansø foreløbig ikke mærkede noget til urolighederne. Ja, i slutningen af april fik den endog besøg af den engelske viceadmiral sir Thomas Fremantle om bord på en engelsk »Man of War«, og det uden at det kom til sådanne begivenheder som dem, et par englænderes besøg på Bornholm forvoldte.

Besøget på Erteholmene omtales i Oman's bog om Nelson, og lyder i oversættelse:

»Fremantle gik i land og tilbragte en sen aprildag på en lille klat ø kaldet Erteholmene, efter hans skøn næsten ved verdens ende. Et utal af solbrændte børn med små lokker klatrede frygtløst om ved siden af den strålende kaptajn fra et engelsk krigsskib, da han højtidelig promenerede med en elskværdig, kedelig gouverneur rundt i et kongerige bestående af 7 klippefulde småøer, der ikke dækkede mere end en kvadratmil og ikke indeholdt andet end et fyrtårn, barakker og fiskerhytter«.

Udover at begge indsejlinger til havnen blev spærret med »stærke hidovertrukne Jernlænker«, og prof. Magius projekterede ny Ravelin og smedje, foretog man sig ikke noget ekstraordinært med fæstningen i de følgende år.

Løwenørns spejlfyr (fig. 33)

Kommandør Poul de Løwenørns fyr på Christiansø, som blev påbegyndt i 1800, trådte først i funktion i 1805, og det var det første spejlfyr i Danmark og første fyr på øerne, idet et tidligere projekteret »Vippefyr« aldrig var blevet virkeliggjort.

I det store lanternekammer stod i midten en lodret aksel med tre vandrette vinger (reverberer), hvortil 3 lamper og 9 hulspejle var fastgjort. 3 spejle til hver lampe. Hulspejlene var af blanktpudset metal med en diameter på ca. 1¼ m og med en vægt af 160 kg.

De roterende dele, som vejede 2000 kg, bevægedes af et urværk, én gang rundt pr. minut, hvorved der, når lamperne brændte, fremkom ét blink hvert 20. sekund. Hvis man befandt sig tilstrækkelig nær øen, lyste fyret svagt hele tiden, hvilket var en fordel, når skibe ved nattetide søgte havnen. Vingerne

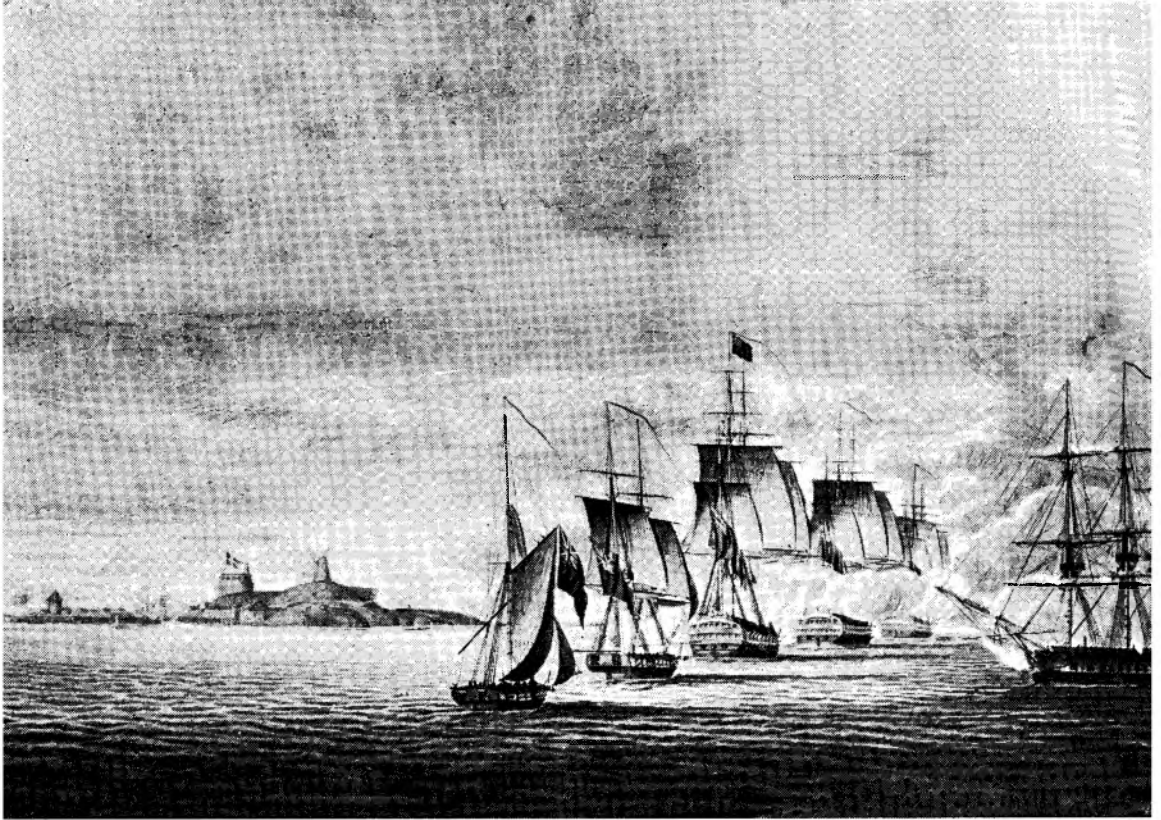

Fig. 34. Akvarel af Jacob Petersen. (Frederiksborg)

fyldte næsten hele lanternekammeret, således at man måtte følge med rundt, hvis man opholdt sig i kammeret, når fyrets tre »argantiske Lamper« var i bevægelse.

Men fyret skulle også tilses og passes, og det pålagde man forvalteren. Hans instruks af 26. august 1805 siger, at han skal passe, at det »antændes og udslukkes paa de befalede Tider«, at det vedligeholdes og pudses, samt at der føres journal over vejret. For dette arbejde fik forvalteren 200 rdl., men »haver han selv at lønne de fornødne Fyrpassere«. De førstansatte fyrpassere var Peter Svendsen og Lars Nielsen fra Bornholm. De fik hver 80 rdl. i løn og kvarter anvist af kommandanten.

Den 24. september blev afholdt »Extraret«, hvor fyrpasserne blev taget i ed til indskærping af deres pligter, hvilke bestod i »at møde 1 Time før Tændingen og have Vagt den første til Midnat den anden fra 11½ til Fyrets Slukning«.

»Skattelisten« for 1811 omtaler: »Oppasserske ved Fyret, Anna Margrethe Svendsen«, man veg altså ikke tilbage for kvindelig betjening; arbejdet har næppe oversteget hendes kræfter, idet krigsbegivenhederne medførte slukning i lange perioder.

Englænderkrigen

Da Danmarks neutralitetspolitik i det lange løb ikke kunne opretholdes, blev landet atter indviklet i krig med det søfarende England og med Sverige, og herunder kom fæstningen Christiansø til at spille den rolle, som oberst Henrik Ruse i 1662 havde tiltænkt den: nemlig at tjene som tilflugtsted for kapere i Østersøen.

Farvandene omkring Bornholm besejledes af fjendtlige handelsskibe, og efter tabet af vor stolte flåde udstedte kongen 14. september 1807 en kaperforordning, som de dristige bornholmske skippere også benyttede sig af til at gøre indbringende kup ved i nattens mulm og mørke at »skære« fjendtlige handelsskibe ud af konvojerne og indbringe dem med deres rige last til bornholmske havne eller til Christiansø, hvis kanoner kunne yde beskyttelse ved eventuel forfølgelse fra fjendtlige flådeenheder.

På Christiansø blev 12. oktober nedsat en priseret med auditeur L. Lemmich som dommer og løjtnant Kirkeby som prisecommissær, og retten fik i den kommende tid ikke så lidt at bestille, takket være øens gode beliggenhed. Fæstningens egne officerer og matroser ville gerne med i dette eventyr, og Kohl gik – om end med nogen betænkelighed – med til at lade lods båden (der bar navnet »Telegraf«) og »Langbaaden« udruste til kaperfærd. Når man gennem kikkert havde set, at observerede skibe var fjendtlige, kunne de nævnte både gå ud og opbringe dem.

Kaperskibenes sejlads under og omkring Christiansø og deres tilhold i havnen, kunne naturligvis let give anledning til reaktioner fra fjendtlige skibe, og så var spørgsmålet, om fæstningen efter den foretagne reduktion just var rustet til at løse opgaven: at tjene som sikkert tilflugtsted for kapere.

Spørgsmålet deler sig uvilkårligt i to: Befæstningen og besætningen.

Angående befæstningens tilstand vil vi høre, hvad en af officererne, løjtnant M. C. Bech, skriver i sin bog »En kjøbenhavnsk Grosserers Ungdomserindringer 1787–1816«.

»De tvende Øer ere befæstede med Batterier fra 4 til 6 Kanoner, der ere i større eller mindre Afstand fra hverandre hele Øen rundt. De største ere

Havnebatterierne, som beskyttede Indløbet, saavel i nordre som i søndre Havn. Alle Batterierne vare dengang monterede med 12 Punds Jernkanoner, der vare yderst slette og medtagne af Ælde; store Huller fandtes i Sjælen paa dem alle. Desuden var der tvende ældgamle 100 Punds Haubitzmorterer der vare placerede paa de højeste Punkter af Øen, og endnu nogle og tyve – ogsaa gamle 12 Punds Haubitzer, der med Haandkraft kunne føres rundt omkring. Alle Batterierne havde ikkuns en Alen høj Jord- og Stenbedækning eller Brystværn, saa Kanoner og Mandskab stode aldeles blottede. Mortererne, erklærede jeg strax, vare saa svagelige, at de ej kunne udholde at kaste Bomber. Nogle maadelige simple Krudthuse vare anbragte bag ved nogle af Batterierne. Jeg forbausedes, at en Admiralitetets Fæstning kunne være i saa maadelig Stand. Jeg havde tænkt mig den ganske anderledes bedre.

Bech's lidet flatterende skildring af fæstningens tilstand er måske i nogen grad påvirket af forskellen, mellem hvad han havde ventet at finde på øen og det, han fandt, da han kom dertil den 30. juli 1808. Det var dog ikke blot 12 punds kanoner, han fandt; thi efter von Munnich's kort, »Optaget saadan som Øen befandtes ved det engelske Bombardement«, stod her 53 stk. 18 punds kanoner. Bech's erindringer er nedskrevet 56 år efter begivenhederne og uden anvendelse af notater. Ingen vil derfor bebrejde ham, at der i hans »særdeles gode Hukommelse« er foregået en række forskydninger. Det samme kan muligvis gøres gældende om Staggemeiers beretning.

I omtalen af englænderen Fremantles besøg på Erteholmene i 1801 nævnes ikke ét ord om befæstningen, som altså ikke har gjort noget indtryk på den gæve viceadmiral. At han ikke ligefrem har fået lejlighed til at se kanonerne ind i »Sjælen«, følger vel af sig selv.

Spørgsmålet, om fæstningen havde den fornødne besætning til i en given situation at kunne beskytte kaperne, har Kohl allerede besvaret i 1801, da han bad om en forstærkning på 300 mand.

Den 21. august 1807 modtog Kohl fra København et »Expresbrev«, som trods navnet dog havde været 9 dage undervejs. Brevet indeholdt en ordre til »at sætte Fæstningen i illsom Forsvarsstand og tage sig i Agt for en Overrumpling«.

Efter denne ordre udbad kommandanten sig 300 mand af Bornholms kommandant, oberstløjtn. Funch, og tilføjede:

»Faar jeg ikke Tilladelsen at maatte antage disse paa Bornholm, er jeg ulykkelig, saafremt jeg bliver angrebet«.

Funch var ikke meget tilbøjelig til at efterkomme Kohls ønske, og bornholmerne mente, at de, ved de privilegier de besad, var fritaget for at gøre

krigstjeneste uden for Bornholm. Trods privilegierne måtte de dog finde sig i at afse 280 mand til nabøen i Østersøen, og dette forhold varede til 1814. Antallet af udskrevne har dog varieret en del, og soldaterne blev afløst hver måned. Indtil 1812 havde der været udkommanderet 300 ugifte mænd, hvoraf ingen havde været på fæstningen mere end 2 år sammenlagt.

Ordren om at bringe fæstningen i forsvarsstand, kom ikke meget for tidlig; thi allerede 8. september 1807

»havde Fjenden saavel om Dagen som om Natten været her lige under Fæstningen da slukkede jeg Fyret«.

Således skrev Kohl til Bornholms amtmand, efter at han havde fået »den skrækkelige og Grummelige Capitulations Dobra«.

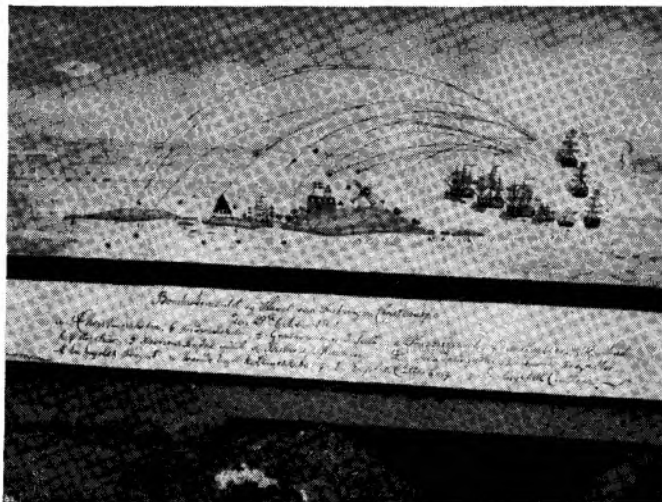
Samme amtmand Thaarup kunne 27. november rapportere, at 6 af 9 kappede skibe, til en værdi af 3½ tønne guld, lå i havnen på Christiansø, og et par dage efter kom kaperkapt. Birch med »3 skønne Ladninger Hamp m. m.«, som han havde opbragt. Skibene skulle senere føres til København. Ved auktion indbragte de 212.731 rdl.

Midt i november havde Kohl fået 8 duelige underofficerer af søartilleriet, og de skulle uddanne 20 matroser, som i januar 1808 kom til fæstningen sammen med 20 søartillerister, ydermere blev 200 mand af marineregimentet, der bestod af dårligt, hvervet mandskab, sendt hertil under kommando af kapt. Hannibal Krieger og løjtnant Munnich. Det var den 14. marts, og de tog Storetårn i besiddelse til kvarter, hvor de efter traditionen sov i hængekøjer ligesom på et orlogsskib.

Nu skulle fæstningen vel være ganske godt bemanded; blot kanonernes rækkevidde havde været bedre, kunne Kohl med større sindsro i sin kikkert have betragtet de fjendtlige skibe, som efter hans dagbog næsten daglig viste sig. Fra 26. maj til 4. juni observeredes der skibe hver dag, og sidstnævnte dag måtte man slå alarm.

Alarmtrommen lød også den 20. maj 1808, og hver mand måtte på sin post, da en svensk orlogsbrig forfulgte en båd, der kom fra Bornholm. Briggen skød, men ramte ikke båden, senere kom den tilbage, og da »værffedes« 2 bomber fra fæstningen mod den. Den 24. var der igen alarm, og hele besætningen var på vagt natten lang, efter at først 3 skibe og siden en hel flåde af fjendtlige krigsskibe havde vist sig. Dagen efter blev der skudt på en engelsk brig, og en fregat blev set på samme tid nord for fæstningen. Endelig blev »Langbaaden«, der med 7 mand var på vej til Bornholm for at hente brænde, den 10. juni jaget af fjendtlige brigger, som skød nogle skarpe skud. Mandskabet roede dog så stærkt, at forfølgelsen måtte opgives.

Fig. 35.
 Prospekttegning af
 Engländerbombardementet
 24. oktober 1808.
 (Christiansø Museum)

Da Bornholms og Christiansø's beliggenhed var sådan, at der kunne befrygtes en fuldstændig isolation, havde regeringen 22. december udnævnt en gouverneur for de nævnte øer med uindskrænket myndighed, så længe krigen varede. Den første hed Georg A. Koefoed, der imidlertid 8. december 1808 blev afløst af Carl A. Rothe.

Rothe var meget imod, at Bornholm havde måttet afstå 280 mand til fæstningen, og han anmodede derfor kongen om, at de 200 måtte blive trukket tilbage og erstattet af matroser eller soldater andetsteds fra. Han vandt dog ikke ørenlyd for sine ønsker.

Vi er nu nået til den for Christiansø kritiske måned: oktober 1808. Havnen lå fuld af priser – vel en 25 i tallet. De fleste taget af den dristige Casper Wolfsen, en sønnesøn af den så ofte nævnte kommandant Herman Bohn Wolfsen. Casper Wolfsen løb om aftenen ud fra Christiansø op mod Carlskrona, og så lykkedes det ham let at tage et par skibe og bringe dem ind til fæstningen. Han alene indbragte i løbet af 10 dage ikke mindre end 15 priser. Når dertil kom, hvad en halv snes andre forvovne kaperkaptajner havde indbragt i de forløbne måneder, forstår man, at kapertrafikken omkring Christiansø i ly af fæstningens kanoner var blevet en for fjenden – englænderne og svenskerne – såre kostbar og ubekvem foreteelse, som de ikke i længden kunne finde sig i. Det drejede sig jo om mange skibe, som med ladninger havde værdier svarende til flere tønder guld. Desuden savnedes de varer, der blev opbragt. Der måtte altså gøres noget.

Fjendtlighederne

Den 6. oktober 1808 kom fæstningen ud for at skulle vise, om den kunne beskytte et af de danske kaperfartøjer. Men lad »Commandanternes Dagbog 1807–63« fortælle derom:

»6' Oktober 1808 observeredes en dansk Kaperkutter, der forfulgtes af 2 engelske Skibe – en Kutter og en Kutterbrig. Den sidste styrede for fulde Sejl Sydost efter mellem Briggen og Kaperen for at afskære Kaperen. Kl. 6¾ blev slaget Generalmarch, og Mandskabet samledes paa deres Poster for om muligt at beskytte Kaperen. Kl. 7 troede man at kunne skyde efter den fjendtlige Brig, uagtet den var i temmelig Afstand endnu fra Fæstningen. Man begyndte fra Løvenørns Batteri, og med nogen Revation saa man, at dette første Skud traf Skibet, det blev derfor almindelig og continuerlig Batalje til Kl. 9, da Briggen ikke kunne det længere; men maatte Kaperen tilbage og holde for Vinden. Briggen har lidt betydelig Skade paa Takkelagen, og saa man hans Flag blive nedskudt m. m. Kl. 12 var Kaperen i Havnen og bjerget. Han havde tvende Mand døde, men ingen saarede. Da man under Bataljen gjorde 2 Wurf med 100 Punds Morteren indtraf det Uheld, at den ene Morter sprang, hvorved Justitsmester Peder Monsen tilsatte Livet, mens 2 Mand let blesseredes.

93 skarpe Skud af 18 Kanoner blev i sidste 2 Timer bortskudt fra Fæstningen samt 2 skarpladte Bomber. Kl. 12½ holdt Kutteren igen mod Fæstningen; men da Brødrene Wolfsen og Capt. Beyer gik ud mod ham med deres Skonnerter, retirerede straks Kutteren, hvorefter Skonnerterne igen vendte til Fæstningen og gik i Havn«.

Det nævnte kaperskib hed »Caroline« og blev ført af capt. Wittenberg.

Episoden den 6. oktober, der startede med »Generalmarch«, blev ligesom en generalprøve på den begivenhed, hvor fæstningen den 24. i samme måned – ligeledes efter generalmarch – skulle vise, hvad den kunne holde til af fjendtlige angreb.

I foråret 1808 var en engelsk flåde under den berømte, dengang 50-årige, baron James of Saumarez' ledelse kommet til Østersøen for at holde øje med russerne, hjælpe svenskerne og beskytte engelske skibe.

En afdeling af denne flåde kom den 23. oktober 1808 om eftermiddagen kl. 5 fra NØ og lå sydover. Esquadren bestod, så vidt man kunne se fra fæstningen, af 2 langskibe, 4 fregatter, 1 kutterbrig og 1 kutter. Hele natten gav de signaler.

Den 24. om morgenen ved dagbrækningen kom hele esquadren sydfra mod fæstningen, hvoraf 3 bombarderfregatter kl. 6¼ lagde sig for anker ØSØ for øerne og ca. 3 km fra disse, hvor havdybden var over 100 m. Hver af fregatterne havde foruden 10 og 12 punds kanoner tillige 2 morterer på 100 og 150 pund.

Så snart de havde ankret, udsatte de deres små fartøjer, mens de øvrige skibe: 2 langskibe af første rang, 1 fregat på 44 kanoner, 1 kutterbrig og 1 kutter, alle lå ¾ mil SØ for fæstningen for små drivsejl.

Efter denne manøvre slog Kohl kl. 6¼ generalmarch og gav ordre til at fylde »Minerne« med krudt. Minerne var trækasser, anbragt på steder, hvor der var mulighed for landgang. Kasserne var dækket af et lag mindre sten, og krudtet, hvormed de blev fyldt, kunne antændes ved, at løbet på et ladet gevær var stukket ind i krudtbeholdningen, der ville eksplodere, når der blev trukket i en snor, som var fastgjort til geværets aftrækker. Manden, der betjente minen, kunne ligge oppe bag volden og trække i snoren, når fjenden befandt sig i nærheden af minen.

Kl. 6¾ havde bombarderfregatterne gjort sig klar til kamp ved at lægge rælingerne ned, og nu begyndte et frygteligt bombardement. Man observerede 10 til 12 bomber og brandkugler fra morternerne på 8 minutter. Morternerne må dog have været forkert ladede, thi bomberne faldt i søen vest for Frederiksholm, og andre endte på Græsholmen. Da skibene syd for øen konstaterede dette, signalerede det ene, hvorefter der indtrådte et ophold i beskydningen på et kvarters tid. Krudtmængden mindskedes, således at bomberne nu faldt i fæstningen, især på Frederiksholm og ved havnen (fig. 35).

Afstanden ud til de forankrede bombarderfregatter var så stor, at ingen af fæstningens kanoner kunne nå derud.

Der var ganske vist 100 punds morteren på Møllebakken; men den var gammel og brøstfældig, næppe bedre end den, der sprang den 6. oktober og dræbte Peder Monsen. Kohl ville dog – trods de dårlige erfaringer – vove forsøget og gav derfor løjtnant Bech ordre til med 10 matroser at foretage »Vurfet«. Bech var ikke just dristig ved foretagendet, hvorfor han – efter at have frarådet

eksperimentet – fjernede mandskabet behørigt fra morteren, som blev afskudt ved hjælp af en løbeild. Bomben blev udskudt; men morteren »sprang i flere stykker«, hvoraf det største slog et stort hul i muren på den hollandske mølle. Mandskabet kastedes overende, men led ellers ikke nogen skade, og det gjorde bombarderfregatterne heller ikke.

Bombardementet varede til kl. 11 $\frac{3}{4}$, og i de 5 timer, det stod på, regner man med, at fæstningen havde fået 200 til 300 bomber og brandkugler. Bomberne sprang enten ved deres egen krudtladning eller ved slaget mod klipperne, og det sidste forvoldte næsten størst skade. Kommandant Kohl blev således – kl. 10 $\frac{1}{2}$ – da han stod ved Coucherons Batteri, ramt af et stykke af en bombe, hvorved hans venstre ben kvæstedes, og hans værdifulde kikkert tog skade. Trods »Contusionen« fortsatte han kommandoen, idet han – efter at være forbundet – lod sig bære op på Møllebakken, hvorfra han kunne overse det hele.

På Frederiksholm faldt en bombe i det hus, hvor 6 svenske matroser, der var taget til fange på et kapret preussisk skib, sad indelåset og spillede kort. De blev alle dræbt, og deres jordiske levninger fyldte ikke mere end 3 ligkister. Skibsdrengen, der havde søgt ly bag kakkelovnen, var den eneste, som beholdt liv og helse. Ja, det lykkedes endog skibsdrengen at stjæle en båd, hvormed han nåede ud til en forbisejlende engelsk krydser.

Kampen – hvis man kan anvende dette ord – begyndte i stille vejr, men efterhånden »friskede« det så meget, at de skibe, som lå syd for øerne, for deres mærsejl kunne stå op mod øerne, og for drivsejl holdt de nord på mellem bombarderfregatterne og fæstningen, og gav den i forbigarten det glatte lag fra deres kanoner, en kanonade, som »uopholdelig og raskt blev besvaret af Batterierne på den østre Side af Christiansø«. Således rapporterer Kohl, mens Bech påstår, at mandskabet på Christiansholm ikke havde andet at gøre end at søge den bedst mulige beskyttelse ved at kaste sig ned ved de tavse kanoner. At løsne skud ville kun være at spille krudt. Skibenes kanoner var mere langtrækkende end fæstningens, og skønt linjeskibene begyndte at skyde i en afstand af et par km, nåede kugler Christiansholms højeste del, hvorfra de recocheterede over på batterierne på Frederiksholm, hvorved der såredes 15 mand i lettere grad. Garnisonslægen, dr. Bartz, attesterer derimod, at 10 personer blev sårede.

Da skibene havde passeret Christiansholm, lagde de sig norden for fæstningen for deres drivsejl, og det ene af lineskibene signalerede til bombarderfregatterne, hvilket besvaredes. Derefter holdt bombardementet op, og skibene lettede anker for at slutte sig til den øvrige eskadre, som så fjernede sig fra

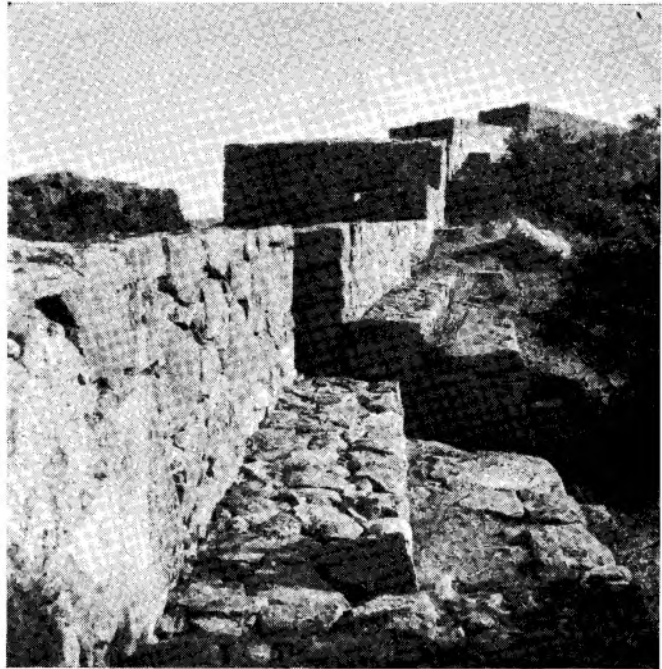

Fig. 36. »Mure« (volde)
ved Kildendal.
(fot. Eva Bunch)

ørne; det ene linieskib og den ene bombarderfregat for små sejl N. V. efter, kutteren med forcerede sejl vestpå, mens de øvrige skibe stod N. O. efter.

Om eftermiddagen kl. 4 kom den store fregat tilbage østfra, og kom nu så nær fæstningen, at dens kanoner kunne række. Efter få skud fra fæstningen, men »med god Effekt« måtte fregatten vende og igen stå til søs.

Tidspunkterne for de enkelte episoder varierer en del i de forskellige fremstillinger: Kommandanternes dagbog ført af adjudanten, Kohl's indberetning, gouverneurens brev til amtmanden, gouverneurens rapport til admiralitetet og Bech's erindringer. Tabene er altså heller ikke helt overensstemmende angivet.

Hensigten med bombardementet må vel have været at ødelægge de i havnen liggende kaperskibe og deres priser, og vel også at beskadige havnen. Skibene i havnen havde taget nogen skade, men intet var sunket, selv om et af dem havde fået en bombe gennem lugen ned i lasten, hvor den blev kvalt uden at springe. Om resultaterne har været de mange bomber værd, er ikke helt klart.

I betragtning af de mange skud og de særdeles uheldige forhold med klipperne til at tilbagekaste bombestykker m. m. må tabene nok siges at være

beskedne: dræbte, foruden de nævnte 6 svenske matroser, kun en 64-årig kone, tømmermand Hans Hendrich's hustru, Margrethe Jensdatter. Af sårede: kommandant Kohl, kanonererne Hans Ude og Niels Petersen, skipper Bruus, en svensk matros, en skipperkone og 4 mand af den bornholmske milits.

Kanoner Hans Ude fremhæves især for sin udholdenhed. »Han veg ikke fra Batteriet, skønt betydelig bleseret paa den venstre Arm.« Ude havde korte skindbukser med tinknapper, og en enkelt kugle rev 10-12 knapper af, og fik benet til at svulme op. Kohl foranledigede, at Hans Ude fik dannebrogskorset. »Commandanternes Dagbøger« meddeler:

»Fjenden har kastet i disse 5 timer fra disse 3 Bombarderer paa og efter Fæstningen over 600 Bomber og Brandkugler foruden de øvrige Skibes Ild, som ikke bestemt kan siges, da mange 18, 24 og 36 Punds Kugler er fundet i Fæstningen.«

En bombe faldt i krudtmagasinet uden at tænde. Gouveneur Koefoed indberettede angående de materielle skader:

»Fæstningens Bygninger har lidt en Del, Casernerne mindst, Commandantens Hus er rent ruineret, Præstens og Forvalterens Boliger lide en Del Hele Skaden anslås til 6000 Rdl., en Morter er sprunget og en Stenlægtter er slaaet i Stykker, ingen Kanoner demoleret. Til Skadens Reparation kan Mur- og Tagsten erholdes paa Bornholm. Fra Kiøbenhavn ønskes 50 Td. Calk, til ligemed 200-400 Bomber og at fyldte Brandrør maatte medfølge«

Gouveneuren var meget bekymret i anledning af Kohl' benbeskadigelse:

»hvoraf han ligger til Sengs. Jeg vil miste meget, ifald han ej mere bliver tjenstdygtig, som er højst beklageligt; thi ingen uden en Mand af hans Slags kan tiene og commandere paa Christiansø. Fjenden forlod Fæstningen Kl. 3 igaar Eftermiddags, da den beholdt det sidste Skud.«

Kommandanten havde indberetningspligt til Bornholms gouveneur og til admiralitetet. I rapporten til admiralitetet nævner Kohl om morterbatteriet ved Proviantmagasinet:

»Et Batteri, hvor den anden Morter var placeret, blev af en fjendtlig Bombe demoleret, men kan igen istandsættes.«

Kohl ender sin rapport med følgende omtale af besætningen:

»Jeg kan ikke noksom berømme alle Officerernes udviste Aktivitet, Kækhed og Mod. I Særdeleshed den brave Secund-Commandant Hr. Capt. v. Krieger, som, da jeg af min Blessur og en stærk Feber var sat ud af Stand til længere at komme saa hurtigt overalt som jeg ønskede, førte en rosværdig Conduite i sin Commando. Det var en sand Glæde at se den Kækhed og Mod, hvormed enhver af Besætningen efterkom sine Pligter Jeg anbefaler

allerunderdanigst til Hans Majestæt og det høje Collegium alle Officererne, saavel som den hele Besætning. Med min allerunderdanigste Forsikring at enhver har vist, hvor højt de elskede vores dyrebare Konge og Fædreland.

Fæstningen Christiansø, den 25. Oktober 1808.

Underdanigst *Kobl.*

Til det høje kongelige Admiralitets- og Commissariats Collegium.«

Den 24. oktober 1808 var for Christiansø den alvorligste dag i de 124 år, hvori den havde fungeret som fæstning, og i de 47 år, hvori den endnu skulle fungere. Den daglige parolkomsammen i kommandantboligen blev sikkert den dag udsat nogle timer; men inden tappenstregen var slået, havde man indhentet det forsømte; thi paroleprotokollen beretter:

»Den 24. Oktober 1808. Parol: 'Ihæl'. Feltraab: 'Over Christiansø'. Com-mandoens halve Besætning paa Vagt i Nat.«

Og den nat var der vist ingen af vagten, der sov!

Mytteriet

Selv om gouveneur Koefoed i sit brev til amtmanden om bombardementet den 24. oktober skrev, at fæstningen beholdt det sidste skud, så havde begivenheden dog vist, at fæstningens forsvarsevne ikke svarede til fjendens angrebsvåben, og at der måtte gøres noget for at udligne misforholdet.

Den nye gouveneur C. A. Rothe sendte derfor artillerikapt. v. Hoffmann til Christiansø for sammen med Kohl at afgive betænkning om den forstærkning af fæstningen, som var nødvendig. Forstærkningen omfattede en betydelig forbedring af de gamle batterier og opførelsen af nye samt anskaffelse af kraftigere kanoner.

Arbejdet blev overdraget til capt. v. Munnich. Trods den meget strenge vinter blev »Defensionsarbejdet drevet med al Kraft«, således at Kohl allerede 6. marts 1809 kunne rapportere, at de fire havnebatterier var blevet forsynet med »Brystværn af Sten og Tømmer«, og at der arbejdedes på »Opførelsen af tre nye Batterier«, og til afholdelse af de betydelige udgifter bad han om 40.000 rdl., hvoraf 1.000 rdl. i klingende mønt.

Rothe havde været så heldig, inden isen spærrede overfarten, at få 200 td. rug overbragt, da fæstningen ellers var kommet i trang for brød. Havisen betød, at man for en tid var fri for fjendtlige skibe; men til trods for, at der endnu var megen drivis omkring øerne, måtte fæstningen den 21. april skyde efter en fregat, som forfulgte en fiskerbåd.

I den følgende tid blev en række gamle batterier sløjfede og nye opført, hvoraf 4 med 36 pundige kanoner. Men mens de gamle værker – som tidligere nævnt – kun bestod af løse sten og jord, blev de nye opført af tilhugne sten, dog uden anvendelse af kalk som bindemiddel. Batteriernes stene blev foroven holdt sammen af en ramme af træbjælker, og indbyrdes skulle batterierne efterhånden forbindes med volde, ligeledes af hugne sten (fig. 36).

Kohl synes at have været tilfreds med forbedringerne; thi den 30. juni 1809 indberettede han til collegiet. »Fæstningen er nu i en saa god Forsvarsstand,

Fig. 37. Radering af S. L. Lange fra 1819. (Bornholms Museum,

saa at man med Effect kan afslaa et fjendtligt Angreb.« Kohl fik heldigvis ikke lejlighed til at demonstrere de nye værkers effektivitet.

Var Kohl tilfreds med arbejdet, så var der i hvert fald andre, som ikke var tilfreds, nemlig dem, som skulle lægge kræfter til; thi der krævedes jo uhyre mængder af store stenblokke.

Arbejdet med stenblokkenes løssprængning, transport og opsætning skulle udføres af de 200 soldater af marineregimentet, som var stationeret på øerne, og som med få undtagelser bestod af hvervede tyskere, hvem det hårde, uvante og kedelige arbejde i allerhøjeste grad mishagede. Flere af soldaterne var måske endnu svage efter den hårde forkølelse og den galdefeber, som havde graseret på fæstningen til hen på sommeren.

Foruden at arbejdet i sig selv var trælsk kom ydermere, at capt. Krieger var særdeles hård mod sine undergivne. Kort sagt, utilfredsheden bredte sig blandt det hvervede mandskab og dermed lysten til desertering. Således deserterede natten mellem 16. og 17. juli 7 marinere, hvorom »Commandanternes Dagbog« beretter:

»Syv Mand af Marinerne ved Kaperbaaden 'Satan' ere i Nat deserterede fra Fæstningen Kl. 1½. Kl. 2 Morgen blev Løjt. Møller med 'Langbaaden' ar-

meret udsendt for at indhente disse Deserteurer; men da en fjendtlig Kutterbrig var 2 Mile i Nord fra Fæstningen, og Deserteurerne gik til Briggen, blev givet Signal efter 'Langbaaden', at den skulle vende tilbage«.

De 7 utilfredse marineres succes foranledigede de tilbageblevne til at lægge planer om en almindelig flugt til Stralsund, for dér at melde sig til major Schill's korps. Livet skulle – efter hvad rygterne fortalte – forme sig langt friere dér, end det gjorde på den isolerede klippefæstning, hvor marinerne var under capt. Kriegers hårde behandling. Et eksempel på denne gives af løjt. Bech med følgende ord:

»En Mariner blev af capt. Krieger decreteret en Straf af 27 Slag Kat. Hele Besætningen samt alle Officererne bleve beordrede at møde ved Executionen, som skeete oppe ved Store Taarn. Marineren blev bundet til Pælen og erholdt sine Kat. Under samme råbte en af de andre Marinere: 'Halt dich fest, Kammerat!' Dette hørtes af Krieger, og efter at den første var færdig, afløstes han af den anden, som ligeledes fik 27 Slag. En ildevarslende Tavs-hed hvilede over Marinerne, da Executionen var forbie.«

Efter de nævnte episoder kunne officererne ikke være i tvivl om, at der var noget i gære, hvorfor gouverneur Rothe befalede, at marinerne under vagttjenesten skulle ledsages af en »bornholmer«, og at geværet skulle afleveres, når vagten var til ende; en ordning, som krænkede marinerne dybt og forøgede utilfredsheden.

Den 3. august afleverede marinerne deres våben, som de plejede; men da turen kom til 1. kompagni, nægtede de at aflevere og forlangte yderligere, at de allerede afleverede geværer skulle tilbagegives. Kohl og Krieger vovede imidlertid ikke at modsætte sig marinernes krav, dertil så det hele for truende ud. Geværerne blev givet tilbage, og marinerne begav sig til deres kvarter i Storetårn, mens de bornholmske soldater søgte til Lilletårn.

Om aftenen blev der holdt rådslagning i kommandantboligen, og da en båd alligevel tidlig næste morgen skulle sejle til Rønne med den afgåede løjt. Kirkebye, bestemtes det at sende auditeur Thorlacius – der nylig havde afløst Lemmich – til gouverneur Rothe for at få videre ordre i anledning af det passerede.

Natten forløb roligt; men om morgenen den 4. august 1809 gjorde marinerne oprør under ledelse af svenskeren Hofman, sachseren Kaiser og danskeren Moth. De lod kanoner, haubitzer med brændende lunter, køre op i »Gaden«, hvorved de tvang befolkningen til at forholde sig passiv eller følge oprørernes befalinger. Derefter blev officererne arresterede i Hovedvagtens officersstue. Under arrestationen blev Kohl såret over øjet af en bajonet. Her i

vagten tilbragte officererne flere timer, mens oprørerne drev deres spil ude på fæstningen. Magasinerne blev brudt op for at få proviant, brændevin og krudt. Brændevinen drak man blandet med krudt, hvilket skulle give mere courage; og resultatet udeblev heller ikke.

De halv-og helfulde soldater løb rundt i gaden og på havnen og affyrede deres geværer, hvorved officererne var lige ved at blive sårede under fangenskabet. Fæstningens kanoner blev fornaglede, døre brudt op, gemmer og chaltoller udplyndrede for klæder, ure og penge. Ikke mindst gik det ud over kommandantboligen.

Den våbenløse befolkning blev tvunget til at laste et par galeaser, som tilhørte capt. Prydtz og Radæker, med proviant, brændevin, våben og ammunition tilligemed de røvede genstande. Mens ladningen stod på, kølnedes begejstringen hos oprørerne. Mange syntes måske, at det var synd og skam at forlade et sted med så megen dejlig brændevin, hvorfor de vægrede sig ved at følge med og savnedes ved afsejlingen, fordi de havde søgt skjul mellem klippeperne eller i husene. Det sidste foranledigede de ivrigste oprørere til at skyde med skarpt op gennem lejlighedernes store åbne skorstene, hvori de frafaldne kunne have søgt ly.

Marinerne ville gerne have det faste mandskab, som i januar 1808 var kommet fra Holmen, til at slutte sig til oprøret. Da dette mislykkedes, gik marinerne til angreb, hvorunder constabel Jacob Bruce blev så forslået, at han døde deraf.

Ved middagstid var oprørerne færdig med ladningen af de to galeaser foruden »Langbaaden« og »Telegrafan« og med at indskibe sig selv og de arresterede officerer, som af sikkerhedsmæssige grunde skulle følge med, indtil man var uden for fæstningens skudvidde.

Afrejsen fandt dog ikke sted uden dramatiske episoder. Hovedmanden for det hele, Hofman, fandt pludselig på, fuld som han var, at han ikke ville med.

Han gik derimod op i kommandantboligen, hvor han prydet med Kohl's ridderkors anbragte sig i døren, indtil man med magt førte ham om bord, efter at Moth var kommet til at såre ham i hovedet med et bøsseskud. Skibene varpedes nu ud af Søndre Havn og styrede sønder efter for en svag brise. Ingen af oprørerne havde kendskab til sejlads eller kommando, hvorfor Moth og Keiser forsøgte at »købe« løjt. Muhlertz og Bech til at følge med.

Sejladsen var heller ikke uden dramatik. Det lykkedes således den bundne Hofman at rive sig løs og springe i søen for at svømme hen til »Langbaaden«, hvilket nær havde kostet ham livet, da en snes marinere straks var rede til at fyre på ham, Moth fik dem dog standset i deres forehavende.

Med den lille flotille fulgte et par både og nogle af fæstningens roere. Kl. 3 fik kommandanten lov til at gå i en båd, og kl. 5 de øvrige officerer og nogle lodser i en anden, hvori de kom tilbage til Christiansø.

På fæstningen var man allerede i fuld gang med at drille de fornagledede kanoer op, hvilket ikke voldte vanskeligheder.

Hen ad aften viste en dansk lugger sig uden for øerne, herom læses i »Commandanteres Dagbog«:

»En dansk Kaper Jansen kom dér, og da han fra Fæstningen ved en Fiskerbaad blev underrettet om disse Skibe (oprørernes) og deres Hensigt, batalierte saalænge med dem, indtil de maatte give tilbage uden Besætning 'Langbaaden' og 'Telegrafan', men blev formedels det paakommende Mørke og regnfulde Nat nødt til at opgive Bataljen og lade sig nøje med det tagne; men havde man endnu haft 2 Timers Dagslys, vilde denne ædle danske Mand, vist have taget eller i det mindste ødelagt alle Røverne.«

Om samme begivenhed – »Langbaaden«s og »Telegrafan«s tilbageerobring – siger Bech, at det var kapt. Møller – føreren af kaperskibet »Røverfjenden« – der foretog det raske kup – og om morgenen den 5. august styrede de nævnte skibe ind i havnen på Christiansø.

Da oprørerne mødte modvind, opgav de sejladsen til Stralsund og satte kursen mod Sverige, hvor de gik fra borde for at lade sig indrullere i den svenske hær. Senere blev en del af dem skudt for plyndring og røveri. 7 marinere vovede sig efter krigen til Danmark, hvor de blev genkendt af kaptajnerne Krieger og Munnich og derefter alle hængt.

Ved underretning om marinernes flugt blev fra den svenske regerings side en søofficer, Palmqvist, beordret til at sejle til Christiansø for om muligt at besætte fæstningen, mens den endnu var svagt bemanded. Inden Palmqvist løb ud af Carlskrona, havde kommandant Kohl fået forstærkning fra Bornholm, således at Kohl den 7. august kunne tilmelde kongen, at fæstningen var i forsvarsstand.

Mytteriet den 4. august gav naturligvis anledning til en undersøgelse, foretaget af stabscapt. Onserud fra Rønne. De afholdte forhør mundede alle ud i dette, at oprørerne på grund af deres store antal havde haft let ved at tilrive sig magten, idet de øvrige beboere ikke var særlig kampdygtige. Med disse oplysninger tog capt. Onserud, der under opholdet havde fungeret som kommandant, tilbage til Rothe.

Først på årets sidste dag kom major Rømer og auditeur Rask med en ege fra Gudhjem medbringende kongens resolution, som blev oplæst for officererne ved »Parolen« i kommandantboligen. Hans majestæt kongen kendte

capt. og ridder v. Kohl samt capt. og ridder v. Krieger for al tiltale fri at være i sagen angående marinernes desertation fra fæstningen Christiansø.

Hvad den virkelige årsag nu kunne være, viste den 23. august 1809 en svensk fregat sig uden for fæstningen. Da fregatten førte parlamentærflag, sendte Kohl en båd – ligeledes med et hvidt flag – ud for at høre, hvad man ønskede. Båden kom kort efter tilbage med den svenske løjtnant. Horn, der medbragte et brev til Kohl fra kommandanten i Karlshamn, som udbad sig oplysninger om de deserterede marinere, fordi de havde søgt optagelse i den svenske hær. Løjtnant Horn blev ført op i kommandantboligen, hvor han blev beværtet og underholdt af øens officerer, mens Kohl affattede sin beretning. Så snart denne var færdig, returnerede løjtnanten.

Under den svenske parlamentærs ophold på fæstningen, sørgede Kohl for at imponere ham mest mulig ved at lade hele besætningen lege »Tordenskjolds soldater« nede på havnen. Det anvendte krigspuds tyder på, at Kohl ikke helt stolede på, at besøget udelukkende skyldtes svensk interesse for de deserterede marinere, hvilket ydermere bestyrkedes ved den kendsgerning, at fregatten, der hed »Vänta lite«, blev i farvandet, hvorfor der i »Commandanternes Dagbog« kan læses:

»25. August 1809 skydes der fra Fæstningen paa den svenske Fregat, 8 Stk. 36 Punds Kugler med god Virkning. Fregatten gik straks til Søs.«

Befæstningens forbedring

De under capt. v. Munnich i 1808–09 stærkt forbedrede og nybyggede batterier var følgende. Bestykningen i året 1810 vedføjet.

Kongens	2 stk. 36 pundige	Gyldenløves	4 stk. 18 pundige
	5 stk. 18 pundige	Juels	5 stk. 18 pundige
Dronningens	2 stk. 36 pundige	Spanns	4 stk. 18 pundige
	5 stk. 18 pundige	Tordenskjolds	6 stk. 12 pundige
Prinsessens	2 stk. 36 pundige	Admiralitetets	3 stk. 18 pundige
	10 stk. 18 pundige	Sehesteds	3 stk. 18 pundige
	2 stk. 12 pundige		
Hertuginde	1 stk. 36 pundige	Frederiksholms (Nyhavns) med 6	
	9 stk. 18 pundige	stk. 1 pundige falkonerter.	

Alle kanoner var monterede på kystrapperter på slæde.

Endvidere opførtes 3 morterbatterier:

Couchérons	2 stk. 100 pundige fodmorderer
Møllebakkens	2 stk. 100 pundige fodmorderer
Magazinbatteriet	1 stk. 100 pundige fodmorderer

Af gamle batterier fandtes:

Rantzaus	3 stk. 8 pundige	Stibolts	2 stk. 8 pundige
Løvenørns	2 stk. 8 pundige	Lille Lejr	2 stk. 8 pundige
Lilletårn	5 stk. 8 pundige	Store Lejr	3 stk. 8 pundige

Inden for Kildendalsvig og Vandhullet stod en gammel mortar til stenkastning; men de var for svage i godset til at kaste bomber. Storetårn havde ingen kanoner i 1810.

»Hertuginde Batteri« var opkaldt efter hertuginde Louise Augusta af Augustenborg, en datter af dronning Caroline Mathilde og Struense. »Prin-

Fig. 38. Artillerivagten »Ravelinen«. I højre side skimtes Storetårn. (fot. Erik Ipsen)

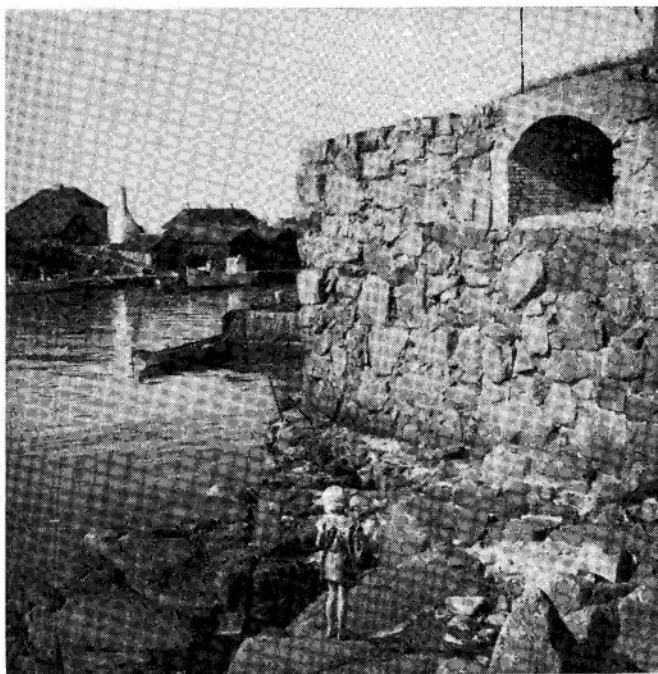
sessens Batteri« fik navn efter Fr. VI's datter Caroline. Det var altså i grunden her, hun burde have promeneret med sin arveprins storebededagsaften.

Enkelte af de nye batterier havde plankegulv til kanonernes »Emplacement«. Juels havde således gulv og egnede sig derfor til danseéstrade; men også på Hertugindens blev der danset. Batteriet er næsten helt lukket, hvorfor der var læ for alle vinde.

Under v. Munnich's ledelse opførtes i 1809 endvidere »Store Bombemagasin«, et stærkt tømret blokhus dækket med kamp, bombefrit, og hvori der opbevaredes 396 fyldte bomber og granater m. m. Huset, der målte $15\frac{1}{2} \times 7$ m, lå mellem »Mindet« og Bielkes Batteri.

I Bielkes Batteri, skærmet af høje klipper, lå det såkaldte »Hoved-Krudtmagasin«, hvis grundplan, 9×4 m, ses endnu. Da »Store Krudtmagasin« blev opført i 1813, blev Hovedkrudtmagasinet reduceret til »Lille-Krudtmagasin«.

Foruden Hovedvagtten nede ved havnen havde fæstningen en vagt oppe ved Storetårn: »Ravelinsvagtten«. Bygningen, hvori den havde vagtstue til højre for indgangen, kaldes »Ravelinen«. I 1836 blev den gamle bygning erstattet med den nuværende, der foruden vagtstue og straffearrest havde et

*Fig. 39. Skydeskår i
Søndre Havns Batteri
på Christiansø.
I baggrunden ses på
Frederikshavn Værkstedet,
Statsfængslet, Sygehuset
samt bådskeene.
(fot. Eva Bunch)*

værelse til håndværkeres indkvartering. Ravelinen lå inden for »Retranchementet« om Storetårn (fig. 38).

Fra de nye og stærkt forbedrede batterier blev der skudt den 31. august 1809; men hvad de hugne sten kunne stå for af fjendtlige kugler, fik de ikke lejlighed til at vise til stor ærgrelse for de ungdommelige officerer.

En engelsk fregat kom ganske vist så nær Juels batteri, at dets nye svenske 36 pundige kanoner godt kunne have ramt skibet, og derved måske foranlediget dette til at løsne skud. Kommandanten ville dog ikke tillade dette eksperiment, hvilket fik en constabel til at udbryde: »Hør, hvor Kanonen brummer«, hentydende til kanonens utålmodighed efter at vise, hvad den duede til.

Freden i Frederikshavn den 17. september 1809, hvorved Sverige tabte Finland til Rusland, ændrede vort forhold til den gamle arvefjende. Den kongelige parolebefaling om fjendtlighedernes ophør af 5. november blev først den 19. forkyndt for mandskabet kl. 2½ på Paradepladsen.

Midt i august 1809 var capt. Krieger blevet afløst af capt. Sommerfeldt som fæstningens næstkommanderende; et for Kohl såre kedeligt bytte; thi Sommerfeldt regnede Kohl for ganske uduelig som kommandant og forsømte

ikke nogen lejlighed til at indvirke på de yngre officerer for at få dem til at gå med til at klage over Kohl. Sommerfeldts bestræbelser mislykkedes, ja, førte endog til, at 2 løjtnanter klagede over ham i stedet for. Sommerfeldt blev dog frikendt ved en overkrigscommission. Senere undgik han imidlertid ikke sin skæbne, han blev dømt for at have taget ulovlige sportler og begik derefter selvmord i 1827.

Var vi nu blevet af med Sverige som fjende, så havde vi stadig englænderne i vore farvande, og den 6. juli 1810 iagttog man fra fæstningen et stolt syn, thi:

»Kl. 12. da Tykningen lertede, saas en Konvoy af 145 Fartøjer som kom Vest fra conveyeret af 1 Rangskib paa 72 Kanoner, 2 Brigger, 1 Kutter og 1 Kanonbaad. Da den havde passeret Fæstningen skiltes den ad under Bedækning af Rangskibet, Fregatten og den ene Brig. Den anden Brig, Kutteren og Kanonbaaden holdt krydsende $\frac{3}{4}$ Mil fra Fæstningen, indtil Solens Nedgang«.

Et »Rangskib« var en lineskib med over 50 kanoner.

Efter mytteriet kom forholdsvis rolige tilstande for fæstningen, hvor tiden gik med vagttjeneste og kanoneksercits. Endvidere var der proviant- og brændselsproblemer i forbindelse med de mange mennesker, der praktisk talt skulle have alt udefra.

Rangerrullen for 22. juni 1810 viser, at der på Christiansø fandtes:

Officerer	7		
Underofficerer	71	Besætning	568
Soldater	51	Civile embedsmænd	8
Matroser	192	Civile betjente	8
Engagerede bornholmere	224	Håndværkere	5
Fæstningsbetjente	3	Kvinder, børn, tyende	240
Besætning	568	I alt personer	829

Til sammenligning tjener, at indbyggertallet i 1955 var 157, altså mindre end en femtedel af tallet for 1810. Man levede tæt ind på livet af hinanden dengang, først og fremmest i de 2 tårne, men også i husene, hvoraf 3 siden er nedrevet og erstattet af 2 nye.

Brændet kom fra den gamle Almindingskov på Bornholm, hvor der til Christiansø alene fældedes 3–600 favne, mest egebrænde. Skovrider Hans Rømer søgte at værne sin skov ved at henvise til de bornholmske stenkul som passende brændsel for fæstningen.

De bornholmske bønder måtte som »Ægtekørsel« besørge de store mængder brænde fra Almindingen til Gudhjem ad dårlige veje; en opslidende kørsel, som vakte deres stærke misfornøjelse.

I capt. v. Munnich's fortegnelse over fæstningsværkerne i 1808–1809 stod opført en del gamle batterier, som endnu ikke var ombyggede, og hvis skæbne var usikker. Et andet problem var Stjerneskanen på Græsholmen og forbindelseslinjerne (infanteriforsvaret), endvidere krudtmagasiner m. m.

For at få klarhed over disse spørgsmål blev ingeniurløjt. Peter v. Suensson sendt til Christiansø for – efter ordre af gouverneur Rothe – at udarbejde en udførlig rapport, som – dateret 23. juni og 12. september 1810 – indgik til kongen.

I rapporten fremsatte Suensson sin »uforgribelige Mening« om, hvad der skulle gøres ved »Fæstningen Christiansø, om den skulle sættes i Stand til at gøre en formidabel og vedvarende Modstand«.

1) På Tyveskæret opføres et batteri med 4 stk. 36 pundige kanoner, der kunne »bestryge Avenuen til Aalevigen, som er det eneste gode Landingspunkt paa Græsholmen«.

2) Ruinerne af Stjerneskanen raseres, og stenene bruges til at udfylde dalen mellem skansen og Aalevigen. Gennem dalen kunne nu fjenden efter landgang i Ålevigen – uset af fæstningen – anbringe 30 morterer bag den 2–3 m høje vold, som skansen danner, og derfra bombardere Frederiksø m. m.

3) Kun fra Storetårn kunne Græsholmen overskues, derfor skulle tårnet forsynes med 5 stk. 18 pundige kanoner.

4) Ved Verdens Ende – uden for Løvenørns batteri – burde anbringes 1 stk. 36 pundig og 5 stk. 18 pundige kanoner.

5) Brystværnene for infanteriforsvaret skulle forhøjes og anbringes mere hensigtsmæssigt og gøres stærke nok til at modstå kanonild. Adskillige linjer lå nu sådan, at de bagvedstående folk ville kunne komme til at »dræbe hinanden indbyrdes«.

6) Der burde opføres mindst 3 bombefaste krudtmagasiner, ligeså bombe-faste tilflugtsrum og proviantmagasiner med mure af sprængte sten, men med hvælvinger af mursten.

7) Foruden proviantbeholdning til det løbende år burde fæstningen have et helt års proviantforbrug i forråd, hvis Bornholm skulle falde i fjendehånd.

8) Ammunitionsbeholdning til 200 skud pr. kanon.

9) Forsvaret ville kræve en yderligere forstærkning på 200 mand.

10) »Det ville være meget godt og indflyde Besætningen megen Tillid til Stedet, om der uden om det store Taarn blev anlagt et solidere Værk end

*Fig. 40. Infanteriskanse
på Frederikshavn
ved Sønder Havn,
anlagt 1812.
(fot. Eva Bunch)*

det nu derværende og forsyne det med en Grav Arbejdet kunne uden stor Bekostning udføres af Garnisonen, som dog paa et isoleret Sted maa nødvendig holdes i Beskæftigelse«.

Suensson synes at have glemt marinernes utilfredshed! For øvrigt mente han, at Graven om Storetårn kunne benyttes som en kærkommen forøgelse af drikkevandsbeholderne, og den udsprængte sten kunne anvendes til de projekterede batteriers og forbindelseslinjers anlæg. Det påtænkte værk på Tyveskæret opgav Suensson allerede i den sidste rapport, det ville koste for meget.

Projekterne om fæstningsarbejdets udførelse blev i de kommende måneder gjort til genstand for overvejelser, og fra februar 1811 til december 1813 var Suensson engageret ved arbejdet på Christiansø. Og fra nu af begynder – i det hele og store – de fæstningsværker at rejse sig, som man ser den dag i dag, bortset fra forandringer, der skyldes store stormfloder og »Tidens Tand«.

I august måned 1811 havde man 290 mand i arbejde hver dag, og 15. oktober kunne Rothe rapportere, at siden Suenssons ankomst var $\frac{1}{3}$ af Stjerne-skansen fjernet og bragt til Ålevigen. Storetårn havde fået sine 5 stk. 18 pundige kanoner, der var anbragt bomme af sammenkædede bjælker for havne-

mundingerne og hvælvede skydeskår i stenmuren ved søndre ende af Christiansøgadens vestre længe til 2 stk. 8 pundige kanoner (fig. 39).

I 1811 fik Christiansø sin første telegraf: en optisk telegraf, som i klart vejr korresponderede med lignende stationer i Helledsbakkerne og på Højagerbakken i Østerlars, under særlig gunstige forhold måske også med Rytteknægtens. Stationen på Christiansø blev anbragt på kirkegården, en placering, som muligvis skyldes planer om flytning af kirkegården til Græsholmen, hvor pestkirkegården fra 1684 forlængst var forsvundet. Den store befolkningstilvækst under krigen havde gjort kirkegården på Christiansø for lille, og det hævdedes, at den ikke havde jord nok til at forhindre stank fra ligene. Foranlediget heraf indberettede Rothe 14. juli 1811, at han på forventet approbation havde ladet indrette en kirkegård på Græsholmen og foranstaltet de sædvanlige ceremonier efter aftale med provsten. Om denne gravplads minder nu kun et par stene over kommandant Hans Munk's frue, Thea Borchardt, og garnisonslæge Bartz's frue, Maren Cathrine Holm, som begge døde i 1812.

Suenssons navn synes bevaret på øerne, idet et af de steder, hvor han lod udsprænge sten til værkerne, blev til den ved Kongens Batteri liggende vandcisterne, som nu kaldes »Svendsens Brønd«.

Rothe havde i november 1811 anmodet om at få 44 håndværkere til arbejdet, men fik kun 13 af Københavns Infanteriregiment.

Bornholmerne var stadig utilfredse med udkommanderingen af mandskab til fæstningen, og for at bøde derpå blev et kompagni af Dronningens Livregiment på ca. 150 mand sendt over, således at man i løbet af 1812 kom op på en besætning af 729 mand, officerer og embedsmænd iberegnet.

Sidstnævnte år blev på Frederiksø opført den »Infanteriskanse«, som ligger ud mod Søndre Havn (fig. 40), ligeledes blev bygget forbindelseslinjer ved »Søndre- og Vestre Port«.

Kanonbådskrigen

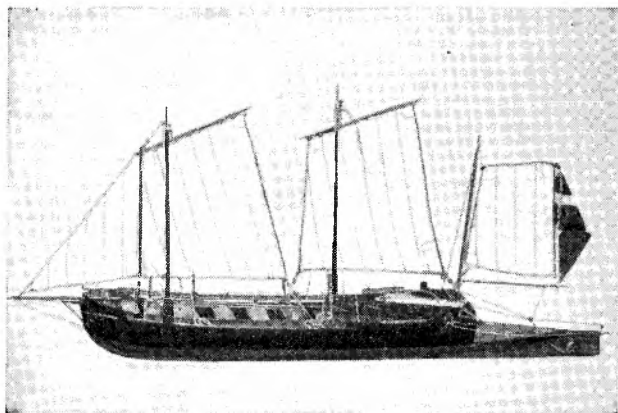
Året 1807 – med bombardementet af København – skaffede os af med vor gamle flåde, og for hurtigst muligt at forsøge svagt at erstatte tabet af vore »Havets stolte Svaner«, byggede vi en række kanonbåde: kanonchalupper og kanonjoller efter svenskeren Chapmans model. Det var både, der kunne bevæges såvel ved sejl som ved årer. Byggeriet betød en videreførelse af forsøg fra 1795.

Gouverneur Rothe stillede 24. juni 1809 forslag om, at Christiansø blev forsynet med 4 kanonbåde. Egetræ kunne skaffes fra Almindingen på Bornholm og fyrretræ fra strandinger, jern havde man på fæstningen. En mand fra Holmen måtte sendes hertil med tegning til bådene (kanonjoller) for at forestå arbejdet.

Bådene, der havde lugedæk, målte $11\frac{1}{2}$ m i længde, 3 m i bredde og stak $\frac{3}{4}$ m i vandet. De bemandedes med fæstningens besætning, 24 mand på hver, hvoraf de 18 hver betjente en åre. Jollerne havde ikke rør, men styredes af 2 årer. Sejlføringen bestod af en mast med spryd- og stagesejl. Jollerne, der roedes lige let i begge retninger, førte en 18 pundig kanon, som skød hen over agterenden, der var forsænket, så den dannede en ponton med dækket lige i vandlinjen. Kanonen kunne kun skyde i bådens lægderetning, idet slædeaffutagen var i ét med jollen. Man indstillede altså kanonen (sigtede) ved hjælp af årerne. Af andre våben mærkes 60 pistoler og muligvis tillige sabler af fæstningens beholdning (fig. 41).

Den førstbyggede båd fik navnet »Rønne, de 3 andre blev ligeledes opkaldt efter bornholmske byer: »Nexø«, »Svaneke« og »Allinge«.

Jollerne blev efter krigen stationeret i store træskure på Frederiksholm; men også på Christiansholm opførte man 2 kanonbådskure over Kildendalsbrønd og satte skurene i forbindelse med Kildendalsvig ved et slæbested. I 1843 nedlagde man de sidstnævnte og byggede »Tvende Kanonjolleskure . . . på Frederiksholm«. Kanonjollerne udgik af flåden den 20. juli 1852 og blev solgt ved auktion (fig. 42).

*Fig. 41. Model af
en kanonjolle fra 1809.
Bemærk det lave agterskib.
(Marinemuseet)*

Det var fæstningens næstkommanderende, der var chef for bådene, dog underkastet kommandantens ordrer. De 3 andre joller førtes af hver sin månedsløjtnant.

Kommandant Johan v. Kohl afgik – som nævnt – den 5. februar 1811 og blev efterfulgt af den senere admiral, Ulrich Schønheyder, som igen, 24. februar 1812, afløstes af Hans Munk med capt. Wulf som næstkommanderende.

I begyndelsen af 1813 var forholdet mellem Sverige og Danmark igen blevet spændt, og det synes næsten, som Sverige ikke veg tilbage for at forsøge at provokere Danmark til angreb.

Under denne synsvinkel må den svenske orlogsbrig »Vänta Lite«s ordre til at forsøge at afskære forbindelsen mellem Bornholm og Christiansø nok ses.

Orlogsbriggen, der førtes af capt. greve Cronstedt, har vi hørt om før, da den i 1809 var her med løjtnant Horn som »Iagttaget«. Nu var briggen igen i farvandet, og den 16. juli 1813 anholdt den en båd, som kom fra Bornholm og skulle til fæstningen, og truede med at opbringe den og føre den til Ystad. Da gouverneur Rothe – ved skriftlig erklæring fra Cronstedt – var blevet klar over hensigten med briggens nærværelse mellem »Øen og Landet«, gav han Munk ordre til, at de 4 kanonjoller skulle forsøge at fordrive det svenske skib fra farvandet for at sikre forbindelsen mellem Bornholm og Christiansø.

Den 24. juli kl. 11½ om formiddagen gik Wulf i stille vejr ud med jollerne og roede syd på mod briggen, som kl. 11¼ hejste det svenske flag og løsnede et løst skud, hvilket besvaredes af de danske. Ved middagstid var jollerne på skuddistance af briggen, hvorfor Wulf gav ordre til angreb, alt imens man – for at forhindre fjenden i at bruge sine kanoner – roede ind mod briggens forstavn. Cronstedt drejede nu – ved hjælp af årer – bredsidet til danskerne

og gav dem »tvende fulde Lag«, hvis kugler for størstedelen gik oven over jollerne. Kun 2 kugler ramte, den ene borttog et par årer og åresepter fra båden »Allinge«, den anden strejfede låringen på »Svaneke«, dog uden at gøre skade.

Kl. 12 $\frac{3}{4}$ sendte Cronstedt en parlamentær i båd til Wulf for at spørge, om der var erklæret krig mellem Danmark og Sverige. Wulf lod svare, at siden Cronstedt selv havde forkyndt hensigten med sin nærværelse ved fæstningen, havde Wulf fået ordre til at fordrive briggen, og derfor skød han.

Med denne besked vendte parlamentærbåden tilbage og blev derefter brugt til at bugsere briggen, der for alle sejl og årer styrede nord efter for at forsøge at undfly, og dertil fik den hjælp af den tiltagende vind, så den kl. 2 var kommet uden for jollernes skudvidde.

Wulf indstillede skydningen og roede i stedet på livet løs for atter at komme briggen på skud, hvilket lykkedes kl. 3. Angrebet begyndte igen; men i løbet af en halv time havde det frisket så meget, at svenskerne kunne flygte. På det tidspunkt lå de to kæmpende parter langt nord for fæstningen, hvortil jollerne vendte tilbage kl. 6.

Briggen skrog blev under bataljen stærkt ramponeret, og takkelagen led meget, hvilket skønnedes af de omkringflydende stykker af blokke m. m. Wulf ender sin rapport til Rothe således:

» I den første Affaire blev Briggen Hækjolle nedskudt, som vi bemærkede os, og fandt den gennemboret af Kugler. I den sidste Affaire brugtes Brandkugler, hvis Virkning ej kan angives. Jeg anser det for Pligt at anbefale Maanedslietenanterne Ell, Reith og Eller, som vare med i Attaquen, for deres særdeles udviste Kjækhed og Conduite, som ogsaa hele Mandskabets Mod og vedholdende Anstrengelse«.

Gouverneur Rothe lod Wulfs og Munks rapporter gå videre til collegiet, idet han gav udtryk for, at Cronstedt ved sin erklæring alene bar ansvaret for det passerede, og han undlod naturligvis ikke at omtale officerernes og mandskabets kækhed og iver for tjenestens og flagets ære.

Rothe sendte sin rapport den 26. juli, lidet anende, at kongen allerede den 1. havde befaleet våbenstilstand mellem Danmark og Sverige. Den 29. måtte Rothe derfor rykke ud med en indberetning for at forklare, at affæren havde fundet sted før modtagelsen af kongens ordre, og at han havde handlet på egen hånd, fordi »Deres Majestæts Befalinger vanskelig kommer mig i hænde«.

Episoden den 24. juli 1813 havde vist, at kanonbåde var ganske effektive i stille vejr. De var nemlig letbevægelige og kunne derfor anbringe sig i de for fjenden mest ugunstige stillinger; men foruden vindstille behøvede de roligt

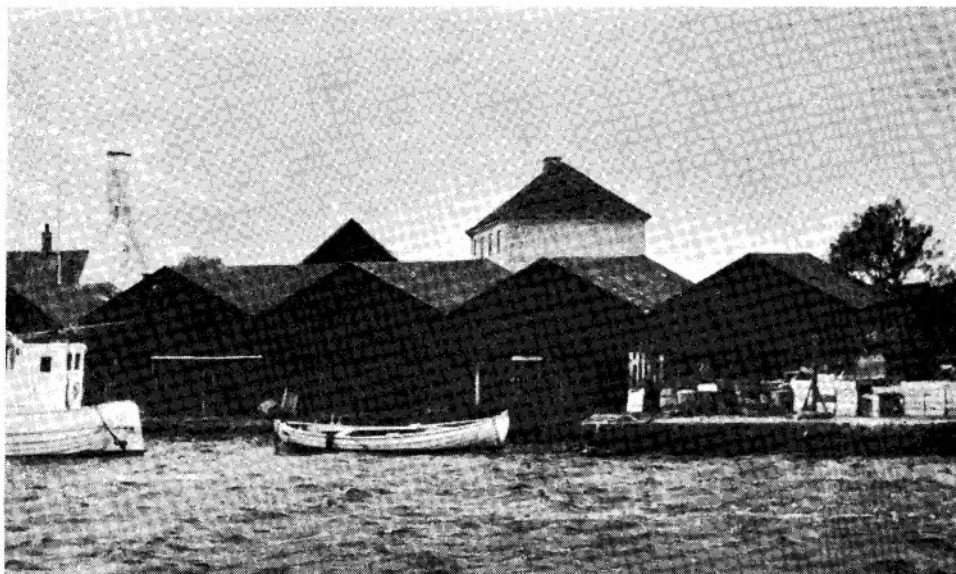

Fig. 42. Kanonbådsskure på Frederikshø, nu redskabsskure for fiskerne. (fot. Erik Ipsen)

vand, og de to foreteelser følges jo ikke altid. Trods denne svaghed, som åbent erkendtes, beholdt man kanonjollerne næsten fæstningstiden ud. Ja, de fik endog i 1843 nye skure at sove vintersøvn i, og i Holmens Arsenal's protokoller kan man læse om »Inventarie- og Artillerigods til Kanonjollerne: Rønne, Nexø, Svaneke og Allinge, hver 1 Stk. 18 pundige Kanoner, 20 Aarer til hver«.

Englænderkrigens sidste år

Under ingeniourcapt. v. Suenssons ledelse gik man videre med forbedringer af værkerne, og i 1813 indberettes ofte, at sløjfningen af Græsholms befæstning og arbejdet på Christiansholms nordøstre side »fortsættes med Kraft«.

Øst for det store proviantmagasin blev bygget et »Bombefri Krudttaarn omtrent til 500 Ctn. i Tønder, under eet Tag med et ligeledes Bombefast Magazin til vaade Varer«.

Store Krudtmagasin, som det senere blev kaldt, ligner nu en kirkeruin med målene 19 × 8 m. Det blev opført af svære kampesten med anvendelse af »bombefast Cement« og havde tegltag over en svær stenhvælving (fig 43). Indgangen til bygningen og ventilationskanalerne var konstruerede sådan, at der ikke kunne skydes ind gennem dem.

Det påhvilede Ravelinsvagten at holde øje med, at ikke uvedkommende nærmede sig krudttårnet.

Af andre bygninger fra Suenssons tid er våbensmedjen, som i 1821 blev indrettet til kirke, og »Store Affutagehus«, der nu ligger som ruin ved »Bielkes Port«. Huset var opført af kampestensmure, dog var gavlene foroven af bindingsværk og mur, og det var tækket med tegl. I bygningen »gjemmes Størstedelen af Affutagerne til Christiansholms umonterede Batterier«.

For at spare de kostbare trækonstruktioner (affutagerne), hvorpå jernkanonerne stod (rapperter og lavetter) for vejr og vind, bragte man dem i hus i fredstider og beholdt kun det nødtørftigste ude på batterierne.

Sprøjtehuset nede ved havnen, en række ammunitionshuse og Storebrønds-magasin er også fra Suenssons tid. Proviantmagasinet forbedredes.

Den 19. december 1813 afgik ingénieurcapt. v. Suensson, hvorfor Rothe anmodede om, at der måtte blive ansat »en anden duelig Ingenieur for at fuldende den halvfærdige Fortification af den nordøstlige Side, der er saa vigtig for dens Forsvar«. Her er tale om Rantzaus og Løvenørns batterier, om hvilke der står på et kort fra 1820: »Under Krigen paabegyndt, men ej fuldført« (fig. 44).

Løvenørns batteri, som skulle forsynes med »Bombefri Kassemat«, blev aldrig fuldført, og kun en samling store, løse sten og et stykke mur er tilbage. I muren ses skydeskår til bestrygning med geværild af »Courtinen« ved Hertugindeus batteri.

Rantzaus batteri er det eneste med kasemat. Man ser endnu stenene med hul til kystrappertens akse og tydelig cirkelformet fordybning i jorden, hvor rappertens hjul har kørt.

Til de mange ugifte soldater, som krigen havde tvunget herover, krævedes kogeøjlighed, og til erstatning for det nedrevne »Kongens Køkken« indrettedes så små kogehuse forskellige steder, f. eks. i kommandantens vaskehus og i en lille hytte syd for Salomons Brønd. Meget øl skulle der også til; bryggeriet blev for lille, hvorfor man tillige gav sig til at brygge i forvalterens vaskehus.

Den førnævnte hytte ved Salomons Brønd havde i krigens første år tjent som »Brændevinsværk«. Det egnede den sig godt til; thi her var kølevand nok til destillationsapparatet.

Det synes altså, som man var bange for, at en eventuel afbrydelse af forbindelsen med Bornholm skulle foranledige brændevinsmangel, hvilket åbenbart rangerede på linje med, at fæstningen manglede krudt og kugler. Nævnte kalamitet hentydes der til i paragraf 8 i kromandens instruks:

*Fig. 43. Ruin af
Store Krudtmagasin
fra 1813.
(fot. Eva Bunch)*

»Om Efteraaret skal han være forsynet med saa stort et Quantum af Brændevin, at dersom Isen i Vintertiden skulle forhindre Kommunikationen mellem Fæstningen, at denne Artikel ikke skal mangle.«

Kroen, hvortil der ikke var opført en speciel bygning, spillede efter alt at dømme en vigtig rolle på klippefæstningen. Normalt blev den lukket ved tappenstregen kl. 9 om aftenen; men på grund af krigsforholdene bestemtes ved parolebefaling af 19. september 1809 – altså efter mytteriet – at kroen skulle lukke præcis kl. 7. Den tidlige lukning synes ikke at have hjulpet meget på ædrueligheden; thi allerede et par måneder efter bekendtgjordes følgende:

»Enhver som beskænket antræffes og begaaer Uorden straffes med, at han, indtil han viser kendelig Forbedring, ikke haver Extrabrændevin mere. Samme udelades og nægtes bestemt al Adgang til Kroen, hvor hans Navn opslaaes, saa og i Magasinet«.

Heller ikke dette hjalp, og efter yderligere 2 måneder hedder det:

»Da det er Fæstningens Mandskab tilladt at enhver maa faa en Snaps i Kroen for Betaling, saa fastsættes Tiden til sammes Drikning fra Kl. 4 til 6 om Eftermiddagen under den forhen nævnte Opsigt. Efter den Tid skal Kroen

være lukket Træffes nogen, at have overtraadt denne Ordre, kan han vente at blive strengelig straffet«

Lodsformanden holdt gæstgiveri i sin bolig på Frederikshavn, og det var der i høj grad brug for under krigen. De talrige, værdifulde priser, som de listige og forvovne kapere bragte i havn, blev ofte solgt ved offentlig auktion, hvortil opkøbere andetsteds fra strømmede til, hvis vejret da var nogenlunde. Medførte dårligt vejr, at der kun indfandt sig få opkøbere, kunne det ske, at last og skib blev solgt til spotpris. Der meldes dog også, at sådanne auktioner på kongens ordre blev annullerede.

Opkøberne logerede i gæstgiveriet, men tilbragte naturligvis en stor del af deres tid på kroen med drik og kortspil sammen med kaperne og søfolk, der søgte ly for vinterens storme i nødhavnen på Christiansø. Når dertil så lægges officerer og soldater, forstår man, at der var liv og glade dage, travlhed i havnen, travlhed på kajerne, på batterierne og i kroen. Men alt får en ende, og den 12. maj 1814 skrev Hans Munk i »Commandanternes Dagbog«:

»I Aften tændes Fyret efter Gouverneurens Anmodning første Gang efter Fredsslutningen.«

Ti dage efter overlod Hans Munk kommandantskabet til næstkommanderende capt. Hans Emanuel Wulf.

Freden

Englænderkrigens ophør, den sørgelige Kieler-fred med det smertefulde tab af Norge og ikke mindst statsbankerotten medførte, at arbejdet med fortificationen blev udsat til »bedre Tider« og besætningen reduceret til 70 mand, hvoraf 30 var »Gemene«.

Det travle liv på fæstningen og i havnen forsvandt. Ingen kapere bragte mere rige laster til en værdi af flere tønner guld. Ingen store auktioner blev afholdt. Ingen opkøbere og ingen søfolk fyldte værtshuset og kroen ved dampende romtoddyer og lange hollandske kridtpiber. Alt vendte tilbage i de gamle folder. Mennesker fødtes, og mennesker døde; de fødtes inden for og uden for ægteskabet. Og fødtes de udenfor, kan man næsten være sikker på, at der i kirkebogen som udlagt barnefader står opført »Fuldmægtig Nissen«. Det var på Christiansø som i eventyret altid Nissen, der var på spil. Men foruden Nissen – altså fuldmægtigen – var der de »Underjordiske«, der lavede alskens ulykker. De fratog f. eks. mødre deres spæde barn og lagde en »Bytting« i stedet. Sådan troede man, det forholdt sig, når et barn var født defekt.

En sådan bytting eller skifting omtales af dr. Johan Curdtz, der var garni-

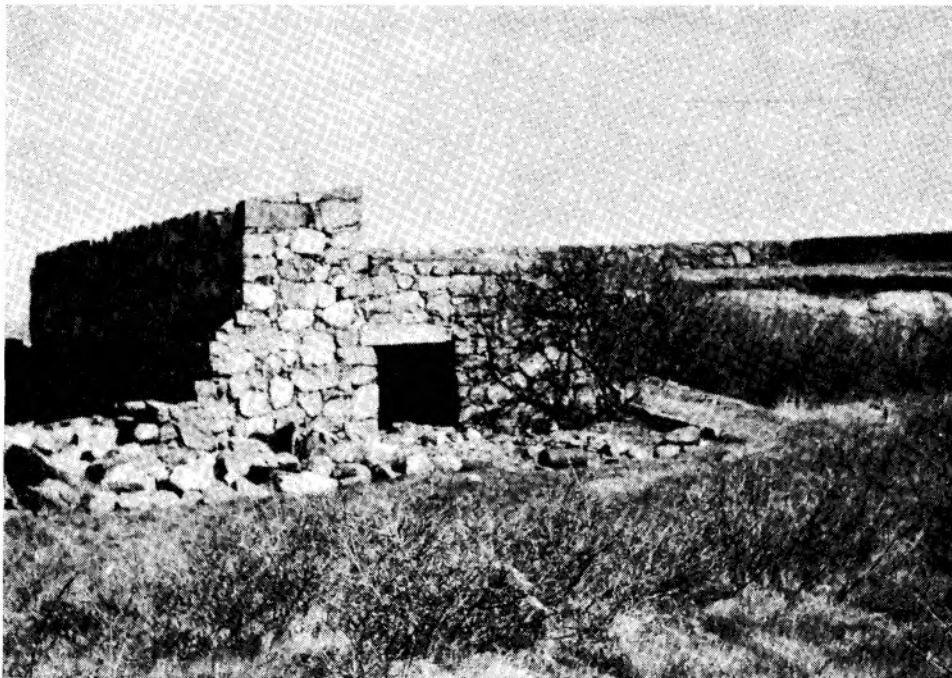

Fig. 44. Rantzaus Batteri med »Kasemat«. (fot. Erik Ipsen)

sonslæge på fæstningen fra 1818-29 (fig. 45). Curdtz udsendte i 1822 et skrift »Indberetning til højere Bedømmelse«, hvori læses:

»Peder Nielsen fra sin tidligste Ungdom af vanvittig kan vel høre men ikke tale Moderen, som er en iblandt de her paa Stedet faa renlige og vindskibelige Koner, formaar ikke at holde ham til Renlighed af denne Aarsag bærer han Fruentimmer Klæder. Moderen staar i den urokkelige overtroiske Mening, at hendes spæde Barn for 19 Aar siden blev hende frataget af de Underjordiske, og én af disse blev anførte Peder Nielsen lagt istedet for Hun tror, at samme Ømhed eller haarde Behandling, som vises mod denne Ulykkelige, den samme Behandling nyder hendes bortrøvede Søn hos de Underjordiske.«

Efter dr. Curdtz's mening var der uforholdsmæssig mange døvstumme på Christiansø, og han formodede, at det havde sin årsag i barsedåbsgilderne. Når mændene spillede kort og drak, slog de kortene så hårdt i bordet og råbte og skreg, at det lille barn tog skade på sin hørelse. Barnet befandt sig jo i det samme værelse som de voksne, og stuen blev snart »besvangret af usunde og quælende Dunster«, hvorfor gæsterne måtte gå ud for at »inddrage friskere

Livsaande«. Til festen var gerne inviteret så mange, at man måtte låne lokaler hos naboerne. Gæsterne kom allerede kl. 5–6 om morgenen til snaps, og så blev man ved dagen lang, ja, helt til den lyse morgen, hvorefter man undte sig nogle timers søvn og mødte så igen til »Andensdags Barsel«. At der blev fortæret en del ved sådanne lejligheder, vil næppe undre. Curdtz opgiver således: »17-26 Potter Brændevin, 3-4 Potter Rom, 4-6 Pund Kaffeønner, 2-3½ Pund Sukker, ½-1 Anker Øl, 3-4 Pund Smør, 2-3 Flasker Vin, Brød, Kød og Ost flere Pund af hver Sort.«

I officerskredsen gik det vel næppe så voldsomt til, dog fortæller den tyske dr. Fich, som opholdt sig på øerne i vinteren 1807:

»Flaskerne blev ikke skaanet; men Glassene klingede baade paa tilstedeværende og fraværende Venners Sundhed. Der blev ogsaa ombragt saakaldte patriotiske Toasts, og især den af den elskede Kronprins ikke forglemt. Næsten blev altid danske Viser istemmede i Forening, og det højst muntre Selskab sluttede med en stærk Punch, hvortil der istedetfor Citron blev taget en Extract af Bær. Hvergang, efter at man havde rejst sig fra Bordet, blev ønsket et Velbekomme i Række omkring, og Begyndelsen gjort hos Husets Herre eller Frue.«

En anden kilde (pastor Hertel) nævner, at det »velmente Velbekomme hvergang ledsagedes med et Kys, der gaar rundt i Selskabet og begyndes altid med Vært og Værtinde«.

Fæstningens »højere Classer« kom (efter dr. Fich og pastor Hertel) sædvanligvis sammen kl. 6 om aftenen:

»da Te og Smørrebrød vel ogsaa endnu noget andet blev serveret til Mundsmag, sjælden blev der spillet (kort). Man samtalede i muntert Lune, indtil Aftensmaaltid, havde man sat sig ned til det, saa blev der rakt et lille Glas Rom omkring, hvilket ogsaa Damerne nøde, som et appetitvækkende Middel. Maden bestod især af Fisk, Ænder og Gæs, røget og saltet Kød, og var sædvanlig meget godt tillavet, efter Landets Skik.«

Der er sikkert altid blevet danset meget på Christiansø, og det blev der også i dr. Curdtz's tid, og han ivrede imod, at de unge:

»igennemvaade af Sved, Fruentimmerne dertil tyndt klædt, promenere parvis i den almindelige Kulde og skarpe Aftenluft. Da Chefen Hr. Commandant Wulf blev om denne utidige og i flere Henseender skadelige Promenering underrettet, udgik derpaa straks den Ordre, at enhver af Ungdommen som efter Dansetiden maatte træffes af Patrouillen ville blive anholdt og arresteret«.

Sundhedstilstanden var dr. Curdtz heller ikke tilfreds med:

*Fig. 45. Portræt af
Johan Curdtz (1788–1861)
garnisonskirurg 1818–29.
(efter maleri).*

»Det er en Sjældenhed her at se en rødmosset kraftfuld Yngling, og i det hele vil man blive vaer en unaturlig tidlig Alderdom.«

Nu skal man vel ikke udarbejde statistik på grundlag af et så lille talmateriale; men undersøger man gennem Kirkebogen dødsfaldene i årene 1812-18, vil man finde, at der døde 59 mænd mellem 16 og 80 år, og deraf blev kun 13 mænd over 50 år. Gennemsnitsalderen: 37,5 år.

I samme tidsrum døde 17 kvinder mellem 19 og 87 år, og heraf blev de 13 over 50 år. Gennemsnitslevealderen: 59,5 år. Kun 4 af de 59 mænd fik en »voldsom« død.

Årsagerne til den slette sundhedstilstand fandt dr. Curdtz – foruden i »de quælende Dunster« og den »parvise Promeneren« i: manglende renlighed, brændevinsdrikkeriet og kaffedrikningen.

»Her paa Øen udskænkes aarlig i Pegle og Glas 15000 Potter Kornbrændevin til Beboerne. Denne Umaadelighed i Brændevinsdrikken maa drage mange skadelige Følger efter sig for fleres Helbred og Liv. Man vil jævnlig ja stundom dagligen kunne se berusede baade Mænd og Kvinder. Børn vænnes almindeligen til Brændevin, og man ser ikke sjelden den halvvoxsne Dreng at gøre Fordring paa en Dram.«

Kaffen var det også galt med. Der blev brugt ca. 900-1000 pund årligt, hvoraf ca. »730 Pund udsælges i Loddevis og købes af de mindre Formuende«. Og for at få dette forbrug sat ned, udstedte kommandanten 25. august 1822 et forbud mod at sælge mindre end 2 lod ad gangen, idet den mindrebemidlede del af befolkningen ikke havde penge nok til at købe 2 lod ad gangen. Lige- frem demokratisk kunne bestemmelsen næppe kaldes.

Efter det allerede citerede får man vel nærmest det indtryk, at dr. Curdtz må have været en noget sur person, og i forholdet til den ulykkelige politiske fange dr. Dampe demonstrerede han yderligere en ikke ringe grad af hårdhed og ubarmhjertighed, som måske hidrørte fra angst eller fejhed, idet forholdet ændredes, efter at Dampe delvis var blevet fri.

Til slut skal nævnes dr. Curdtz's opfattelse af moralen på klippeøerne.

»Med Moralitet og Sædelighed staar og iblandt mange paa et meget lavt Trin. Skolen anses af mange som en Tvangsanstalt. Overtro er temmelig herskende. Sladder og Bagvaskelse den sædvanlige og kæreste Beskæftigelse, og det som er det værste huslig Lyksalighed fremmed i mangan en Bolig. Liden eller ingen Følelse af Ære eller godt Rygte og endnu dertil en utrolig kold Lige gyldighed ved Ægtefællens, Børns og Venners Død«

Efter denne svada er det ganske rart at høre følgende:

»Men det maa være sagt til Ære for Menneskeheden, at der gives mange retskafne, gudfrygtige, flittige maadeholdne og af den Aarsag tillige ret velhavende Mennesker«

På museet i Lilletårn kan man se dr. Curdtz's uniform, hans lægeinstrumenter – endog til hjernekirurgi – samt et fødebord, hvorom han skrev:

»Ikkun hos de førstefødende lykkes det Gjordemoderen, at overtale dem til at gøre Brug af det herværende velindrettede Fødselsleje.«

Hvordan Curdtz's »Indberetning til højere Bedømmelse« blev bedømt på højere steder, melder historien intet om; varige spor satte det lille skrift næppe. Endnu hænder det, at der »promeneres parvis« i hvert fald i den milde aftenluft.

De sidste forvarede

Af forvarede mangler endnu to i at blive omralt: capt. Tidemand og baron von Aarwangen, endvidere statsfangerne Jørgensen og Dampe.

Captajn Tidemand

Christian Anton Tidemand blev født i Norge i 1771. Han var et talentfuldt menneske, men blev – da han kom i slet selskab – »en uopholdelig Kilde til Sorg for hele Familien«. En broder – den senere oberst – Nicolay Tidemand fik ham dog ansat som underofficer, og skønt han på grund af dovenskab ikke havde gennemgået den matematiske skole, blev han alligevel officer og ægtede endog generalmajor Schwentzen's datter. Ægteskabet blev ulykkeligt. Familiescener og insubordinationer medførte, at han blev afsat og fængslet på Munkholm, Griffenfelds gamle forvaringssted. General v. Krogh fik ham imidlertid frigivet, og prins Frederik af Hessen skaffede ham ind i toldvæsenet i Danmark og i landeværnet, hvor han endog blev kaptajn og byggede som sådan et batteri på Kyholmen ved Samsø. Her gik det galt igen; ved slet opførsel og ved upassende breve til kongen pådrog han sig »Cassation« for anden gang og forvisning til Christiansø den 7. juni 1811. Forvisningen varede til 1818, da han – til almindelig skræk for familien i Norge – indfandt sig hos en søster i Drammen efter at være blevet udvist af Danmark.

Året efter forlod han atter Norge og blev ved sin ankomst til København hæftet og senere ført til sit gamle fængsel i Hovedvagten på Christiansø. Da den senere kong Chr. VIII var her som kronprins i 1824, overgav Tidemand ham med kommandantens tilladelse en ansøgning til kongen om fritagelse, hvori han ytrede »blot Ønsket om igen at samles med sine Børn«. Wulf påtegnede ansøgningen med »Forevist«, og kronprinsen lovede at levere den til kongen. Kapt. Tidemand døde 20. april 1832 i Nexø.

Baron von Aarwangen

Ludvig Rudolf Muller, baron von Aarwangen, en schweitzisk officer – født i 1775 – kom i en duel uden for København til at såre den svenske greve Lewenhaupt dødeligt. Udfaldet af duellen medførte, at baronen blev hensat i Frederiksort fæstning, hvorfra han på grund af sin urolige opførsel overflyttedes til Christiansø i april 1818. Af fæstningens kasse fik han tilstået 1½ rdl. pr. dag, hvoraf dog 2 mark blev tilbageholdt som alimentationspenge til hans tidligere husholderske, jomfru Rauert, med hvem han i efteråret 1818 fik et barn.

Von Aarwangen blev indsat i officersstuen i vagten, og her opførte han sig mindst lige så uroligt, som han havde gjort i Frederiksort, hvilket skaffede kommandanten så mange bryderier, at han påstod, at »Intet Menneske paa Jorden kan lignedes ved Baronen i Ondskab og Halsstarrighed«. Kronprinsen skrev i sin rejsedagbog fra 1824, at Wulf ligefrem var bange for baronen og derfor maaske behandlede ham strengere end nødvendigt. Fangen havde kun været her få måneder, før han fremsendte en skrivelse fuld af ondskabsfulde sigtelser mod Wulf og forlangte, at der skulle nedsættes en »Overkrigscommission« til at undersøge sagen. Der kom naturligvis ikke noget ud af klagen, og den temperamentsfulde adelsmand faldt så nogenlunde til ro i de følgende år.

I 1821 flyttedes kirken fra Storetårn til den våbensmedje, ingénieurcapt. v. Suensson havde bygget under krigen (fig. 46), og for at foretage den højtidelige indvielse kom Sjællands biskop, Munter, herover den 17. august sammen med Bornholms højere embedsmænd. På indvielsesdagen, da de nævnte herrer tillige med fæstningens notabilreter i procession førte kirkens hellige kar fra det gamle til det nye gudshus, passerede de Ravelinen, hvor den gale baron sad fangen. Ved synet af de højtidelige herrer gik von Aarwangen, som igen var inde i en manisk periode, fuldstændig amok og udslyngede ikke blot de rædsomste skældsord, men også flasker og kar gennem fængselsvinduet og spredte uro og uhygge i den intetanende procession og blandt beboerne, der bivaanede højtideligheden.

Fig. 46. Kirken på Christiansø efter restaureringen i 1928, da klokketårnet byggedes. (fot. Eva Bunch)

Efter denne episode lod Wulf de nederste vinduer i baronens fængsel beslå med lægter, som den urolige herre tillod sig at brække fra igen ved hjælp af en »Sukkertang« (den tang, hvormed han knuste topsukkeret). Derefter anbragte kommandanten en så høj skærm foran vinduet, at den afsindige schweitzer ikke kunne se ud, men nok få lys fra oven. At lade baronen komme ud i fri luft turde man ikke mere, og da kronprinsen var her, lod Wulf – belært af begivenheden under bispebesøget – fangen flytte til Møllemagasinet, hvorfra han ikke kunne se, hvad der foregik på øen. Herom skrev kronprinsen:

»Da vi befandt os paa et ophøjet Sted i Nærheden, hvor Baronens kunne seet os af sit Vindue, mærkede jeg tydeligen hvor ængstelig Commandanten var for, at han skulde tage Anledning til at støje og larme, det eneste ubehagelige der kunne hænde. Imidlertid forblev han rolig Nægtes kan det ikke, at hans Stilling ma være fortvivlende uden Udsigt til at vinde sin Frihed igen men jeg frygter at en ulidelig Ængstelighed fra Commandantens Side gør ham hver Time bitterere end fornødent var. Jeg besaa med Flid hans sædvanlige Værelse i Ravelinen og fandt det, skønt lavt til Loftet, ikke usundt ikke fugtigt, lunt om Vinteren, med Vinduer til to Sider, saa at Luften kan forfriskes. Jeg vilde ønske at en blidere Skæbne kunne aabnes for denne ulykkelige Mand og at han maatte fortjene den.«

En blidere skæbne åbnede der sig dog ikke. Baronens var med mellemrum urolig, og engang forsøgte han endog at foranstalte et komplot med sine medfanger om at stikke huset i brand og slå vagten ned. Wulf må dog være kom-

met under vejr med baronens pyromane anslag; thi da ophavsmanden gav signal til ildspåsættelsen, blev cellen overdænget med vand fra en brandsprøjte, som kommandanten havde anbragt foran vinduerne i ly af træskærmen.

Baron von Aarwangen tilbragte 13 lange år på Christiansø; han blev fra Ravelinen flyttet til det nye »Statsfængsel«, som efter kgl. resolution af 17. marts 1824 var blevet opført på Frederiksø.

Da bygningen i 1831 skulle benyttes til karantænestation i anledning af den asiatiske kolera, som grasserede i Rusland, blev baronen sammen med dr. Dampe, smedemester Jørgensen og capt. Tidemand med jagten »Christinehaab« overført til København, hvortil de ankom den 18. august. I kastelet fortsatte baronen sin fangetilværelse indtil – for at bruge kronprinsens ord – en blidere skæbne åbnede sig for ham, da han døde af vattersot den 5. oktober 1832.

Hans Christian Jørgensen

»En tredje Fange, som jeg ikke saa, er den Smed, som var indviklet i Dr. Dampe's Mytteri, en enfoldig Person, der har fejlet af Dumhed og som forholder sig rolig.«

Således omtaler kronprinsen smedemester Hans Chr. Jørgensen, som 14. februar 1821 sammen med dr. Dampe blev dømt til døden for konspirationer mod enevælden. Dommen blev dog ændret til livsvarigt fængsel på fæstningen Christiansø, hvortil han blev overført den 3. juli 1821, mens Dampe blev indsat i Kastelet til en langt strengere behandling end den, Jørgensen kom ud for på Christiansø.

Kommandant Paludan betegnede ham som »en ganske uskadelig, rolig og skikkelig Mand«. Jørgensen fik sin frihed tilbage ved en kgl. resolution af 27. juli 1831 og – som nævnt før – overført til København sammen med de andre statsfanger med skipper Hans Jensens jagt »Christinehaab«.

Jacob Jacobsen Dampe (fig. 47)

Af alle de krogede livsskæbner, der gennem tiderne har vansmægtet på »Vor Fæstning Christiansø« er dr. Dampe så afgjort den mest kendte. Grunden er vel nok især det urimelige misforhold mellem brøde og straf, og at brøden er knyttet til begrebet »Folkestyre«. Fæstningens karakter af »Djævelø« har yderligere accentueret vor fornemmelse af den ulykkelige doktors martyrium.

*Fig. 47. Dr. J. J. Dampe
(1790–1867).
Statsfange på fæstningen
1826–41.
Efter bræsnit fra 1868.*

Jacob Jacobsen Dampe blev født den 10. januar 1790 i København som søn af skræddermester Jacob Frantzen Dampe og Anne Christensdatter Lund. Han var en begavet dreng, som tog studentereksamen i 14-års alderen fra Metropolitanskolen, og 18 år gammel fik han universitetets guldmedalje for en opgave i æstetik. Året efter blev han teologisk kandidat og to år senere adjunkt i Slagelse, hvor hans latinske doktordisputats om etikken i Koranen blev til. Forinden havde han skrevet om dansk retskrivning, blandt andet mod »de store bogstaver«, og han fortsatte sin forfattervirksomhed, efter at han i 1816 havde forladt Slagelse for at oprette et institut i København. En virksomhed han imidlertid måtte opgive i 1820.

Dr. Dampe var i 1811 blevet gift med den ubetydelige Dorthea Boye. Ægteskabet blev meget ulykkeligt og endte med separation i 1819, hvorefter hun med deres 4 børn flyttede sammen med Dampe's fader, mens doktoren selv tog sig af sin moder.

Skolen synes ikke at have interesseret den upraktiske mand, der var mere optaget af datidens religiøse, litterære og politiske rørelser. I egenskab af teolog prædikede han flere gange i københavnske kirker, hvor han holdt en prædiken over det dengang farlige emne: »Frihedens Overensstemmelse med Christendommens Aand«. Efter denne begivenhed blev det ham forbudt at bestige

prædikestolen og senere endog at tale offentligt. Det uretfærdige forbud krænkede ham dybt, og kongens vægring ved at modtage ham i audiens gjorde ham til en afgjort modstander af enevælden og fik ham til at arbejde for mere liberale ideer, hvilket atter bragte ham i konflikt med autoriteterne. Ganske vist var den forhutlede doktors menighed ikke stor – hans eneste apostel var den førnævnte smedemester Jørgensen – men statsmagten var ængstelig for rørelserne ude i Europa og var derfor på vagt. Dampe blev omgivet af en kreds af politispioner, som fik en af hans tidligere venner til at provokere ham til så kraftige udtalelser, at man en novemberaften 1820 kunne arrestere de uforsigtige liberalister: Dampe og Jørgensen.

En nedsat kommission gjorde sig hurtigt færdig med forhør, anklage og dom. Anklagen lød på højforræderi og majestætsfornærmelse og påstand om at have forbrudt ære, liv og gods, få den højre hånd afhugget, kroppen parteret og lagt på stejle og hovedet og hånden sat på en stage med hånden nederst. Dommen faldt den 14. februar 1821 og kom til at lyde på simpel dødsstraf, idet der ikke forelå vold, men overtrædelse af forordningen om trykkefriheden. Dommen gik uden om højesteret lige til kongen, der var så »naadig« at ændre dødsstraffen til livsvarigt fængsel under streng bevogtning.

Dommen var for dr. Dampe et knusende slag. Han havde håbet på at komme til at dele skæbne med P. A. Heiberg, altså blive landsforvist på livstid, hvilket ikke syntes så afskrækkende for den sprogbegavede mand. Livsvarigt fængsel syntes ham derimod værre end døden, hvorfor han da også flere gange i sin fortvivlelse søgte om at blive henrettet; men der blev aldrig taget hensyn til hans ønsker.

Skønt fæstningen Christiansø af kongen var udpeget som det sted, hvor de to statsfanger skulle hensættes, blev i 1821 kun Jørgensen overført til øerne, mens Dampe blev indsat i Kastellet i København under langt strengere forhold end dem, der blev Jørgensen til del.

Om Dampe's fortvivlelse og håbløse tilværelse i Kastellet under den ham så forhadte general Lorentz's kommando skal ikke berettes her, kun skal der henvises til doktorens egen »Fortælling om mit Fængsel i højeste Grad . . . « (Kbh. 1858). Genudgivet i 1951 med indledning og noter af Carl Dumreicher. Endelig henvises til kapt. J. C. Johansen: »Dr. Dampe og Attentatet paa Enevælden i 1820« (Hist. Tidsskrift 1894–95). Den politiske som menneskelige baggrund for Dampe's sørgelige livsskæbne og de indledende begivenheder dertil, omtales ret udførligt i de nævnte skrifter.

Fem uvirksomme og derfor uendelig lange år måtte den ulykkelige mand tilbringe i Kastellets mørke fangerum, hvor tilværelsens eneste lyspunkt var

forhåbningerne om overflytning til Christiansø og en dermed følgende lempeligere behandling. Efter utallige skuffelser fik han sine ønsker om stedforandring opfyldt, idet han 24. juni 1826 – ledsaget af to gemytlige kongelige betjente – blev sejlet over til klippefæstningen, hvor Jørgensen – efter skipperens mening – levede ret tåleligt, og hvor Dampe nok ville få samme behandling.

Fra Skibet blev fangen ført til kommandant Wulf, som efter en kort, men venlig præsentation gav en underofficer ordre til at føre den nyankomne over på Frederikssø til indespærring i det nye statsfængsel, hvor døren til »et Aflukke i anden Etage« blev omhyggeligt låset efter den forhåbningsfulde doktor, som snart indså, at den forventede lindring ville udeblive. Altså nye skuffelser.

Wulf havde ganske vist gjort forestillinger over for cancelliet angående en ensartet behandling af Dampe og Jørgensen; men præsidenten lod ham forstå, at selv om de to fanger var dømt for samme forbrydelser, skulle de behandles forskelligt, hvor velvillig Wulf end var stemt for begunstigelser for den hårdt ramte videnskabsmand .

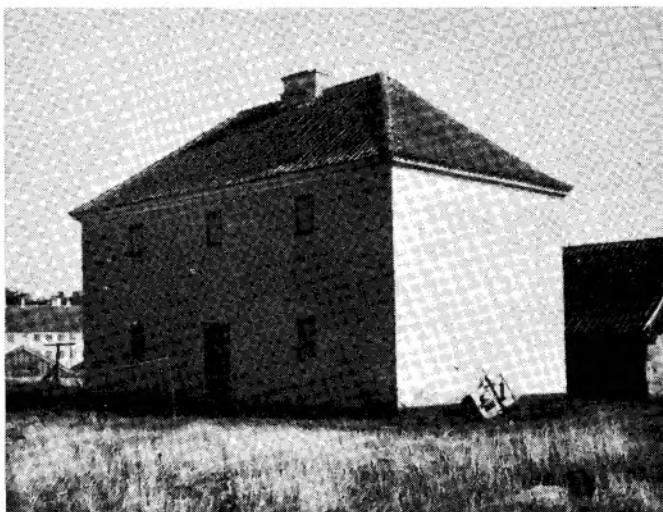
Fængselet var på vest-, nord- og østsiden omgivet af en fangegård, der var begrænset af egepalisader med smedejernsspidser foroven. Uden om palisadehegnet gik altid en soldat for at bortjage enhver, som nærmede sig enevældens nybyggede bastille (fig. 48).

I den første tid fik Dampe ikke engang lov til at trække frisk luft i fængselsgården, og da han fik tilladelsen dertil, blev pladsen uden for gården af sikkerhedsmæssige grunde først ryddet for folk. Det varede dog ikke længe, før Wulf foranledigede, at doktoren fik lov til at gå en time om dagen rundt på fæstningen med en soldat med dragen bajonet i hælene på sig, endog kommandantens have fik han lov til at betræde. Og her så han en dag et syn, som han ikke havde set de sidste 6 år; nemlig en familie samlet omkring et tebord. Mennesker, der talte til ham. Havde den røde soldat med den blanke bajonet ikke stået der, ville han næppe have troet sine egne øjne.

Cancelliets ordre lød på, at Dampe skulle være under den strengeste bevogtning; men kommandanten fik dog – på grund af sit lokalkendskab – på eget ansvar lov til at bestemme visse enkeltheder i bevogtningen. Dampe fik nu på sine spadsereture rundt på øen tilladelse til at tale med soldaten og med folk, som han mødte, dog kun på det danske sprog af hensyn til soldaten, som skulle rapportere samtalens indhold. Under den følgende kommandant blev samtalerne varighed nedskåret til 5 minutter, hvilket generede Dampe meget.

Af andre friheder, som blev fangen til del, kan nævnes tilladelse til at læse aviser, som Wulf havde censureret. Skolelæreren holdt tyske aviser, og dem

Fig. 48. Statsfængslet på Frederiksholm, opført 1825. Til højre ses værkstedet, den tidligere »Brandstue«, hvori affutager til Frederiksholms umonterede batterier befandt sig. Opr. oplagsplads for tømmer. (for. Eva Bunch).

overlod ham Dampe til tidkort. Pen og blæk fik han ligeledes, i anledning af at han skulle skrive et digt til fru Wulf, som han løseligt kendte fra København. Skriveredskaberne fik han lov til at beholde; men papir manglede han, indtil kommandanten en dag foreslog ham at forfatte et skrift, som – efter behørig censur – måtte kunne udgives, hvilket imidlertid collegiet nægtede, da manuskriptet blev indsendt.

Kun få af fæstningens soldater satte pris på at trave rundt med den fangne doktor, de fleste ville helst være fri for den kedelige bestilling og var derfor ivrige efter at bytte med de mere villige, hvortil en, som Dampe i sine »Fortællinger« kalder Rolf, hørte. Rolf var en velvillig sjæl, der gerne hørte på de digte og fortællinger, som doktoren i sit ensomme fangerum forkortede tiden med at forfatte. Efterhånden udviklede der sig en dyb fortrolighed mellem fangen og soldaten, således at Rolf ikke blot skaffede Dampe papir til en hemmelig korrespondance med fangens datter, men deltog endog i de flugtplaner, som den ulykkelige mand til stadighed omgikkes med. Brevvekslingen kom i stand ved hjælp af en af stedets kvinder, Martha Mikkelsen, om hvem Dampe bruger dæksnavnet Mathilde.

Efter 4 års forløb blev dette ulovlige brevskriveri dog opdaget; Mathilde fik fængsel i 2 gange 24 timer, og Dampes samtaler med andre end fæstningens embedsmænd blev forbudt. Senere blev korrespondancen genoptaget på den måde, at Dampe lagde brevet i en murstensbrokke, hvori han havde lavet et hul, der blev lukket med en prop af det bortskrabede materiale. På spadsere-turene sørgede han for at anbringe stenen på et sted, hvor Mathilde kunne

finde den. En anden dag bar stenen så bud den modsatte vej. En af de benyttede stene findes i det kgl. bibliotek mellem dr. Dampes manuskripter.

Dampes flugtplaner, der især tog fart, efter at hans anmodning om dødsstraffens fuldbyrdelse var afslået, gik ud på, at hans gode ven Rolf under sit fiskeri omkring øerne skulle forsøge at formå en forbisejende engelsk eller tysk kaptajn til at sende en båd ind til øen på et tidspunkt, hvor doktoren under spadsereturen befandt sig længst mod nordøst. Fangen skulle derefter flygte fra den aldrende soldat og redde sig om bord i båden og skibet, før man anede uråd på fæstningen.

Det lykkedes virkelig Rolf en dag at finde en skipper, der var villig til forsøget; men inden båden nåede ind til klippen, hvor Dampe stod, var tiden for hans tur til ende. Det gik ikke bedre, da Rolf en anden gang fik forbindelse med en engelsk skipper, der lod sig bevæge af den ulykkelige fanges bøn. Doktoren var blot endnu ikke nået ud på det aftalte sted. Skipperen fandt ham ikke og roede derfor helt ind i havnen, hvor han vendte båden uden at tale med nogen. Begivenheden blev rapporteret for kommandanten, som dog ikke fattede mistanke om, at den havde noget med hans fange at gøre. Skipperen blev blot antaget for en nar. Dampe så anderledes på den ting og udtrykker i sine »Fortællinger« håbet om, at hans tak gennem hans litterære arbejde må nå den ukendte, højsindede engelske skipper.

Da forsøget på at få et skrift udgivet i Danmark, skønt kommandanten havde foreslået det, strandede på collegiets modstand, rettede Dampe opmærksomheden mod udlandet. For at skaffe midler til sine flugtforsøg ville han i al hemmelighed forfatte et skrift og prøve på at få det smuglet fra Christiansø til udgivelse i udlandet via en tidligere embedsmand, som engang, da han var alene med fangen, havde tilbudt sin hjælp. Denne embedsmand må urvivlsomt være den tidligere omtalte garnisonslæge, dr. Curdtz, som i 1829 flyttede til Rønne. Curdtz forlangte at være ene med fangen i hans celle under sygebesøg og fik det også gennemført. I sygdomstilfælde var det altså muligt for Dampe at føre samtaler, uden at soldaten overværede dem. Rolf besøgte skrifterne med en skipper til Rønne; men Curdtz må have skiftet sind; thi han sendte det modtagne til kongen i august 1829. Samme skæbne fik et manuskript på engelsk, som Dampe sendte Curdtz i sommeren 1831 med anmodning om at besørge det til en boghandler i London. Også det overleveredes Majestæten tilligemed en skrivelse dateret 8. november 1831, hvori Curdtz beklagede, at han stadig blev forhindret i personlig at nedlægge dette skrift for Hans Majestæts fødder, og han fralagde sig ethvert ansvar for Dampes skrivelser og tilføjede, at han ikke havde givet anledning til: »at denne taabelige, onde og

uroelige Mand har kastet sin ubehagelige Fortrolighed paa mig«. Dr. Curdtz synes dog ikke at være særlig stolt over sin »Kongettroskab«; thi han beder i skrivelsen om, at »hans Navn ogsaa denne Gang maa vorde fortiet«.

Kongen sendte Dampes manuskripter og Curdtz's skrivelse til politidirektør Kierulff, i hvis arkiv de endnu findes sammen med forskellige skrivelser angående Dampes forsøg på at komme i forbindelse med fremmede skippere. Kierulff synes ikke at have foretaget sig noget i anledning af »flugtforsøgene«. Dampe havde – trods alt – mange venner, som harmedes over den hårde dom, der var overgået ham. Af hensyn til vennerne ønskede politidirektøren måske at dække over de personer, fra hvem han havde sine meddelelser om Dampes uregelmæssigheder. Det er vel heller ikke utænkeligt, at Kierulff selv kunne have følt medlidenhed med den hårdt prøvede doktor.

For Dampe var der kun tre muligheder: flugt, benådning og døden. Om døden fremfor fængsel sendte han atter, 29. juli 1830, ny ansøgning til kongen, hvori det hedder: »Maatte mit Jammerskrig under mit Fængsels Pinsler trænge til Deres Majestæt for at jeg kunne opnaa denne Formildelse«. Ansøgningen om dødsstraffens fuldbyrdelse forsynede cancelliet med påtegningen »henlægges«. Kongen har måske slet ikke set den? Dampes ansøgninger er holdt i en meget ydmyg tone, såsom »Jeg knæler og bønfaller Deres Majestæt«, noget der hørte med til tidens stil og nok var nødvendigt, hvis den strenge monark skulle formildes.

Kommandant Wulf, der afgik i 1831, var Dampe meget velvillig, og ved Wulfs sidste fødselsdag på fæstningen, 4. marts, fik Dampe lov til at forfatte et lille skuespil, der skulle opføres af øens dilettanter. I stykket omtaltes den krigsbegivenhed, hvori Wulf deltog med ære, 25. juli 1813, da han forfulgte den svenske brig »Vänta lite«. Doktoren fik selv lov til – ledsaget af sin soldat – at overvære forestillingen, og bagefter deltog han endog i dansen, indtil han ud på natten blev ført tilbage til sit fangebur.

Såsnart den nye kommandant, Paludan, var kommet til fæstningen, forsøgte Dampe sig igen med en ansøgning om frihed, som han bad Paludan anbefale. Kommandanten må ikke have fundet ansøgningen udmyg nok og lod Dampe forstå, at han »ganske skulle staa i en Synders Skikkelse«. Fangen tabte dog ikke modet, og kort tid efter sendte han en ny ansøgning, der kom til rette vedkommende, men heller ikke ændrede hans stilling.

Karantæneforanstaltningerne i 1831 medførte, at statsfangerne på Christiansø for en tid måtte overføres til Kastellet i København.

Meddelelsen om denne overflytning, som blev foretaget under streng bevogtning af 4 underofficerer, virkede chokerende på dr. Dampe, ikke blot

fordi han skulle forlade sine venner: Rolf og Mathilde og forringe sine flugtmuligheder, men mest fordi han fik at vide, at general Lorentz endnu var kommandant i Kastellet. Der ventede ham intet godt. Opholdet i den gamle celle varede dog »kun« 14 mdr. Den 7. november 1832 blev han uden militær bevogtning, men under skipperens ansvar ført tilbage til Christiansø. Overfarten varede 11 dage, idet afdriften havde ført skibet syd om Bornholm.

Dampe blev igen indsat i statsfængslet på Frederiksbø; men da han var eneste fange, sparede man vagten ved at overflytte ham til Hovedvagten på Christiansø. Da her manglede fangegård, fik han anvist en strækning på Frederiksbø beliggende således, at vagten kunne iagttage ham under spadsereturen. Flytningen til Christiansø syntes fangen absolut ikke om. Udsigten over havet gennem det lille gittervindue havde han ikke mere, og en ulidelig støj fra vagtmandskabet nåede ham på alle tider af døgnet. Dertil kom et for den skrivelystne fange meget generende forbud mod at have lys i cellen efter tappenstreg. Paludan gik dog på opfordring med til en forlængelse til kl. 10. Forbudet medførte, at Dampe lærte sig at skrive i mørke, hvorefter der blev foretaget en renskrivning om dagen. Endvidere fik fangen lov til at undervise nogle børn og opnåede derved en anbefaling fra børnenes fader, en af fæstningens officerer. Anbefalingen benyttede Dampe i en af sine resultatløse ansøgninger om frihed.

Den største adspredelse i den ensformige fangetilværelse var gudstjenesterne i fæstningens lille kirke, og søndag efter søndag vandrede doktoren fulgt af soldaten derop og satte sig i den ham anviste »stol« øverst oppe ved alteret, mens hans vogter stod med blottet bajonet ved siden af ham. Det var kommandant Wulf, der havde bestemt dette, og præsterne Krøyer og Møller havde fundet sig deri. Under Dampes andet ophold i Kastellet havde øerne fået en ny præst, Claus Hellemann, en stridbar herre, som i 1846 blev entlediget fra præsteembedet i Hasle på grund af sindssyge. Efter kommandant Paludans ordre anbragte Dampe og soldaten sig ved den første kirkegang efter tilbagekomsten som forhen under prædikestolen, som befandt sig over alteret, og dette ville pastor Hellemann ikke finde sig i. Den blottede bajonet generede ham, hvorfor han anviste soldaten plads nede ved indgangsdøren. Da Paludan fik dette at vide, irettesatte han præsten med ordene: »Jeg skal bede, at De ikke contremanderer mig«. Soldaten fik ordre til at indtage den gamle plads og ikke rette sig efter præstens anvisninger. Hellemann klagede til biskop Erasmus Muller, da denne kom på visitats, 10. juli 1833. Kommandanten hævdede imidlertid, at soldaten skulle stå tæt ved fangen, hvortil biskoppen foreslog, at man kunne flytte Dampe ned på den nederste bænk, tæt ved det

sted, præsten havde anvist soldaten. På den måde fik både kommandanten og præsten deres vilje; men denne salomoniske afgørelse huede ikke Paludan, der betragtede løsningen som en eftergivenhed over for præsten, hvilket kunne svække hans autoritet. Der skete derfor intet, før der i 1837 kom en ny præst, David Borgen; thi da fik dr. Dampe lov til at gå i kirke uden ledsagelse af soldaten. Under turen fra Hovedvagten til kirken kunne fangen nemlig til stadighed iagttages af mandskabet ved Hovedvagten eller ved Ravelinen; men dette gjaldt jo lige så godt i pastor Hellemanns dage.

Trods uheldene med de to første manuskripter, som Dampe havde produceret på Christiansø, gik han ufortrødent i gang med det tredje, som han agtede at sende sin datter til udgivelse. Med manuskriptet skulle følge et brev i kode-skrift, og det var allerede lykkedes ham at få koden over til hende, inden han fandt en mand, som var villig til at smugle manuskriptet og kodebrevet med en skipper til København. I stedet for at gøre, som han havde lovet, gik manden, fæstningens murer, Jens Petersen, til kommandanten med det modtagne, hvilket medførte, at fangen kom i garnisonsforhør, hvor han nødtvungent dechiffrede brevet. Efter denne forseelse måtte Dampe ikke mere tale med nogen under turene på Frederiksø. Brevet og forhørsudskriften blev 2. november 1833 sendt til admiralitetet med følgende bemærkning:

»Dersom det høje Collegium naadigst med højstsammes sædvanlige Mildhed vil lade det bero ved dette og ikke ved strengere Forholdsregler gøre den ulykkelige tolvaarige Fange end ulykkeligere, saa vil vist den ham viste Højmodighed og naadige Behandling i Forening med et strengt Tilsyn afholde ham fra gentagne Forsøg. Han har hidtil baaret sin ulykkelige, men velfortjente Skæbne med Resignation og Rolighed; maatte derfor denne hans Brøde blive mildt afsonet, da den dog er motiveret, som det af Forhøret synes at fremgaa, af Forsorg og Kærlighed til hans uforsørgede Datter«.

De strenge forholdsregler forhindrede dog ikke Dampe i at forfatte et fjerde manuskript, som det lykkedes en ham venligsindet embedsmand at besørge til København. Flugtplanerne spøjte stadig i hovedet på ham understøttet af tilbud om hjælp fra forskellige sider: en fransk kaptajn, en preussisk skipper, en af fæstningens underofficerer samt den trofaste soldat, Rolf. Det blev dog kun til planer, mens år fulgte på år.

En dag i december 1839 fik dr. Dampe af en underofficer det for fangen så glædelige budskab, at kongen var død. Glædeligt, »thi, om Frederik den Sjette ikke var død, havde der aldrig været Redning for mig. Denne Tyran vilde have holdt mig fast, saa længe han levede«.

Da tronskifter ofte ledsages af benådninger, og da den nye konge fra Norge var kendt som en frisindet mand, fattede den så hyppigt skuffede doktor atter mod og indgav straks en ansøgning om frihed. Hans fire børn søgte ligeledes, om en fader, som var taget fra dem alle deres barndoms- og ungdomsår igennem, endelig måtte blive forløst fra sin hårde skæbne og givet dem tilbage. Svaret blev: Afslag!

Den nye kommandant, von Ellbrecht, blev så nedslået over afslaget, at han ikke kunne få sig selv til at bringe fangen den sørgelige nyhed, han overlod det til pastor Borgen. To nye ansøgninger blev indsendt i slutningen af 1840; men der kom intet svar på dem de første fem måneder.

I 1841 skulle kronprins Frederik – den senere Fr. VII – i Mecklenburg-Strelitz indgå sit andet ægteskab, og rejsen dertil skulle gøres med linjeskibet »Christian den Ottende«. I sin kutter »Neptun« forlod kronprinsen linjeskibet for at gå i land på Christiansø og overbringe kommandanten et kgl. reskript af 22. maj 1841:

»Vor Bevaagenhed!

Vi give Dig hermed tilkende, at Vi allernaadigst haver fundet Os bevæget til end yderligere at formilde den Straf, som Dr. phil. Jacob Jacobsen Dampe i Medfør af Forordningerne af 27' September 1799 § 1 (ved Commissionsdom af 14' Februar 1821) blev tilfunden og ved allerhøjeste Resolution af 7' Marts næstefter blev forandret til Fængsel paa Livstid paa Fæstningen Christiansø under streng Bevogtning, derhen at han løslades af bemeldte Fæstning, dog under Vilkaar, at han tager Ophold paa Vort Land Bornholm. Dertil ville Vi allernaadigst indtil videre have ham tilstaaet 3 Mark dagligt foruden 30 Rigsdaler til Brænde og Lys aarligt.

Iøvrigt haver han og forinden han løslades for Dig at opgive paa hvilket Sted paa Bornholm han agter at tage Ophold, hvorom Du derefter vil meddele Amtmanden over bemeldte Vort Land Bornholm Underretning. Du haver derhos at tilkendegive bemeldte Dr. phil Dampe, at han saafremt han uden Tilladelse af den lokale Øvrighed, hvis specielle Tilsyn han bliver at undergive, forlader det Opholdssted, han saaledes maatte vælge sig, bliver han atter at henhøre til Christiansø.

Hermed skeer Vor Villie. Befalende Dig Gud.

Christian VIII. R.«

Kommandant von Ellbrecht bragte selv den kgl. resolution til Dampe, som dog i glæden over ændringen ikke kunne undlade at tilkendegive sin skuffelse over, at der fremdeles var knyttet en forvisning til hans person. Kommandanten bad ham om endelig ikke at berøre denne skuffelse, når han kom over i

kommandantboligen for at takke kronprinsen. Efter takkeaudiensen gik Dampe tilbage til sin celle gennem en dør, der nu for første gang i 20½ år ikke blev låset efter ham.

»Første Gang i 20½ Aar gik jeg ud og bevægede mig frit paa Guds Jord, hvor jeg ville«.

Dr. Dampe havde fået nok af opholdet i sin celle og gik derfor samme dag ned i »Gaden« på Christiansø og lejede sig et værelse, indtil han 14 dage senere blev overført til Rønne, som han havde valgt til opholdssted. Her boede han under tålelige forhold, uden dog at opnå den forståelse hos befolkningen, som han havde ventet. Friheden havde han jo kun halvvejs opnået, og han tænkte stadig på ved flugt at opnå fuld frihed. Planerne blev dog aldrig realiserede.

Under opholdet i Rønne, hvor han førte selskabelig omgang med dr. Curdtz, fortsatte han under censur sin forfattervirksomhed, og Rønne Teaterhistorie fortæller os, at han den 2. december 1844 viste sig på de skrå brædder i titelrollen i Oehlschlägers: »Palnatøke«.

De politiske begivenheder i 1848 bragte Dampe den fulde frihed og en statspension på 360 rdl. Han bosatte sig i København, hvor hans »Fortælling om mit Fængsel i højeste grad i tyve Aar og min Forvisning i syv Aar, Lidelser, mig tilføjede formedels min Lære om Folkets Ret, af Dr. J. J. Dampe«, udkom i 1858. På det tidspunkt var hans martyrium halvvejs glemmt, og det lykkedes ikke engang den bornholmske rigsdagsmand, Lucianus Kofod i rigsdagssamlingerne 1860–62 at få hans pension hævet til 600 rdl., som efter Kofods mening var en passende anerkendelse for hans virksomhed og de deraf følgende lidelser:

»for den Sag, som det væsentligst skyldes, at vi sidder her. Jeg skal ikke tale videre for Manden, da jeg troer, hans eget Liv taler for ham«.

Dr. Dampe døde på Kommunehospitalet den 12. december 1867 og blev begravet på Holmens kirkegård i en grav, der for længst er sløjftet.

Eftertiden har været tilbøjelig til at fremstille Dampe som en svag, tryglende og næsten latterlig person, som ydmygt krøb for den, han først havde konspireret imod. Dertil kan dog bemærkes, at det er ulige lettere at sidde helgarderet bag et skrivebord i en tid med ombudsmand og klageret og udtale sig om, hvad dr. Dampe burde have gjort, end det var for den velbegavede mand at sidde uvirksom i en celle i over 20 år og være skilt fra alt, hvad han havde kært: sine børn, sine bøger, sit arbejde og uden håb om forandring.

Hvad der end kan siges om dr. Dampe, så står det fast, at selv om han ikke var en af folkefrihedens største mænd, så var han i hvert fald en af de første.

Befæstningen 1814–55

De bygningsarbejder på fæstningsværkerne og i havnen, som englænderkrigens ophør og statsbankerotten havde standset for en tid, blev efterhånden genoptaget under kommandant Wulf.

Man begyndte med havnen, idet vandbygningssconducteur M. B. Kølbye i 1817 blev sendt herover for at foretage undersøgelser. Han loddede, målte og tegnede, foruden at han skrev kærlige breve til »min sødeste huldeste Sophie«.

Batterierne fik en del nye kanoner. Den 8. juli 1821 prøvedes således 55 stk. kanoner på Holmen bestemt til Christiansø, hvoraf 2 sprang, og 21. august nedlagde man 4 ubrugelige kanoner i fæstningens »Bradbank« til fastgørelse af de mægtige blokke, som brugtes ved skibenes kølhaling. Den ene af disse kanoner ligger endnu ved Sprøjtehuset. Fig. 37 viser en kølhaling.

Om Wulfs forbedringer af fæstningsværkerne bemærkede kronprins Christian Frederik, da han den 25. juli 1824 kom fra Gudhjem med fregatten »Freja«, at Wulf forhøjede stenmurene og gav dem den rette talu samt borttog den ramme af træ, som bandt muren foroven og belagde dem med ler: »Kort en Del er udrettet, men meget staar tilbage«. Landets dårlige økonomi var årsag til, at arbejdet hvilede på den tid, prinsen var her.

Ingenieur Suenissons fæstningsværker var – som årene gik – blevet utidsvarende, hvorfor kongen 4. september 1831 gav general Krag ordre til »Udarbejdelse af et Forslag til Christiansø's bedre Befæstning«, og efter at oberstløjtn. Quaade havde besøgt »denne for Danmarks Spétat vigtige Øe«, opgav han, at der til »Fæstningens kraftige Forsvar« krævedes: 14 bombarderkanoner, 33 stk. 35 pundige kanoner, 50 stk. 24 pundige kanoner samt 17 stk. 36 pundige karonader.

På grundlag af Suenissons kort fra 1810 udarbejdede i april 1832 Quaade et forslag til den bedre befæstning med et nyt batteri på Frederiksholm samt » »Infanteritaarne«. De 2 tårne skulle indeholde magasin til 400 ctr. krudt, de 2 andre magasiner til 500 td. rug. Omkostningerne til de 4 tårne af sprængte sten og til at fuldføre og forbedre batterierne og kommunikationslinjerne antoges at beløbe sig til 47.706 rdl. 52 sk.

Ingeniørkapt. Nehuus blev sendt til øerne for at sammenligne kortet fra 1810 med de stedlige forhold i 1833 og fandt, at der i mellemtiden var opført forskellige bygninger, således på Christiansholm 2 huse i »Mindet« og skolen ved »Salomons brønd«. Bygninger, hvortil præsten, lægen og læreren flyttede, da der i 1831 blev indrettet en karantænestation på Frederiksholm. Om capt. Nehuus ophold på Christiansø minder endnu en sten indsat i gærdet ved Salo-

mons Brønd med indskriften: »Ingcapt. Nehu A. S. T. R. Observat. Station 1833«. En hentydning til geodætiske undersøgelser.

Anledningen til karantænestationen var – som tidligere nævnt – at »den asiatiske Kolera« nærmede sig de danske kyster. Ved stationen blev ansat en karantænelæge, dr. Pape, som kontaktede de »mistænkelige« skibes besætninger i et »Parloir« i Nordre Havn: et træskur, der var forbundet med Frederiksholm ved en gangbro. (Fig. 49).

Alle beboere, som ikke var beskæftiget ved stationen, måtte forlade holmen, og broen til Christiansholm blev fjernet. Skillerummene i kaserne på Frederiksholm blev brudt ned, da bygningerne skulle bruges som pakhus »til Røgning og Rensning af de udløssede giftfængede Varer«. Endvidere indrettedes lazaret og en »Pestkirkegaard« omgivet af et plankeværk. Til arbejdet, der lededes af hofbygmester Koch, blev i juli–august 1831 oversendt 40 håndværkere.

Karantæneforanstaltningerne ved de danske kyster var muligvis en medvirkende årsag til, at Danmark i 1830-årene undgik pesten; på Frederiksholm kom de dog ikke til at spille nogen rolle, idet materialet og personalet i februar 1832 blev overflyttet til Kyholmen ved Samsø.

Quaades infanteritårne blev ikke til virkelighed, skønt han i 1838 indsendte forslag derom, ligesom han foreslog at nedbryde »Gærdet om Storetaarn« (retranchementet) og anvende stenene til andre værkers istandsættelse.

Hvad angår Storetårn, så havde man i 1785 påtænkt at anvende en del af tårnet til hospital, og derfor ville man flytte kirken til den tidligere auditør-bolig. Planerne blev imidlertid opgivet, og kirken blev i Storetårn, indtil den i 1821 installeredes i Suenssons våbensmedje.

Fyret, som blev tændt i 1805, og som stak op gennem tårnets tag, var uheldigt for kanonerens placering på kanonloftet, hvorfor komd. Knud Linde i 1841 projekterede en flytning af fyrtårnet til »Gaarden« i Storetårn. »Flytningen blev dog ikke realiseret på grund af den store bekostning. Kun Storetårns sadeltag blev erstattet med et næsten fladt tag, hvorigennem et lille klokketårn stak op, og ydermuren afsluttedes med en 3 fod høj krans af mursten. Der var planer om indkøb af en fyrline i Frankrig, men det blev opgivet, idet man mente, at det danske klima lagde hindringer i vejen for anvendelse af linser. Løwenørns pompøse spejlfyr fik således lov til fremdeles at »blinke« til de søfarende lige til 1879, da det nuværende linsefyret blev installeret i det uforholdsmæssigt store lanternekammer.

Efter ændringerne af Storetårn i 1843 og opførelse af nyt bryghus i 1845 samt 2 nye kanonbådskure fulgte så i 1851 Christiansø's sidste krampagtige forsøg på at følge med tiden. Forsøg, der resulterede i fæstningens nedlæggelse i 1855.

Kommandant Wulf

Hans Emanuel Wulf, født 1776 i København, kom efter spændende krigsbegivenheder i Middelhavet, der endte med 3 års spansk fangenskab i Kartagena, som kaptajnløjt. til fæstningen i 1812. Fra 1814 til 1831 var han kommandant og blev derefter overlods for Sjælland. Wulfs første hustru, Anna Marie Søderberg, blev begravet på Christiansø i 1824. Hendes gravmæle med skulptur ses endnu. Stenens sentens: »Ej tabt kun forud gangen« blev århundredet ud hyppigt anvendt på gravstene på den lille kirkegård. Wulf døde i 1857 (fig. 50).

Jens Jacob Paludan,

der var født 1781, var kapt., da han i 1831 blev kommandant på Christiansø, hvorfra han afgik som kommandør og overlods i 1839. Han døde i 1856.

Paludans hustru, Frederikke Louise Grodtschilling, en datter af kontraadmiral Fr. Grodtschilling, skænkede ham datteren Thora, der fik en sørgelig livsskæbne. Fæstningen fik nemlig i 1835 besøg af den preussiske prins Adalbert, brodersøn til kong Frederik Wilhelm den III. Prinsen, der var 24 år, boede en længere tid hos kommandanten og blev hæftig forelsket i den 18 årige Thora. Som tak for den udviste gæstfrihed og vel også for atter at få lejlighed til at se sin elskede, indbød prinsen kommandantfamilien til hoffet i Preussen. Og en kgl. resolution af 17. april 1836 giver J. J. Paludan permission i 4 à 5 uger for i familieanliggende at rejse til Berlin. Resultatet af besøget blev, at den unge og dybt skuffede pige henfaldt i den sørgeligste melankoli og døde 5 år efter, kun 24 år gammel.

Hvis hoffet i Berlin vragede kommandantdatteren på grund af hendes herkomst, måtte det senere finde sig i at se prinsen indgå morganatisk ægteskab med danserinden Therese Elsner.

Foruden den preussiske prins modtog også Paludan en dansk, nemlig den senere kong Fr. VII. Det var i slutningen af august 1833 med orlogsskibet »Delfinen. Ved den lejlighed spiste prinsen frokost på skæret Tat, og om aftenen blev der holdt matrosbal. Der blev danset »Reel«, hvori prinsen svang

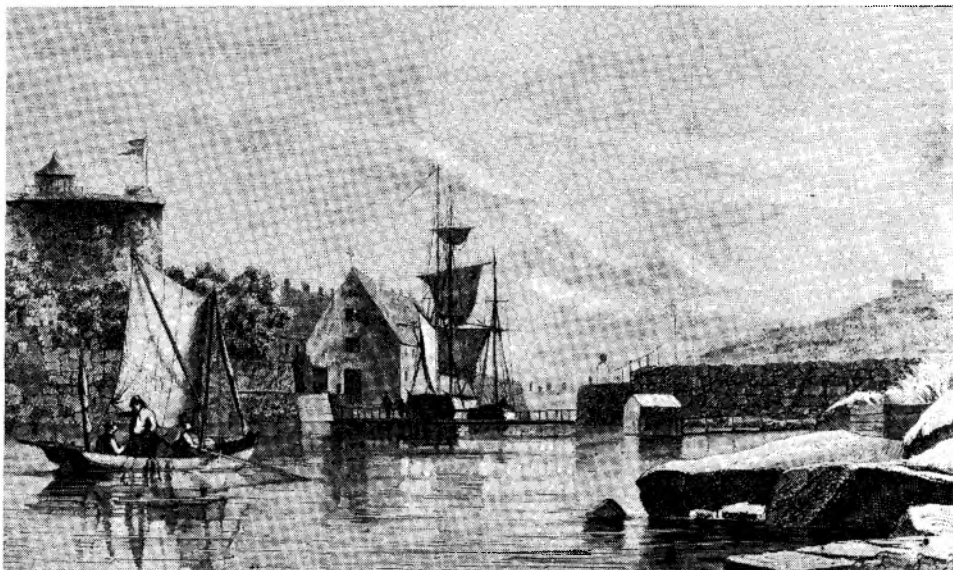

Fig. 49. Nordre Havn efter 1843. Storetårn har fået fladt tag. I havnens midte ses flydebroen foran pakhuset og til højre »Parloiret« med »Karantænebroen«. (Stik på Christiansø museum)

sig bedre end nogen anden. Ved arrangementet af festmåltidet havde man forsynet den ene ende af bordet, hvor de »fine« skulle sidde sammen med prinsen, med bedre mad og drikke end ved den del af bordet, der var tiltænkt de »simple«. Da prinsen opdagede denne udemokratiske ordning, satte han sig uden videre ved den »simple« ende af bordet og tvang derved de »fine« til at gøre ligeså, sådan at de »simple« fik den fine mad og de fine vine, mens de »fine« måtte nøjes med det ringere. Hans kgl. Højhed frydede sig på det hjerteligste.

Anthön Gunthen von Ellbrecht

en søn af kontraadmiralen af samme navn, blev født i 1790. Efter at have fået 2 mdr. arrest for at have sat sit skib, briggen »Møen«, på grund på Helsingør havnemole, blev han 1. august 1839 udnævnt til kommandant på Christiansø med det forbehold, at han skulle finde sig i »de Forandringer, som med Hensyn til Strandingsvæsenet kunne ventes«. Med karakter af kommandør afgik han i 1854 og døde 3 år senere.

Kommandant von Ellbrecht fik tre gange besøg af ovennævnte prins Frederik. Som kronprins på rejse efter sin brud i 1841, da han medbragte frihedsbrevet til dr. Dampe, i maj 1847, og som konge med sin grevinde i 1851.

I forbindelse med kronprinsbesøget blev der ved ankomsten skudt 28 skud i stedet for de reglementerede 27 skud. Tællingen blev foretaget af soldaten Clemens Thule ved Dronningens Batteri, der tænkte mere på kommandantens pige, Gine, end på talrækken. For at klare situationen fik løjtnanten den fortvivlede idé at fortsætte salutten, indtil 54 skud var brændt af, hvilket var lige så ureglementeret som de 28 skud. Da Clemens jo var den egentlige årsag til fadæsen, måtte han op i kommandantboligen for at bede kronprinsen om pardon. Han ville dog først snakke lidt med Gine, hvilket også kronprinsen havde fået lyst til, og således mødtes de i køkkenet, hvor Clemens fremførte sit ærinde. Kronprinsen trøstede ham med, at det var bedre med et skud for meget end et for lidt. En anden version lyder, at prinsen troede, at sagen drejede sig om, at man var kommet til at skyde nogle mennesker, og at Clemens ikke blot fik tilgivelse, men også en dram og en speciedaler oven i købet, og at der om aftenen blev afholdt fest i kasernen på Frederiksholm for hele øens besætning.

Traditionen vil også vide, at da Clemens Thule og Gine havde bryllup, fik de sendt et indrammet billede af Christiansø med en saluterende fregat og med indskriften »Til Lykke paa Bryllupsdagen og Tak for de 54. Frederik«.

Kommandant von Ellbrecht betegnedes som en fredelig og venlig mand. Det var biskop Mynster, som – efter at have været på visitats i 1841 – skrev sådan i en reprimande til pastor Sparre i anledning af, at præsten havde undladt at bede for kommandanten i kirkebønnen. Sparre hævdede, at unkladelsen skyldtes hans uvidenhed, og han gjorde opmærksom på, at det var meget let at støde de militære embedsmænd, når man ikke kendte de militære høflighedsregler.

Den svenske kapt. Gosselmann overværede kommandantfruen, Anne Marie von Ellbrechts fødselsdag den 4. november 1842 og fortæller derom:

»Om Formiddagen indfandt de bedre Indbyggere og en Del af de lavere for at gratulere hende, og en Deputation af de lavere anholdt om Tilladelse til næste Dags Aften at give en Dilettantforestilling til hendes ære. Den næste Dag var en Søndag, og Forestillingen begyndte Kl. 6 for fuldt Hus. Den forreste Bænk var reserveret for Kommandantens Selskab. Der opførtes to Stykker: »Skatten« eller »Det tilmurede Vindue« og »Planen eller Soldater og Bønder«. Spillet lagde Beslag paa Tilskuernes Latter- og Gabemuskel. De med Teaterpersonalet nærmere bekendte blandt Societeten lo højlydt, de øvrige gav deres Bifald tilkende ved en lige saa velment som tavs Gaben. En velvoksen Smedesvend var Teaterhelten, spraglet udklædt og skreg mandhaftigt. Forestillingen sluttede med en Epilog til Fru Ellbrechts Ære. Scenen forestil-

lede en Skov med Blomster og et lille Springvand og Fruens Initialbogstaver i Transparent. Personalet traadte ind og raabte: »Leve Fru Ellbrecht,« hvortil Publikum sluttede sig. Derefter takkede Kommandanten for Opmærksomheden«.

Et par danske forfatternavne er også knyttet til besøg på fæstningen: Carl Ploug og Meir Aron Goldschmidt. De var sammen med danske og lundske studenter på vej til Kalmar, da de med skibet »Iris« måtte søge ly for storm, den 2. juni 1843.

Ploug skrev: »Besøget morede alle, baade Øens til trist Ensformighed fordømte Indbyggere og os«. Han beså Dampes skumle og fugtige fangecelle og udtrykte: »Det gør et smerteligt Indtryk at betræde Steder, hvor Fædrelands-kærligheds og Frimodigheds, Sandheds og Friheds Offre have sukket«, og han spørger: »Er denne Ø – Østersøens St. Helena – aldrig blevet misbrugt«.

Vinteren 1847–48 var særdeles hård, og isen lagde sig omkring øerne sådan, at post, der var afgået fra København den 7. december, først kom til Christiansø den 16. januar, og 20. marts frøs det 25 grader.

Treårskrigen

I den kgl. Instruks for kommandanten på Bornholm af 20. juni 1817 står i § 20:

»Naar i uformodet Tilfælde Kommandanten paa Fæstningen Christiansø maatte trænge til Assistance fra Bornholm af Mandskab, Ammunition og andet mere, og han saadant skriftligt requirerer af Bornholms Kommandant, da skal denne lade det sig være magtpaaliggende at assistere nævnte Fæstning med det begærede, forsaavidt det fra Bornholms Forsvar kan undværes«.

Da nu krigen i 1848–50 brød ud, benyttede von Ellbrecht sig af ovennævnte og udbad sig mandskab og ammunition. I skrivelse af 23. marts 1848 lod imidlertid Bornholms kommandant, P. H. Schønning, ham vide, at alt kraftfuldt mandskab gjorde tjeneste ved Bornholm og kun gamle, svage og ganske unge var ledige og næppe brugbare på fæstningen. Af sidstnævnte skulle Schønning gerne forsøge at sammenstille et korps.

Ellbrecht må dog have betakket sig for at modtage de nævnte kategorier af soldater; thi i april kom der 200 søfolk fra København til fæstningen og yderligere den 7. september 40 frivillige soldater under den svenske løjtnant Bergmann. I korpset fandtes færing, svenske og norske foruden danske.

Men der skulle logi og opholdsrum til den forøgede besætning. Derfor blev de brøstfældige kaserner på Frederiksholm, der siden karantænetiden havde tjent som oplagsplads og værksteder, dels istandsat dels fornyede. Østre længe blev delt i 3 rum: kogehus i den nordlige, spiserum i den midterste og soverum i den sydlige med køjeophængning til 50 mand. Den nordre kaserne – hvoraf nu kun halvdelen er tilbage – »Månen« – blev delt i 2 dele med sovebrikse til 50 mand i hver. Til sygehuset byggede man 30 fod, så der nu blev plads til 30 patienter. Men også på Christiansholm blev der bygget: 2 nye krudthuse af mursten og Kardusmagasinet ved Kongens Have. Her afvejede man krudtet og kom det i karduspapirposer (Cardutcher). Endelig fik »Det fælles Lokum en saadan Forandring, at Helbredet for de dér kommende ej kan lide, som før«.

Krigsbegivenhederne lagde åbenbart ikke nogen dæmper på livslysten, nu man var godt garderet; thi den 19. januar 1849 holdt man maskebal i Lille-tårn for de forskellige soldater, og i marts meldte der sig ikke mindre end 100 frivillige til tjeneste.

Danske krigsskibe som korvetten »Flora«, briggen »St. Croix« og korvetten »Galathea« viste sig i farvandet på vej til blokade af Danzig. Og ofte løb de ind i havnen for at indtage vand og proviant, hvilket hver gang gav anledning til, at fæstningens embedsmænd med fruer kom om bord til frokost eller til en splendid middag. I en stille aften i klart måneskin – ligesom i en bournon-villisk ballet – var der bal på fregatten »Flora« for matroserne. Men Christiansø lå jo også »fjernt fra Danmark« – altså det øvrige Danmark og fjernt fra krigsskuepladsen.

Kongebesøget i 1851

Årene 1848–50 skaffede Danmark en ny konge, en grundlov, en sejrrig krig og en »Lensgrevinde af Danner«, og hun skulle nu præsenteres for al folket ved et hyldningstog gennem landet, et togt, der var imødeset med stor spænding og ikke uden ængstelse for udfaldet. Til første station valgte man Christiansø, som majestæten jo kendte fra tidligere besøg og erindrede som et sted, hvor man heller skød et skud for meget end et for lidt ved modtagelses-salutten.

Besøget blev imidlertid udsat et par gange, før kongens dampbåd, »Ægir«, fulgt af dampskonnerten »Hekla«, den 7. august 1851 styrede mod fæstningen efter at have sejlet langs Bornholms kyst. Kommandant von Ellbrecht gik sammen med lodsens om bord i kongeskibet, som – mens batteriernes 27 skud dundrede – stod ind i Søndre Havn, hvor majestæten og hans »Kone« blev medtaget af skolebørnenes sang fra flagsmykkede både. »Hekla« gik ind i Nordre Havn og lagde sig for anker der.

Efter præsentationen, der fandt sted på »Ægir«, gik herskaberne i land under salut med 81 skud, og ved dineren i kommandantboligen kl. 4 måtte der atter 27 skud til, da kongens skål blev udbragt af von Ellbrecht. Efter taflet fulgte en rotur til Græsholmen og Østerskær.

Aftenen tilbragte man i Kongens Have ved en the. Her præsenteredes flere af øens damer, og i pavillonon overrakte kongen kammerherrenøglen til kommandanten. Taler og sang vekslede under træernes kroner og »Transparenter« med Chr. V og Fr. VII's initialer samt dato og årstal for fæstningens to konge-

*Fig. 50. Fra kirkegården på Christiansø. Bag et smedejernsgitter ses et 2½ m højt gravmæle over kommandantfruen, Anna Marie Wulf, født Søderberg (1788–1824). Sandstensstele med indfældet skrifttafle af marmor. Øverst en sandstensfigur symboliserende »Håbet«.
(fot. Eva Bunch)*

Besøg tillige med fakkeltog og æresporte bevægede kongen og grevinden dybt og fik majestæten til at bevidne »sine Børn« på Christiansø sin ganske særlige bevågenhed.

Næste dags formiddag kl. 11 holdt grevinden to drengebørn over dåben i fæstningens lille kirke, og kongen stod fadder tillige med kommandanten og dennes datter, frk. Amalie. Begge drenge blev opkaldt efter kongen: Frederik Ludvig og Frederik Christian. Og efter kongens særlige ønske blev hele dåbsritualet udført for hvert barn for sig, fordi der skulle ske dem lige ret. Der blev sunget salmevers, og der blev messet, og hvert barn fik 120 rdl. i fadder-gave af sin gudfader, kongen, som yderligere lovede at skænke kirken et orgel.

Kirkebogen fortæller, at de døbte drenge henholdsvis var søn af tambour Daniel Lillie og soldat Isak Jensen Holm.

Kl. 12 var der frokost på dækket af kongebåden »Ægir«, og deri deltog fæstningens officerer og embedsmænd med damer. Under opholdet på øerne tildelte majestæten underkanoner Mogens Nielsen og lodskvartermester Mogens Jørgensen dannebrogskorset, ligesom kommandanten foruden kammerherrenøglen fik et kostbart sølv-kaffeservice og datteren et halssmykke af guld. Premierløjt. Obelitz blev beordret til på kongens regning at arrangere en fest for stedets børn med spisning, lege, dans og sang. Festen blev holdt i »Mindet«.

Under rungende hurra og bragende kongesalut forlod de høje herskaber fæstningen kl. 3 om eftermiddagen med kurs mod Rønne. Besøget havde i enhver henseende været vellykket, hvorfor da også majestæten ved afrejsen udtrykte håbet om »ret snart« at besøge øerne igen.

Året efter det strålende fyrstebesøg blev den kongelige gave: kirkens første og endnu benyttede orgel, taget i brug, dog først efter at kirken i 1851–52 havde undergået en betydelig ombygning. Den højtidelige genindvielse blev foretaget 16. juli 1852 af biskop Mynster. Højtideligheden formørkedes imidlertid af en ulykke, som indtraf, da biskoppen, provst With og nogle præster fra Bornholm ankom med postdamperen fra Rønne. Damperen påsejlede nemlig lodsbåden, hvorved lodskvartermester Mogens Jørgensen tilsatte livet.

Foruden indvielsen holdt biskoppen visitats i kirken, som midlertidigt benyttedes til undervisning, mens skolen var under reparation.

Under koleraen i juli–september 1853, da skolestuen tjente som børneasyl, måtte man atter holde skole i kirken, foruden at der tillige blev undervist i pavillonen i Kongens Have. Lilletårn blev lavet om til lasaret, og her bortrev sygdommen, som var kommet med et skib, 14 personer. Ligene blev begravet på Frederiksø på den såkaldte »Kolerakirkegaard«.

De sidste statsfanger var 2 danske officerer, som i 1848 var gået over til oprørerne. På væggen i cellen skrev den ene:

»17/7 53 Ausbruch der Cholera. 22/7 1 Mann gestorben«. Således nedskrev han dødsfaldene lige til 9/9 53.

Den ene af fangerne, major Schultz, flyttede i april 1856 til Altona.

Kommandant von Ellbrecht blev 1. april 1854 afløst af Carl Adolf Meyer, som havde været med til at føre Thorvaldsen til Danmark og tidligere været næstkommanderende på fæstningen, hvis sidste kommandant han blev, da han afgik i 1856.

Fæstningens nedlæggelse

De politiske forhold i landene omkring Østersøen, som i sin tid havde gjort det ønskeligt for den danske flåde at råde over en fæstning på Erteholmene, havde vel efterhånden ændret sig så meget, at fæstningens betydning for Danmarks forsvar måtte være yderst problematisk. Men ikke blot havde de politiske forhold ændret sig; men den tekniske udvikling: dampkraften og det forbedrede artilleri, gjorde tillige, at kravene til fæstningen blev større og større, hvis den blot nogenlunde skulle følge med tiden.

Det var ingeniørmajor Fr. v Drejer, der kom til at udarbejde planer til »Christiansø's fuldstændige Befæstning«. Planerne mindede om Quaades fra 1832 og omfattede: Tårn for artilleri og infanteri. Tårn alene for infanteri med bombesikkert magasin i underste etage. Bombefrit, hvælvet krudtmagasin i Storetårn. Ændring af Store Krudtmagasin.

Efter Drejers forslag af 1851 skulle der ofres mindst 340.000 rdl. til forbedringerne. Endvidere krævedes i krigstid en besætning på 1400 mand, og de årlige udgifter ville beløbe sig til 27.000 rdl.

Om fæstningens betydning for vort forsvar var disse ofre værd, skulle efter den nye forfatning ikke mere bestemmes af sagkundskaben, men af rigsdagen, hvor spørgsmålet kom på dagsordenen i samlingerne 1852–53.

Ellbrecht blev i juli 1852 kaldt til København i anledning af spørgsmålene, og den 25. august kom »Holger Danske« med marineminister Steen Bille, der skulle tage forholdene i øjesyn.

Under forhandlingerne kom det frem, at finansudvalget mente, at det var uhensigtsmæssigt årlig at anvende 27.000 rdl. på »Denne isoleret beliggende Klippe« ,hvis havn kun var lille og usikker. Hertil ville marineministeren sige bestemt Nej: »Den var meget sikker, det er en overmaade god Havn«. Og dersom man nu opgav fæstningen, ville den »ved den første Krig blive et Bytte for en Fjende«. Grosserer A. Hage troede ikke, at nogen fjende ville ofre meget på at sætte sig fast på Christiansø, og at bekostningen ville over-

skride millionen, hvis fæstningen skulle sikres. Han var derfor stemt for »Afskaffelsen af hint kostbare Etablissement«.

Resultatet af første samlings forhandlinger blev, at man med 67 stemmer mod 11 nedsatte bevillingen fra 13.000 til 6.000 rdl., indtil man blev klar over fæstningens fremtidige skæbne.

Drejers forslag vandt absolut ikke bifald på grund af den store bekostning og kravet om 1400 mand. Det sidste anså marineministeren for forslagets hovedfejl. Han mente nemlig:

»at der kun skal være saa stærke Fæstningsværker og så stor Besætning, som er tilstrækkelig til at forbyde Fjenden at tage Øen ved et coup de main«.

Tendensen gik ikke i retning af større udgifter, tværtimod nedsatte regeringen en kommission med den opgave at søge at spare alle de udgifter, der var en følge af, at fæstningen havde påtaget sig »kommunale« opgaver: skolevæsen, fattigforsørgelse, lægehjælp m. m. Der skulle altså i fremtiden sørges for, at befolkningen med enkelte undtagelser kom til at bestå af ugifte personer, og at der på fæstningen ikke fandtes anden befolkning end besætningen. Derved ville der også blive et ringere antal beboelseslejligheder at vedligeholde.

I efteråret 1853 afgav kommissionen, der bestod af en departementsdirektør, kommandanten og en kapt., betænkning, som foreslog forskellige besparelser og fremsatte en plan om at føre Christiansø's civile befolkning bort fra øen, sådan at der i fremtiden kun måtte ansættes ugifte soldater. Tvangsforflyttelsen skulle dog ikke gribe mere end højst nødvendigt ind i den fattige befolkningens velfærd; men på den anden side ønskede regeringen heller ikke, at flytningen blev »udsat til en fjern Fremtid«.

Finansudvalget nærrede ingen betænkeligheder ved tvangsforflyttelsen eller ved fæstningens fuldstændige sløjfning.

I samlingen 1853–54 var rigsdagen igen inde på spørgsmålet om fæstningens nedlæggelse. Særlig grosserer Hage var ivrig for, »at denne efter manges Mening unyttige Fæstning maatte blive ophævet«, mens marineminister Steen Bille fastholdt den overbevisning, »at da Fæstningen engang er dér, og da der er en Havn, maa den vedblive at være en Fæstning«. Bornholmeren, kapt. O. E. Sonne, var af samme mening. Det ville være særdeles farligt at opgive fæstningen uden at nedrive værkerne, der kunne benyttes af en fjende; men det ville være besynderligt, efter at der var anvendt så mange bekostninger på at opføre disse værker, så igen at ville anvende tusinder for at ødelægge dem. Sonne anbefalede besparelser ved sammenlægning af enkelte embedsposter. Bille mente ikke, der kunne foretages flere sammenlægninger, og mindede om,

at forvalteren foruden at være proviant-, materiale- og ammunitionsforvalter tillige var »Fyrinspektør, Brygger og Bager, og skulle han være endnu mere, så måtte han være et Universalgeni«. Oberst Tscherning foreslog at benytte bornholmske værnepligtige som besætning på Christiansø, det ville være billigt for fæstningen og overordentlig nyttigt for Bornholms militz.

En kommission af søofficerer frarådede, ligesom krigsministeriet og ingeniørkorpset havde gjort, Drejers uhyre kostbare forslag og anbefalede at give øen en sådan befæstning, at havnen kunne yde beskyttelse mod kapere og modstå nogle få fregatters angreb, hvortil krævedes – efter krigsministeriets mening – at man bibeholdt et tårn. Besætningen burde ikke være større, end at »det eventuelle Tab af Besætning og Materiel i ingen Henseende kan blive føleligt for Staten eller Militærétaten«.

Marineministeriet fandt det imidlertid utilrådeligt at anlægge en mindre fuldstændig befæstning af sådan betydning, at Christiansø fremdeles kunne fortjene navn af fæstning og anså det derfor rigtigst allerunderdanigst at indstille til Hans Majestæt Kongens allerhøjeste approbation den 28. juli 1855:

»at Fæstningen Christiansø nedlægges som Fæstning, at Christiansø's Havn fremdeles og indtil videre bliver at vedligeholde på Statens Bekostning som Nødhavn, ligesom og at det derværende Lodseri og Fyretablisement bibeholdes, at Christiansø til Ordenens Opretholdelse paa Øen blandt Skibsbesætningerne, forsynes med en til dette Øjemed passende Besætning af ugifte Folk, der efter bestemte Regler afløses.

at alle af Christiansø's nuværende Befolkning, som ikke for Fremtiden faar noget at gøre paa Øen, bortflytter.

at det ikke tillades nogen at tage Ophold dersteds uden Marineministeriets Tilladelse.

at Christiansø vedbliver indtil videre at henhøre til Marineministeriet Ressort«.

Marineministeriet bekendtgjorde derefter følgende:

»Efterat Hans Majestæt Kongen derpaa havde ladet denne Sag foretage til Behandling i det Geheime-Statsraad, har det behaget Hans Majestæt ved allerhøjeste Resolution af 2' Maj sidstleden allernaadigst at bifalde samtlige ovennævnte Indstillinger«.

Bekendtgørelsen nævner, at Drejers forslag ville have krævet en årlig udgift på ca. 40.000 rdl.

Motiveringen for at den ikke-tjenstgørende del af befolkningen skulle bortflytte øen, findes også i den ministerielle bekendtgørelse og lyder:

»Hidtil har nemlig Øens Befolkning, saavel Garnisonen som den Del der

ikke hørte til Besætningen, væsentlig subsisteret ved det Arbejde, der forefaldt ved Fæstningen. Naar dette Erhverv ophører vil Befolkningen ikke være istand til selv at sørge for sin Underholdning, da Fiskeriet, saaledes, som det i de senere Aar har været, langt fra er tilstrækkeligt dertil, og da intet andet Erhverv gives paa Øen. Under disse Forhold ville man, ved at indrømme, at en saa stor Befolkning af aldeles ubemidlede Personer opholdt sig paa Øen, vedligeholde en Art Fattigkoloni, som, foruden at befordre Fattigdom og Lediggang, ville i høj Grad falde Statskassen til Byrde«.

Den kgl. resolution af 12. december 1845 bestemte nemlig, at admiralitetet – altså nu marineministeriet – havde pligt til at yde fattigunderstøttelse til de personer, der var født på øen og ikke havde forsørgelsesret andre steder.

Ved fæstningens nedlæggelse udgjorde: kvinder, børn, pensionister og almisselemmer samt andre fæstningen uvedkommende personer i alt 200 mennesker. Befolkningstallet var i 1855: 319, det sank til ca. 100 efter nedlæggelsen.

Til transport af beboernes bohaver til Bornholm oversendte man fra København i august 1855 sluppen »Larsens Plads«.

Chr. V og Fr. VII er de eneste danske monarker, som har besøgt »Fæstningen Christiansø«. De to kongebesøg ligesom markerer »Begyndelsen« og »Enden«. Den i krige uovervindelige Kong Chr. V's mere end herkuliske Bedrift: »Østersøens Beherskerinde«, havde ved kongelig resolution af 2. maj 1855 ophørt at eksistere.

Christiansø's reducerede befæstning

I ministeriets indstilling til kongen stod: »At et Par Havnebatterier forbliver monterede, indtil det nærmere afgøres, om og hvilken Befæstning Christiansø skal have«. For at undersøge dette spørgsmål opholdt ingeniørkapt. Petersen sig i juli 1855 nogle dage på øen og fremsendte så den 3. november et forslag til »Christiansø's reducerede Befæstning«, hvorefter Storetårn og et par havnebatterier ved paradepladsen skulle bevares. I tårnet skulle indrettes rum til officerer, lægen, køkken, proviant, krudt og brændsel samt til en glødeovn til kugler.

Den fremtidige militære befæstning kom til at bestå af 1 løjtnant (den højstbefalende), 2 underofficerer og 20 indrullerede soldater. De blev alle afløst hvert år, og de skulle opretholde orden på øen og blandt mandskabet på de skibe, som søgte nødhavn her. Soldater og officerer var ugifte mænd, og da kanonér Kragh i 1857 søgte om at få kone og børn med til øen, blev det nægtet ham. Den højstbefalende fungerede som politimyndighed, men fra 1857 dog under herredsfogeden for Bornholms østre herred. Amtmanden i Rønne var overøvrighed på Christiansø.

Af civile betjente bibeholdtes: forvalteren, lægen, præsten, lodsformanden, lodserne, fyrpasseren og jordemoderen. Samtlige stillinger besattes ved »konstitution«, da forholdene betragtedes som »midlertidige«. Forvalteren fik ekspeditionen af posten, som kom fra Svaneke én gang om ugen, desuden foretog han skriverarbejde for den højstbefalende, hvem »Almuebiblioteket« var underlagt. Afgiften for skibenes vandhentning tilfaldt biblioteket.

Præste- og lærerembedet blev slået sammen, og stillingen fik navnet »Ordieneret Skolelærer«. Foruden ved højtiderne skulle han prædike hveranden søndag.

Embedsboligerne vedblev efter fæstningens nedlæggelse at høre under marineministeriet, mens de andre bygninger i 1862 blev overtaget af indenrigsministeriet (i 1863 af finansministeriet).

Samtidig med ophævelsen af fæstningen ophævede man fredningen af edderfuglen, idet der gentagne gange var blevet klaget over, at fuglene skadede laksefiskeriet. Fredningen begrundedes jo oprindeligt med kommandantens ret til dunene.

Brug for den hollandske mølle havde man ikke mere, hvorfor den i 1856 blev solgt ved auktion for 785 rdl. Samme år overvejede man at flytte samtlige beboere over på Christiansø og opgive beboelserne på Frederiksf. Lægen og lodsformanden ville man anbringe i hver sin ende af østre længe, hvor der før havde været officersboliger. Præsten boede i skolebygningen. Affutagerne kunne flyttes til kanonbåds-kurene, og affutagehusets træloft bruges til gulv i sygehuset på Frederiksf.

De bygninger, man agtede at vedligeholde, var: kirken, Storetårn, store krudtmagasin, proviantmagasinet, 2 krudthuse, pakhuset, kanonbåds-kurene, sprøjtehuset, hovedvagtten, Ravelinen, skolen, gigskuret, kommandantboligen, forvalterboligen, bådsmandsboden, som kunne forandres til smedje, kalkhytten og latrinen. Kirkegården skulle naturligvis også vedligeholdes.

Hvad angik de lejligheder, der var blevet ledige ved bortflytningen af den største del af beboerne, så foreslog man i 1861, at de under en eventuel krig kunne anvendes til lasaret for vore krigsskibe i Østersøen. Til istandsættelsen måtte dog kun anvendes 400 rdl.

Militærbesættningens opgave var som nævnt at holde orden på mandskabet fra skibe, der søgte havn på Christiansø. Arbejdet har næppe været stort, og i 1858 nedskar man da også antallet af soldater fra 20 til 13. For at undersøge muligheden for yderligere reduktion ønskede ministeriet 27. august 1861 oplysning om:

- 1) Hvor mange skibe, der har søgt havn siden 1855.
- 2) Om noget tilfælde er indtruffet i den tid, hvor det har været nødvendigt, at den militære magt eller blot den højstkommanderende som øvrighed har måttet træde til for at afgøre trætte og holde orden og fred eller blot for at forhindre uorden i at udbryde.
- 3) Om det antages, at der i det hele opnås noget godt for handel og skibsfart ved, at der holdes fast garnison på Christiansø.
- 4) Om et par af havnebatterierne er monterede og hvormed.
- 5) Om den bestemmelse, at øens befolkning, som ikke har noget at gøre på øen, skal bortflytte, og at det ikke tillades nogen at tage ophold dér uden ministeriets specielle tilladelse, er gennemført og strengt overholdt.

Yderligere udbad man sig en fuldstændig fortegnelse over alle individer, der nu havde ophold på Christiansø.

Undersøgelsen havde til følge, at besætningen blev reduceret til 8 soldater, 1 underofficer foruden den højstbefalende. Endvidere kom meddelelse om, at barkskibet »Gammelholm« skulle sendes til øen for at transportere de derværende artilleri- og ammunitionsgenstande til København. For fremtiden skulle der – efter bestemmelse af 26. februar 1862 – hverken gives eller besvares salut fra Christiansø. Endelig meddeltes 16. marts 1863:

»Da Ministeriet har bestemt at inddrage den militære Besætning på Christiansø fra 1. April dette Aar, ville Hr. Løjtnanten med Underofficeren og 8 Mand over Rønne afrejse til København.«

»Hr. Løjtnanten«, som brevet var stilet til, hed Hans Georg Fribo Garde. Han blev således Christiansø's sidste højstbefalende, den sjette i rækken siden den fuldstændige fæstnings nedlæggelse i 1855. Premierløjtnant Garde, der var født i 1825, kom i 1861 til »Østersøens Malta« og blev i 1885 begravet på Middelhavets do., idet han døde som kontraadmiral under et togt med fregatten »Fyen«. Hans datter, Elisabeth Garde, skænkede i 1903 et smukt alterklæde til den lille kirke på Christiansø.

Fra 1. april 1863 at regne havde altså klippeøen i Østersøen mistet den sidste rest af militær; men dermed ophørte ikke dens tilhørsforhold til den danske marine. Tanker om at få en bornholmsk kommune til at indlemme Christiansø er aldrig blevet til virkelighed, hvorfor øerne stadig henhører under søværnet.

Med skrivelsen om militærbesætningens ophør fulgte en bekendtgørelse til lodserne og fyrbetjentene, hvori meddeles:

»at Forvalteren fremtidig er deres Foresatte, og at de have at efterkomme, hvad han maatte paalægge dem, navnlig ogsaa i Henseende til at yde ham Assistance med at holde Orden blandt Mandskabet paa de i Havnen liggende Skibe«.

Julius Eigtved, der efter adskillige år som skibsproviantforvalter i 1856 var blevet forvalter på Christiansø, skulle nu være øernes højeste stedlige myndighed og som sådan forestå afviklingen af de militære anlæg og de reparationsarbejder, som den påtænkte kolonisering af øerne krævede.

I sommeren 1864 blev alle de på stedet værende materiale- og inventariegenstande m. m., som ikke kunne være lods- og fyrtjenesten til nytte, oversendt til Holmen med »Storbaad Nr. 1«, og efter en kommissionsbehandling af alle forhold vedrørende nyordningen bestemte finansministeriet sig til:

»at gøre et Forsøg med at grunde en Fiskerkoloni paa Christiansø, saaledes at det tillades delvise Fiskere og andre som tror at kunne finde Erhverv paa Øen, at bosætte sig her mod at betale en aarlig Lejeafgift«

For øvrigt havde marineministeriet allerede den 29. september 1865 tilladt »at 8 forhen indstillede Fiskere med deres Familier« tog ophold på øerne.

Mange af de tidligere soldater, som siden 1855 havde boet på Bornholm, vendte nu tilbage som fiskere og andre med dem. De satte kursen mod Erteholmene, ligesom Gudhjem-fiskerne havde gjort før 1684. Ringen var sluttet, de små holme i Østersøen havde gennemgået følgende faser: Før 1684: Opholdssted for fiskere, 1684–1855: Fuldstændig fæstning, 1855–1863: Reduceret fæstning, efter 1863: Opholdssted for fiskere.

Fiskerlejet Christiansø

Christiansø var altså blevet en »fiskerkoloni« eller et fiskerleje, som dog adskilte sig fra andre fiskerlejer derved, at det ikke var en kommune eller del af en kommune med kommunalbestyrelse og kommuneskat, men derimod sorterede direkte under staten, der ejede alle bygninger og grunde, et forhold, som stadig har gyldighed.

Den 1. november 1865 delte marineministeriet og finansministeriet bygningerne imellem sig, således at det første beholdt: kirken, skolen med præstebolig, magasinet, hestehytten, Kildendalsbrønd, hovedvagen, forvalterboligen, bryggeriet, pakhuset og Østre længe på Christiansø, endvidere fyret i Storetårn, men ikke selve tårnet.

I Østre Længe boede lægen, jordmoderen, fyrfolkene, de 6 lodser og lodsformanden. Over dørene, som førte fra den smalle forstue ind til lodslejlighederne lå på et par hulskårne knager en lang skibskikkert altid klar til observation.

Lodserne holdt til i vagtstuen, hvor formandens højryggede lænestol stod, og hvor koloniens fiskere samledes om bilæggerovnen og drøftede dagens og især fortidens begivenheder. Lodserne tog sig ikke blot af skibe, der søgte havnen; men de fulgte hyppigt med helt til Øresund. Med dampskibsfarten ophørte dette, men så sent som den 6. november 1913 fik et russisk fuldrigget skib lods herfra til Falsterbo.

Hidtil havde lodserne – ligesom de andre underordnede funktionærer – modtaget en væsentlig del af deres løn som »Kost in natura«. I 1867 blev denne forældede form for aflønning erstattet med en pengegodtgørelse på 110 rdl. 65 sk. foruden fiske- og brændevinspenge 3 rdl. 50 sk. Brændetildelingen fortsattes dog.

Alle bygninger med undtagelse af de nævnte – altså alle på Frederikssø – blev overtaget af finansministeriet til udlejning til de tilflyttede fiskerfamilier

og til oplagsrum for fiskeredskaber m. m. Da de fleste af bygningerne ikke havde været benyttet siden 1855, var de i en meget dårlig forfatning, hvorfor der måtte anvendes 80 kister vinduesglas, før fiskerne kunne flytte ind.

Den gamle »Præstegaard« på Frederikshavn fik dog ingen nye ruder, den var nemlig – efter at have tjent som fattighus – så brøstfældig, at den blev solgt til nedrivning ved offentlig auktion i vinteren 1867.

Fyrdirektør Grove beregnede reparationerne til 1236 rdl., hvoraf de 936 rdl. kom på finansministeriets regnskab. Efter 1896 kom sådanne udgifter på landbrugsministeriets konti.

Samtidig med reparationerne fjernedes »Quarantinebroen« i Nordre Havn. Det lille træhus med tegltag står nu for enden af Gamle Kro (fig. 49 og 23) og kaldes »Palivaren«, en forvanskning af ordet Parloiren (taleværelset).

Forvalteren var jo nu blevet øernes højeste stedlige myndighed, og i den egenskab måtte forvalter Eigtvad i november 1866 modtage landets kronprins, den senere Fr. VIII, som med kongeskibet »Slesvig« på hjemrejse fra kejserinde Dagmars bryllup i Rusland lagde ind for at se det østligste Danmark. Ved det obligate »Bal paa Maanen« åbnede kronprinsen dansen med lods Jens Petersens hustru.

Eigtvad afgik i 1868 og blev efterfulgt af kammerjunker Antonius Krieger, som et par måneder efter blev afløst af løjtnant P. A. Petersen. Som fører af dampskibet mellem Korsør og Nyborg havde Petersen haft den ære at sejle Fr. VII med følge over Storebælt, en begivenhed, hvorom han bevarede et synligt minde. Kongen medførte efter datidens skik en »Presentkasse«, hvis nøgle kabinetsekretær Trap omhyggeligt vågede over, fordi kongen, når han kom i »løftet stemning« ikke altid overholdt de traditionelle regler for gavernes uddeling. Uheldigvis havde Trap under nævnte overfart glemt at fjerne nøglen, hvilket kongen benyttede sig af til at forære Petersen en kostbar gulddåse med det kgl. navne-ciffer i brillanter, en gave, som absolut ikke tilkom en almindelig skibsfører. Da det ikke lykkedes det kgl. følge at finde en passende grund til at ombytte den kostbare gave med en mindre kostbar, måtte man finde sig i, at Petersen beholdt dåsen og senere med stolthed fremviste den på Christiansø.

Forvalter Petersen døde i embedet i 1884 efter i 16 år at have medvirket til en systematisk forringelse af øernes bygningsmæssige status, hvilket eftertiden næppe med rette kan bebrejde enkeltpersoner, idet datiden kun krævede »fred« for mennesker og ikke for natur og bygninger. Petersen har måske også villet gøre sig fortjent til de kgl. brillanter ved at administrere billigt,

hvilket kunne gøres ved at reparere de »bedre« bygninger med materialer fra de »dårligere«, som så yderligere forringedes for til sidst helt at forfalde.

Om øernes tilstand bemærker den senere museumsbestyrer J. A. Jørgensen 25. august 1880 til »Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevarelse« blandt andet:

»Fæstningsværkerne ere tildels nedfaldne, og de fordums stærke Mure ville snart synke i Grus Mange Bygninger har et ruinagtigt Udseende. Selv Havnemolerne er haardt medtagne og ser faldefærdige ud Storetaarn blev i 1879 helt omdannet indvendigt Lilletaarn ikke mere forfaldent end det kunne bevares Endvidere findes her et Arkiv, som vel er i fuldstændig Opløsningstilstand, men som dog endnu kan frelses I Tidernes Løb vil Christiansø mere og mere faa Udseende af en stor Ruin.«

Kirkegården på Græsholmen er efter Jørgensens mening den mest øde og uhyggelige kirkegård i Danmark. Endvidere skriver han:

»Paa Frederiksø er der ogsaa en forfærdelig uhyggelig Kirkegaard, hvor Gravene er aldeles skjult af Nælder, Malurt og andet Ukrudt Paa Christiansø er der ligeledes en meget forfalden Kirkegaard, dog ligner den en christelig Kirkegaard. I et Hjørne af denne er der et usselt lille Gravkapel i hvilket 3 balsamerede Lig henligger Statsfængslet benyttes tildels som Kuloplag. Paa dens Væg pranger nu med store Bogstaver 'Kul-Export'«.

Navnet Kul-Export ved statsfængslet – og ikke i statsfængslet – refererer sig til det forhold, at finansministeriet i 1869 – efter først i 1865 at have underhandlet med en »Hr. Møller« om oprettelsen af et »Fiskerietablissement« – bortforpagtede sin del af øerne til købmand Wilhelm Rønne, der snart fik tilnavnet »Kongen af Christiansø«. Lodsformandens gamle ret til at drive handel gik nu over til Wilhelm Rønne, som lod indrette butik i den gamle kommandantbolig, salterier i kanonbåds-kurene og altså kuloplag ved statsfængslet. Beboelseshusene blev fremlejet til de fiskere, han førte med sig, og fangsten blev solgt gennem ham. Foruden bygningerne havde Rønne også rådighed over arealerne inden for 10 alen fra havet, dog at lodserne beholdt bakken på Frederiksø til garnbaner.

Den saltede fisk gik til Tyskland i store mængder; men det var nok især vinterens rige laksefiskeri, der kunne indbringe op til 24.000 kr., som havde lokket den unge driftige købmand herover.

Inden Wilhelm Rønnes død i 1906 var det store vinterfiskeri fra Christiansø, hvad laksefiskeriet angik, stærkt formindsket, og rødspættefiskeriet kendtes ikke før 1922.

Wilhelm Rønnes store virksomhed, der foruden handel med øernes egen befolkning, fiskeeksporten, salteriet og en fiskeguanofabrik også omfattede skibsprovantering og kulforsyning, trak mange mennesker til Christiansø, således at befolkningstallet fra 1868 til 1870 steg fra 80 til 200 personer.

Hvad angår den omdannelse af Storetårn i 1879, som museumsbestyreren omtaler, så bestod den i nedtagelsen af tårnets tagkonstruktion og etageadskillelsernes svære bjælkelag. Kirkeklokkerne blev ved samme lejlighed flyttet til en klokkestabel ved kirken, indtil de i 1928 blev anbragt i det af Olrik tegnede klokketårn, der blev opført samtidig med en ombygning af kirken.

Linsefyrets anbringelse i 1879 er tidligere nævnt, og det følgende år fik fyrpersonalet et Hagemann's Anemometer til måling af vindstyrken, der nu skulle angives i meter. Lodserne, som også skulle opnotere vejret, yndede ikke forandringen fra f. eks. »Stiv Kuling« til 11 m vind, og Peter Anker erklærede ligefrem, at han ikke forstod sig på »at tælle Vejret«. Vind i metermål kunne måske være godt nok til landkrabber, men en dobbeltrebet mærsejlskuling passede bedre til en gammel søulk.

Fæstningens gamle arkiv, som angaves at befinde sig i fuldstændig opløsningstilstand, bestod af 280 numre af indhæftede journaler, vagt-, rets-, regnskabs- og andre protokoller og ca. 150 pakker med indgåede skrivelser foruden en mængde løse sager uden orden. Arkivets tilstand havde efter pastor Tuxens mening mindre betydning, »da Størsteparten ikke kan have videre Værd for Eftertiden«. Det sidste kan der være delte meninger om; men materialet blev heldigvis overflyttet til Landsarkivet for Sjælland i 1882.

Endelig omtalte J. A. Jørgensen »et usselt lille Gråvkapel«, nemlig det kapel, hvori kommandant Henrik Hoffmann, hans enke og Capt. Bille var begravet i 1709–11. Trods legatet på 50 rdl. til vedligeholdelsen forfaldt kapellet, og i 1888 befandt »mumierne«, som de balsamerede lig blev kaldt, sig i en sådan tilstand, at marineministeriet gav ordre til at lade kapellet nedrive og ligene begrave på samme sted. Nedrivningen fandt sted året efter, og uden om graven blev lagt en ramme af cementsten.

I rigsdagssamlingen 1880–81 kom den bornholmske folketingsmand Lucianus Kofod ind på spørgsmålet om en nødhavn på Østbornholm, og i den forbindelse udtalte han:

»Christiansø har tidligere været benyttet en Del, men det har nu vist sig, at den ikke egner sig dertil. Havnen paa Christiansø er for det første for lille og alt for aaben; man har endog Eks. paa, at Skibe har lidt Havari i selve Havnen. Dertil kommer, at der paa Christiansø er fuldstændig Mangel paa Bed-

ding og Haandværkere, som kan istandsætte Skibene, naar de har lidt Havari, og der er jo 2 à 3 Mil til Fastlandet, saa jeg tror ikke, at Christiansø vil egne sig som Tilflugtshavn, tilmed da Sejladsen omkring Bornholm – ca. 100.000 Skibe aarlig – som tidligere gik mellem Bornholm og Christiansø, nu paa Grund af Anlægget af Fyret paa Dueodde ved Nexø i Reglen, eller meget ofte, gaar Syd om Bornholm.«

Philip Dam mente i den følgende samling heller ikke, at Christiansø havde den betydning for havarister og skibe, der søgte tilflugt i Østersøen, som den burde have, og han oplyste, at der i årene 1860–80 var strandet 127 skibe på Bornholm og 9 på Christiansø.

Lucianus Kofods bemærkning om, at skibe har lidt havari i selve havnen hentyder sikkert til den uhyggelige stormflod den 13. november 1872, da briggen »Trois Frères« af Nexø strandede i havnen på Christiansø, og hvor dele af fæstningsmuren – især ved Rantzaus og Bielkes batterier – faldt for de frådende bølger under det usædvanlige højvande, som den rasende storm havde fremkaldt.

Natten mellem den 4. og 5. december 1883 indtraf en ny stormflod. Kl. 6 om aftenen var det snetykning og stille; men en time senere rasede en storm af styrke 11 fra N.N.Ø. Vandstanden steg, halvdelen af flydebroen, færgebåden »Tirrel« samt 4 småbåde drev ud af havnen, 3 fiskerbåde forliste og én strandede, hvorved 6 af øens fiskere mistede livet.

Den ene af de forulykkede både var dæksbåden »Haabet«, og den bar ikke navnet forgæves. Båden knustes øst for havnen. Den ene af besætningen, fisker Peter Bech, kastedes af en brådsø ind over stenvolden, og da han lidt efter hørte nogen i nærheden af sig, spurgte han: »Er det dig, Julius?«, hvorefter hans makker, Julius Petersen, med sit særegne lune – trods situationens alvor – omgående svarede: »Hvem fanden skulle det ellers være. Vi var jo kun to i båden.«

Om forholdene efter stormfloden indberettede pastor Tuxen:

»Siden den store Ulykke, der overgik Christiansø den 4. december, hvor også den regelmæssige Forbindelse med Frederiksholm blev afbrudt, har kun omtrent halvdelen af Børnene kunnet møde paa Skolen, og en Færgebaad kommer muligvis først til Foraaret«

Forældrene på Frederiksø holdt deres børn fra skole, idet de hævdede, at undervisningspligten forudsatte en bro mellem øerne, hvilket foranledigede præsten til at søge højere myndigheders bistand for at få konstateret, om de forefaldne forsømmelser skulle noteres som lovlige eller ulovlige. Altså en ny stormflod, denne gang blot i et glas vand.

Havnen havde altid været fæstningens smertensbarn, og det var den stadig; nu var det søndre brohoved, der var dårligt. En kommission – guderne må vide hvilket nummer i rækken – kom herover i juni 1883, og i august kom tømmerfolk og arbejdere, og inden udgangen af september var brokarret på plads og arbejdet sluttet.

Det følgende forår fortsatte man arbejdet ved havnen under ingeniør Zahrtmanns ledelse. I 1889 arbejdede Zahrtmann igen ved havnen, og der blev lagt vandledning i fyrassistenternes boliger og endvidere installeret tågesirene, som 15. april 1890 første gang tudede for alvor.

Vejrguderne tog naturligvis ikke hensyn til gudstjenesten i kirken, tågen lagde sig tæt om øen, sirenen hylede, og præsten jamrede sig over den illoyale konkurrence den påførte ham, og klagede sin nød for provsten. Derfra gik »sagen« til biskoppen og kirkeministeriet, som atter »brevvekslede« med marineministeriet. Tågehornet sejrede imidlertid over gejstligheden; men:

»Hr. Forvalteren maa saa give et forud aftalt Tegn, for at Præsten paa passende Maade kan afslutte de paabegyndte kirkelige handlinger eller Prædiken«.

Den nævnte »Hr. Forvalter« var O. C. F. Christensen, som i 1885 afløste forvalter Petersen, og som selv i 1898 blev afløst af premierløjtnant Carl With.

Præsten var den i missionskredse meget kendte forfatter N. P. Madsen, der i 1889 fik embedet som ordineret skolelærer, efter at dette havde været vakant i 5 år. I den tid havde lærer P. R. Siersted passet skolen og konfirmationsforberedelsen samt læst en prædiken om søndagen, mens der kom præst fra Bornholm til de kirkelige forretninger.

N. P. Madsen tilhørte Indre Mission, og hans virksomhed på øerne havde blandt andet til følge, at tilstrømningen til dansen på »Maanen« gik betydelig ned, således at de unge mænd engang måtte sejle til Svaneke for at få sig en svingom, i den grad havde de unge piger svigtet »Maaneballerne«. Madsens forhold til forvalter Christensen var ikke altid det bedste, og efter sagen med »Taagehornet« klagede præsten over, at Christensen undlod at videresende skrivelser vedrørende skolen og kirken. Resultatet blev en »næse« til forvalteren.

Havde det sine vanskeligheder med at få præster til øen, så var det til tider lige så galt med lægestillingerne, idelig skiften og i enkelte tilfælde nåede lægen ikke engang at komme over og tiltræde embedet, før han sprang fra.

Kirkesangeren var – efter fæstningstiden – ofte en fisker, som påtog sig hvervet for en ringe betaling. Således i 1875 fisker Lars Bech, der omtales som »en hæderlig, retskaffen, sædelig og Christelig Mand. Han kan ganske vist

ikke mange Salmemelodier, men varetager dog sine Forretninger med Flid og Umage«.

Bech var imidlertid utilfreds med de 50 kr., han annammede for sine sanglige præstationer. Han ville have 100 kr. om året, og da han ikke kunne opnå dette, strejkede han. Den 10. oktober 1875 var der derfor ingen kirkesanger. Et par af menigheden forsøgte at synge en af salmerne; men efter de to første linjer mislykkedes det, så de måtte ophøre med sangen og nøjes med at læse salmen. Efter dette fik Lars sin lønforhøjelse. I 1880 kom stillingen under mere faste former, idet »styrmand« Hans Hansen overtog kirkesangen, og hver lørdag, når han kom for at hente salmenumrene i præstegården, spurgte han: »Er Hr. Pastoren disponibel?« Hansen varetog tillige gymnastik- og svømmeundervisningen. Han døde i 1931 som øens sidste kirkesanger.

I praksis havde man afkrævet alle skibe, som søgte havnen, lodsafgift, uden hensyn til om de havde haft lods eller ej. Det var imidlertid tvivlsomt, om der var lovhjælp herfor.

For at få klarhed over spørgsmålet forelagde marineminister Ravn i 1890-91 et lovforslag, hvorefter alle skibe over 20 tons skulle underkastes lodstvang, mens de andre gik fri. Efter en udvalgsbehandling blev grænsen 20 tons sat op til 30 tons, hvorefter loven blev vedtaget. Forandringen ville naturligvis medføre et indtægtstab for lodserne, og der var under sagens behandling talt om mulige erstatninger, idet man vel også måtte formode, at overgangen til dampskibsfart ville formindske behovet for lodshjælp. På den anden side havde dampskibene muliggjort en ny trafik på havnen: »Skibe med Lystrejsende«, sådan hed det, selv om det til tider kneb lidt med det lystelige. Det var ikke så få dampskibe, der i årene op til første verdenskrig besøgte Christiansø. Året 1912 tegner sig således for mindst 34 lystture med skibe, der medførte op til 500 passagerer. Christiansø var blevet et udflugtssted, en turistattraktion.

Ved fremkomsten af motorbåde fik de større passagerbåde en betydelig konkurrent, hvad angik transport af turister, og det var bådene, der sejrede.

Enkelte deltagere i lystturene lod sig i den grad friste af stedets egenart, at de slog sig ned for længere tid, ja, endog bosatte sig der. Således Stephan Nye-land, den kendte direktør for Vilvorde Havebrugsskole. Han lejede en lille soldaterhytte, som han kaldte »Sydvesten«, og hvori han ofte boede i sommer-tiden. I 1909 flyttede han over i det gamle bryggeri, som fik navnet »Bella. vista«. Her levede han til sin død i 1922, en bitter, dybt skuffet og ensom mand, helt igennem en særling, i næsten museumsagtige omgivelser og med sin ligkiste stående på loftet.

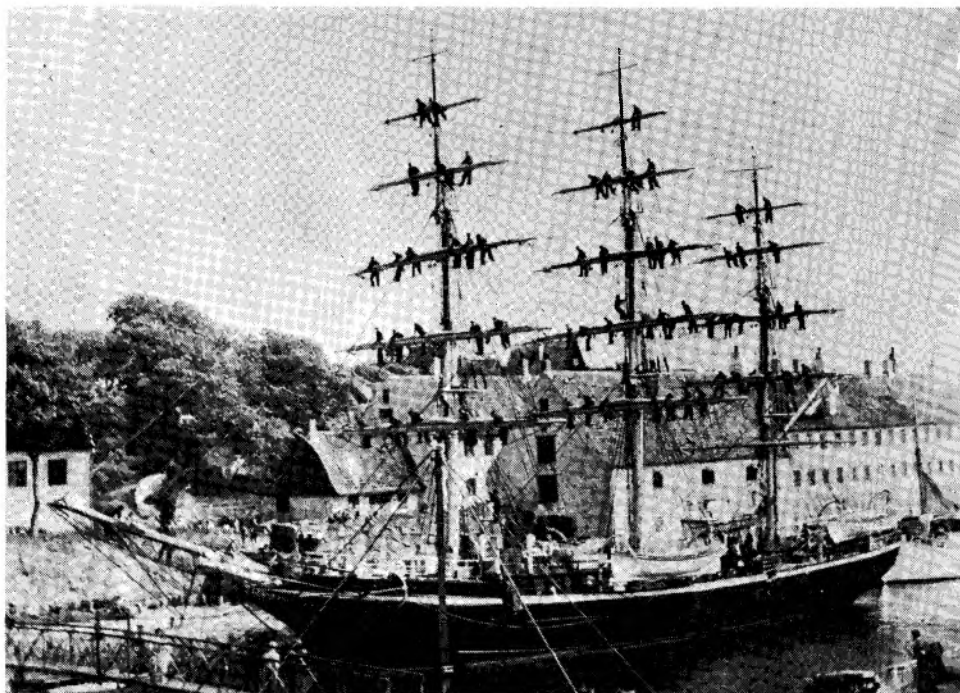

Fig. 51. Skoleskibet »Georg Stage« i Sønder Havn. (for. Erik Ipsen). I forgrunden ses svungbroen, i baggrunden pakhuset og kasernerne på Christiansø.

Senere fulgte andre efter: særprægede personer, der ligesom fortidens kommandanter havde fartet om i fjerne og fremmede lande. En af dem, maleren Johan Fr. Tryde, flyttede ind i Stephan Nyelands »eremitbo« og fyldte en tid huset med unge kunst- og sportsudøvere. Og endnu (1962) bor på Christiansø en gammel søofficer, Chr. Broberg, der på Kreta har været attacheret Frankrigs sidste kejserinde, Eugénie.

Til besøg med særlig kolorit over sig hører danske marineskibes, havbiologiske undersøgelsesskibes og sidst men ikke mindst skoleskibet »Georg Stage«s. Den stolte sejlers tilsynekomst er lige som en reminiscens fra øernes storhedstid: sejlskibenes tid. Og når skibet står havnen ind, blinker Storetårn og Lille-tårn til hinanden og tænker: »Det var dengang«. Besøgene giver hver gang anledning til, at øernes små herolde med tudehornet inviterer befolkningen til »Stort Bal paa Maanen i Aften Kl. 9. Alle er velkomne« (fig. 51).

De to postbåde mellem Svaneke og Christiansø tilfredsstillede ikke i længden behovet for forbindelse med omverdenen, og i rigsdagssamlingen 1904–05 rejste folketingsmand Blem i finansudvalget spørgsmålet om en telegraf- eller

telefonforbindelse. Kabeltelegrafen kalkuleredes til 45.000, trådløs telegraf til 25.000 og telefonforbindelse til 22.000 kr. Spørgsmålet blev imidlertid stillet i bero til bedre tider. Men hvem kan standse udviklingen? Den 11. marts 1907 blev der vist »lysbilleder« på »Maanen« og 29. januar 1908 spillede Frelsens Hær grammofon samme sted. Jo, sandelig, teknikken havde holdt sit indtog på Erteholmene. Svingbro og ledelys fik man i 1912, og 31. august 1913 sejlede en deputation af fiskere til Svaneke for at forhandle med trafikministeren om en telefonforbindelse. En sådan fik man i 1919: den første trådløse offentlige telefonforbindelse i Europa. Den havde kostet mange penge og fungerede yderst slet, men virkede dog til 1951, da den blev erstattet med en kabeltelefon under K.T.A.S.

Kunstnerne

Man hører ofte den påstand, at det var kunstnerne, der opdagede Skagen, og at det var dem, som viste publikum, at Skagen var værd at se. Det samme kan næppe siges om Christiansø. Øerne havde ganske vist haft besøg af enkelte malere, endnu før sejladserne med »lystrejsende« begyndte omkring 1880; men den egentlige invasion af »kunstmalere« kom først med og efter 1911, og da var lystrejserne i fuld gang.

Dertil kommer yderligere, at mens Skagens-malerne malede »gammeldags«, så malede de unge, som søgte til Christiansø, »moderne«, og deres billeder har næppe fungeret som »turistbrochurer«, således som Skagens-billederne gjorde på de årlige udstillinger.

Christiansø er helt igennem så særpræget, helt i klasse for sig selv, at der ikke behøvedes en malers pegepind for at få det rejsende publikum til at indse, at her var noget at komme efter.

Det ældste billede fra Christiansø – fraregnet forskellige prospekt- og profiltegninger forneden på gamle kort – er universitetskobberstikker Jonas Haas's stik af fæstningen set fra søen. Det findes i de Thura's beskrivelse fra 1756. Horisontalmøllens udseende tyder ikke på, at Haas har været på stedet.

Fra 1818 stammer 3 interessante og ganske dekorative stik udgivet af Søren Læsøe Lange i håndkolorede eksemplarer. (Fig. 32 og 37)

Eckersberg's studiekammerat fra Paris, J. P. Møller, må også have besøgt øerne; thi en tegning bærer påskriften »Christiansø 25. Juli Eftermiddag Kl. 4«.

Den 15. juni 1849 anløb fregatten »Nymfen« Christiansø for at få roret eftersat. Med fregatten fulgte den unge marinemaler C. Fr. Sørensen, der benyttede tiden til at male en række små, yndefulde akvareller med soldater og volde. Nogle af dem findes i Bornholms museum og i kopier på Christiansø museum. I søofficersforeningens lokaler ses et oliebillede med fregattens afrejse den 18. juni, efter at fæstningens honoratiories havde været om bord til frokost.

Bornholms museum ejer også et billede af C. Fr. Sørensens elev, digteren Holger Drachmann, et marinebillede med Lilletårn. Maleriet er fra 1872, og vinteren 1871–72 boede han hos lods Due. I en af skildringerne i »Storm og Stille« omtaler han Christiansø og dens ejendommeligheder. På en vignette ses guanofabrikkenes vindmølle (fig. 52).

Fyrjournalerne fortæller, at en marinemaler Carstensen var her en ugestid i 1882 og landskabsmaler Rode et par uger i 1888. Den første må sikkert være Andreas Riis Carstensen og den sidste Johan Rohde. Udstillingskataloger viser endvidere, at Joh. Wilhjelms og Carl Locher har malet her.

De nævnte malere og måske flere har alle været døgnfluer«, få dage eller højst en enkelt sæson har de tilbragt her.

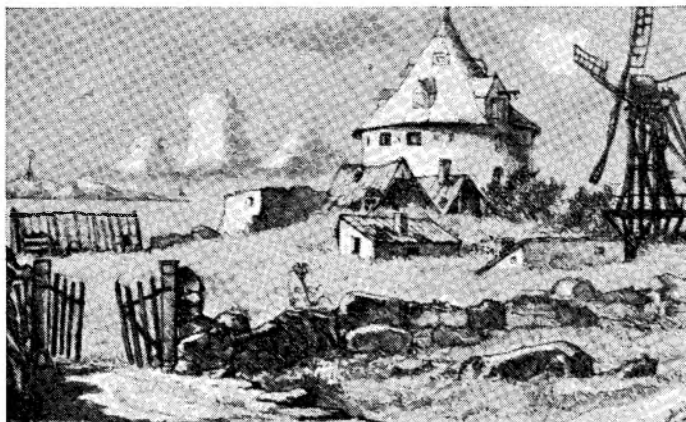
Den første kunstner, på hvem mødet med Christiansø gjorde et sådant indtryk, at han aldrig blev træt af at berette derom, var den svenske marinemaler Oskar Hullgren, som siden sommer efter sommer malede her fra 1896 og til sin død i 1949 blot med de afbrydelser, verdenskrigene medførte.

Fra 1917 boede Hullgren og hans danskfødte hustru, malerinden Julie Dinesen i Møllehuset, som nogle år forinden havde været »domencil« for den skare af unge, kunstnerisk nyorienterede malere, der omkring 1911 invaderede dette »Nordens Capri«, hvis enestående former og farver inspirerede dem til sensitive koloristiske expressioner.

Den, som først gjorde de unge kunstnere opmærksom på, at Christiansø måtte være noget for dem, ja, en eksklusiv virkeplads, var maleren Axel Salto, der kendte stedet fra ferieophold hos sine slægtninge: Kapt. With's, hvorved man på øerne forstod Carl Mourier With og hans to søstre, Hanne og Anna. With var i 1898 blevet forvalter i hvert fald af navn, af gavn var det vist mere de to virksomme frøkener. Carl With fik i 1899 karakter af kapt., og i 29 år satte den fintdannede søskendetrio sit præg på livet i det lille øsamfund. Axel Salto var her første gang i 1904 sammen med Mette Gaugin og sønnen Jean Gaugin samt Willi Wulff.

Kapt. With foranledigede, at malerne for en yderst beskedent leje fik overladt møllehuset, statsfængslet og sygehuset.

Fængslet havde en tid været benyttet til beboelse for fiskere og havde derfor fået større vinduer. De hulslidte murstensgulve foran cellerne vidner nok mere om fiskernes ophold end om vagtens og fangernes. Her i cellerne fik malerne bolig, og da de optrådte i kostumer fra en gammel teatergarderobe, forlangte With, at de under kongebesøget i 1912 skulle holde sig indendørs. De »inde-spærrede« benyttede tiden til at »hævne« sig på kongemagten ved at modellere en buste af »kongestormeren« dr. Dampe.

*Fig. 52. Frederikshø.
Efter tegning
af Holger Drachmann.*

Sommeren 1911 var her stort rykind: Andreas Friis, Harald Giersing, Mogens Lorentzen, Axel Salto og Kamma Thorn, den senere fru Kamma Salto, endvidere kunstkribenten Poul Uttenreiter, Kaj Svarre, der blev redaktør af Østsjællands Folkeblad, samt forfatteren Kaj Klitgaard. Når dertil kom ældre malere som Frederik Winther, Peter Busch, som boede i frk. Koch's pensionat, hvor den svenskfødte Karl Isakson også logerede, og Danneskjold Samsøe plus eventuelle tyske malere, forstår man, at kunstnerne kunne føle sig fristet til at lade deres staffeli blive stående, når de forlod malepladsen; thi ellers risikerede de, at en anden havde taget den i besiddelse og »hugget« motivet, når de kom den næste dag. På den måde undgik malerne at gå hverandre i bedene. Forstyrre hinanden behøvede de ikke, for trods de små forhold arealmæssigt set var der skjulesteder nok bag mure og mellem klipper.

Når dagens gerning var til ende, samledes man i Møllehuset til drøftelser af kunstproblemer, til deklamation og sang. Det sidste var Kaj Klitgaard særdeles ferm til. Kogekunsten hørte ligeledes under hans domæne. Endvidere førte han »ædruelighedskurven«, som han i liggende stilling tegnede med foden, hvilket – efter Salto's mening – ikke voldte større kvaler, da ædrueligheden sjælden nåede særlig højt.

Det var unge, livslystne mennesker, der ikke blot bar skæg, men også lavede »skæg«. De sejlede i præstens zinkbadekar og deltog i alt lige fra sprøjteprøver med påfølgende punchesold og dansen på Maanen til Frelsens Hærs møder i Mindet. Og en dag, da Mogens Lorentzen havde mistet sit kære staffeli, trakterede han fæstningens gamle tromme under en rundtur, hvor han bekendtgjorde sit smertelige tab ledsaget af frk. Willemoes, der forestillede »en tilfæl-

dig sammenløben Hob af Kvinder og Børn«. Jo, de var opfindsomme, de unge farveplettede malerspirer.

Svenskeren Karl Isakson, som allerede havde et »navn« – vel at mærke uden for Sverige – var depressiv, led af søvnløshed og var overfølsom for alt og kunne derfor ikke bo under så primitive forhold som de andre. Han måtte logere sig ind på »Pensionatet«, hvor frkr. Koch tog sig af ham formedels 3 kr. om dagen.

Isakson fandt øen fortryllende, husene mindede ham om Syden; her var endog brasilianske papegøjer, ganske vist tamme, men derfor lige farvestrålende. Foruden konflikterne med sig selv, pintes han af tågehornet og plagedes af aftenpassiaren på »den fordømte Veranda«, der befandt sig lige under hans vindue. Turisterne var han heller ikke ligefrem begejstret for.

Resultatet af hans nervøst betonedede arbejde blev 7 billeder, som nu pryder fornemme privatsamlinger.

På Isaksons opfordring kom Sophus Danneskjold Samsø herover og fandt alt på øen, ganske som Isakson havde beskrevet det i breve. Hvad Isakson havde lavet, fik greven ikke at se, og mødte han ham ude på øen, svingede Isakson sådan med lærredet, at man ikke kunne se maleriet. Passerede nogen forbi ham, når han malede, vendte han lærredet, og blev han tiltalt under arbejdet, pakkede han sammen og gik hjem. Ligesom andre bliver syge, når de spiser »forkerte« ting, blev Isakson syg, når han så en »forkert« farvesammensætning.

Danneskjold og Isakson fik i 1911 lov til at vælge farven på den nye svingbro, som året efter skulle erstatte den gamle flydebro. De valgte i butikken »Skibsgrøn Nr. 1«. Den skulle ligesom få broen til at »forsvinde«, andre har opnået samme virkning ved indtagelse af for meget spiritus.

I sommeren 1912 var Andreas Friis, Mogens Lorentzen og Kaj Svarre her igen, mens Salto og Isakson udeblev. Danneskjold havde for 25 kr. lejet møllehuset, til hvis istandsættelse der på finansloven var bevilget 17 kr. I Isaksons sted var der kommet en lige så nervøs og overfølsom kunstner, maleren Edward Weie. Han tog dog allerede i august til København, men overvejede at vende tilbage, hvis han ikke kunne fremskaffe 280 kr. til et atelier for vinteren i hovedstaden. Weie kom ikke før i begyndelsen af maj 1913, da det endnu var så koldt på Christiansø, at han måtte tilbringe den meste tid i sengen. Senere på året kom Salto, Friis, Danneskjold og Isakson, som dog ikke skulle bo i pensionatet, men havde fået et roligt værelse hos pastor Mandels. Det hjalp på humøret; han rigtig trivedes mellem rare og elskværdige mennesker. Han foranstaltede sportsskampe og spillede Boccia med Weie og drøftede fransk ma-

lerkunst. Det foregående års depressioner efter tabet af vennen Leon Ehlers syntes han åbenbart at være kommet på afstand af.

I kunstforståelse stod de to gudbenådede kolorister Isakson og Weie på linje med hinanden. Venner blev de vist aldrig; men de respekterede hinanden fuldt ud, og det blev de ved med selv efter »bruddet« i slutningen af august 1913.

Weie blev i sommerens løb mere og mere nervøs, og hans ømfindtlighed udløste hysteriske reaktioner. Da en fisker engang talte til ham, mens han malede, rev han sin kniv op af lommen og sønderskar lærredet. Der var ingen, der forstyrrede Weie oftere. En ung pige kom også engang for skade at stå bag ham, hvilket irriterede ham så meget, at han lagde lærredet ned på jorden med farven nedad. Pigen forstod ikke hans reaktion og bemærkede blot: »Det er synd for det smukke billede, hr. Weie«, hvorefter den følsomme kunstner, dybt rørt over pigens ord, satte det smukke billede op på staffeliet igen og fortsatte arbejdet.

En dag var Isakson og Weie kommet i diskussion om afstanden til Østerskær, hvilket i den grad angreb deres tyndslidte nerver, at de begge måtte forlade øen, hver med sin postbåd. Og selv efter en måneds ophold i København havde Weie endnu ikke forvundet følgerne af affæren. I løbet af efteråret blev han indlagt på kommunehospitalets 6. afd. Det tog også stærkt på Isakson; men han vendte dog tilbage og boede på Christiansø sammen med Danneskjold og Friis til langt hen i september. En diskussion om et ganske ligegyldigt emne bragte også forholdet mellem Danneskjold og Isakson i fare, ligesom det senere kom til brud mellem greven og Weie. Alt var »nerver«. Overfølsomheden var deres menneskelige svaghed, men samtidig deres kunstneriske styrke. At malernes besynderlige adfærd var genstand for den stedlige befolknings forundring vil næppe undre. Weie var selv klar over dette forhold og kunne derfor skrive: »Vorherre maa vide, hvad de Mennesker egentlig tænker om mig paa Christiansø«.

Verdenskrigen i 1914 ligefrem blæste kunstnerne bort, da situationen afklaredes, vendte de tilbage årene efter.

I 1917 kom Weie ladet med de største forhåbninger. Lærreder blev påbegyndt og opgivet, til sidst dannede de en hel rulle, som blev overgivet til flammerne i frk. Kochs komfur. Det skar hende i hjertet, så hun forsøgte henstand, men hun måtte til det, ellers blev han rasende. Han var menneskesky; kom man ind i den stue, hvor han sad, forlod han den straks, og han spiste for sig selv på sit værelse. Pensionatets andre gæster trættede ham, og havde han ikke haft malerinden Agnes Jensen i »Grisehytten« til at hæge om sig, var han sikkert rejst bort ret snart. Agnes Jensen blev senere hans altop-

Fig. 53. Kunstnere på Christiansø ca. 1920. Fra venstre: Aage Roose, Hach Kampmann, fru Anna Marie Basse, Karl Isakson og Oskar Hullgren. (fot. Ernst Kjøie)

ofrende hustru, der plejede ham under hans lange sygdomsperioder, indtil han døde pludseligt den 9. april 1943.

Bruddet mellem Weie og Isakson blev aldrig helet, og de undgik siden at besøge Christiansø på samme tid. Da Isakson efter krigen vendte tilbage, tilbragte han gerne den »turistfri« september på øen og forsommeren i Svaneke eller Gudhjem. Foruden at male og give sig af med sport interesserede han sig for de lokale forhold, f. eks. trævæksten på øerne, og i 1921 fremsatte han tanken om et kunstnerhjem på Christiansø, hvor malere, forfattere og musikere kunne bo billigt, og hvor de kunne arbejde og hvile ud.

Isakson arbejdede selv stærkt, og trods de dårlige nerver og de mange kaserede lærreder kendes 17 billeder fra Christiansø fra tiden 1920–21. Sidstnævnte år var han blandt andre sammen med Olaf Rude og Poul Schrøder. Vinteren derpå pådrog Isakson sig en influenza, og en lungebetændelse gjorde ende på hans neuroseplagede liv. Om de to store Christiansø-malere: Isakson og Weie, kan med føje siges, at havde guderne givet dem rige gaver, så havde de givet dem lidelser i tilgift (fig. 53–54).

Et synligt minde om de mange kunstnere, som gæstede Christiansø i årene omkring 1920, findes i hotellet (pensionatets) gæstestue: en frise af skjolde, som på Isaksons initiativ blev malet på væggen. I Weie's skjold ses en flad hat

og bocciakugler, i Isaksons en blændramme og en hånd med løftet pegefinger, i Hullgrens en tyknavet mand med en kikkert rettet ud over havet, i Ernst Køies en flad hat og et par briller, i Johan Fr. Trydes kajakpagajer, og i Aage Roosees naturligvis en rose, for blot at nævne nogle.

Da forholdene efter første verdenskrig havde trukket sig i lave, søgte selvfølgelig mange af kunstnerne udenlands; men selv om tilstrømningen gennem tiderne har varieret, vedbliver øernes særpræg – hvad farver og former angår – at virke tiltrækkende på en ikke ringe del af de danske malere.

Frilandsmuseet Christiansø

Af ornitologer, der har virket på Christiansø, er allerede omtalt den betydelige Johan Dietrich Petersen, som døde i 1786, og som excellerede i udstopning af fugle. Det samme gjorde proviantforvalter Christoffer Bohn, hvis samling blev skænket til Latinskolen i Rønne, hvor Bohn var timelærer efter sin afgang fra fæstningen i 1794. Hans fuglesamling blev i 1824 beset af zoologen Henrich Henrichsen Bech, som var på Christiansø i den senere kong Chr. VIII's følge.

Så vidt vides, går der så ca. 100 år, før en fagmand igen besøgte Græsholmen: den nuværende lektor i Rønne, Arne Larsen. Tre år senere – i 1925 – konstaterede han, at alken og sildemågen yngede på Græsholmen. 1926 blev nævnte holm fredet, og i 1928 iagttog Bernt Løppenthiner for første gang lomvier i yngletiden. Fuglereservat blev Græsholmen i 1936, hvorved holmens fugleliv blev gjort til genstand for systematisk videnskabelige undersøgelser under dr. phil. Finn Salomonsens ledelse. I tiden 1942–47 overtog øernes læge, zoologen dr. phil. Knud Paludan, arbejdet.

Fredningen har bevirket, at fuglelivet på Græsholmen har udviklet sig til noget ganske særegent, hvad arter og antal angår. Her findes: alken, lomvien, sølvmågen, sildemågen, stormmågen, edderfuglen og den toppede skallesluger.

Ligesom Fyen har sin fuglemaler, har Christiansø sin: Gitz Johansen.

Kapt. With kunne den 1. marts 1923 fejre 25-års jubilæum som forvalter, og 4 år senere afgik han og flyttede som pensionist en tid hen i Gamle Kro.

Hidtil havde forvalteren tillige forvaltet fyret, altså formelt været fyrmester, og der havde så været 2 fyrassistenter. Fra 1. oktober 1927 skiftede addendernes orden. Fra nu af er det fyrmesteren, der tillige er forvalter.

Den første var R. R. Vilandt, som 1. november 1939 efterfulgtes af J. P. Jakobsen i Danmarks måske mest kombinerede embedsstilling.

Fig. 54. Kunstnere på Christiansø ca. 1920. Fra venstre: Ernst Køie, Karl Isakson og Oskar Hullgren. Drengen til højre er maleren og komponisten Henning Køie. (fot. Ernst Køie)

Tiden – siden nævnte tidspunkt – har været præget af: verdenskrig, isvintre, modstandsbevægelse og tekniske fremskridt som elektrisk lys, kabeltelefon, toiletter, varmtbad. Endvidere er der blevet indrettet museum i Lilletårn.

Ved fæstningens nedlæggelse fik øerne en »Ordineret Skolelærer«, altså en lærer, som tillige skulle være præst. Den sidste af den slags var pastor Mandel, som efter 16 timers sejlads fra Svaneke kom til øen den 4. april 1897. I 1902 visiterede biskop Skat Rørdam sognet og skrev derom følgende:

»Luften er ubeskrivelig ren, Befolkningen fornøjelig at tale med, jeg tror ikke, at jeg nogetsteds har haft en flinkere, livligere og forstandigere Ungdom at tale med paa Kirkegulvet end dér. Der var rigtignok kun 12, men de var udmærkede. Ogsaa Præsten og hans Kone er rare Folk. Jeg skulle med største Fornøjelse have blevet dér i 14 Dage. Da vi sejlede bort dundrede Kanonerne, Kirkeklokkerne kimedede og Folket, mest Kvinder, stod paa Stranden og sang »Dejlig er Jorden«.

De omtalte kanoner må være kanonbåden »Falster«s.

Pastor Mandel døde i embedet i 1925 og blev efterfulgt af Ernst Blang,

som blev sognepræst og skolelærer, mens Mandel havde været skolelærer og præst. Forandring fryder!

Én af den senere tids læger er allerede nævnt: ornitologen Knud Paludan, endvidere har to andre af øens læger gjort sig bekendt som forfattere: Normann Hansen og Tage Voss.

Museumbestyrer Jørgensen skrev, som nævnt, i 1880: »Fæstningsværkerne ere tildels nedfaldne, og de fordums stærke Mure ville snart synke i Grus«. Jørgensens pessimistiske spådom er dog ikke gået i opfyldelse. Tværtimod. Der kom en tid, hvor man begyndte at få øjnene op for, at her var noget værdifuldt at bevare, her, hvor fortid og nutid, natur og menneskeværk er mere inderligt forbundet end noget andet sted.

Trods ændringer gennem tiderne er fæstningsværkernes og husenes enestående særpræg særdeles vel bevaret. Huse og mure gør ikke indtryk af at være bygget, de ser ud, som om de er vokset op af klippen, i den grad udgør kunst og natur et hele: Storetårn med fyret, Lilletårn med det spidse tag, kanonbådskurene, havnen med bådene, gadernes gule kaserner, rækken af batterier, drabelige stenmure, kanoner, huse, småhytter, haver lunet af høje stengærder, brøndene, yppig vegetation, mosgroede stene på kirkegården og strandens gule messinglav. Alle disse bestanddele er ikke rystet sammen. Christiansø er ingen »cocktail«. Christiansø er en »komposition«, hvori intet enkelt element kan undværes, det være sig: husenes gule farve, havnens tøffende både, fuglenes hæse skrig, fyrets strålevifte, sirenens tågehyl, arbejdsomme fiskere, søde børn, skæggede kunstnere, pensionister, sommergæster og de turister, der forstår at værne om et af vort skønne lands smukkeste og ædleste klenodier: Christiansø.

Oversigt

Forhistorie	1-6	Fiskeri og stranding	156-159
Undersøgelser	6-11	Befæstningen og havnen 1760-1795..	160-166
Fæstningens fødsel	12-38	Huse, hytter, haver og husdyr	167-170
Fæstningens barndom	38-51	Fæstningens ændring	171-179
Tordenskjoldskrigen	52-63	Englænderbombardementet	180-189
Befæstningen og havnen 1720-30 ..	64-68	Mytteriet	190-195
Straf og forvarede 1720-1745	69-79	Befæstningens forbedring	196-202
Befæstningen og havnen 1730-1740..	80-90	Kanonbådskrigen	203-206
Bygningerne	90-96	Freden	209-213
Pietismen (Langhorn-sagen)	97-113	Forvarede (dr. Dampe)	214-227
Befæstningen og havnen 1740-1760..	114-125	Fæstningens alderdom og død	228-241
Auditør og ornitolog J. D. Petersen ..	126-131	Nødhavnen Christiansø	242-245
Garnissonsskolen	132	Fiskerlejet Christiansø	245-262
Forvarede 1745-1780	133-140	Kunstnerne	254-260
Urolige præster	141-146		
Kirkebøger og kirke	147-150	Afsnittene »Befæstningen og havnen« kan evt.	
Paroleprotokoller	151-155	forbigås uden at bryde sammenhængen.	

Sagsregister

Affutagehus 207, 243	Coucherons batt. 32-34, 44, 86, 196
Afstraffelse 69, 70, 71, 71, 73, 147, 154, 192	Dannelskjolds batt. 80, 81, 86
Arnager flådehavn 8-12, 21, 161	Degn og -bolig 34, 96, 122
Auditøren og -boligen 34, 91, 96, 126-29, 229	Drikkevand 26, 27, 59, 88, 154, 201, 202, 242, 250
Bageri og Bryggeri 24, 88, 91, 92, 207, 230	Dronningens (Vedsteds) batt. 86, 196
Befæstningen 16, 32, 44, 64, 66, 80-89, 114-16, 120-25, 160-63, 173, 181, 190, 200, 201 202, 206, 207, 228, 238-41	Efterretningstjenesten 56
Befæstningen, den sluttede 52, 53, 87, 114, 120, 121, 161	Englænderkrigen 180-209
Beklædning 23, 47, 134, 178	Fangefoged 70, 77-79, 96
Bibliotek 242	Fiskeri 2, 3, 48, 82, 156-58, 176, 245-48
Bielkes batt. 32-34, 44, 52, 86	Fjendtligheder 54, 182, 184-89
Bornholms milits 13, 28, 36, 54, 63, 177, 181-83, 202, 234	Flydebro 34, 174, 229, 249, 253
Brædevin 47, 207, 208, 212	Folketal 177, 199, 241, 248
Brændsel 27, 137, 199, 245	Forvalter og -bolig 28, 47, 55, 90, 91, 159, 242, 244, 246, 260

- Forvarede 70, 79, 104, 105, 126, 133–38,
 214–27, 237
 Fugle 49, 66, 129–31, 243, 260
 Fyret 174, 178, 179, 229, 248
 Fængsel 70, 73, 88, 96, 133, 186, 197, 214,
 217, 224, 237, 247, 255
 Fæstningens eksistensberettigelse 83, 88, 115,
 163, 238–41
 Fæstningens reduktion 242–45
 Fæstningens nedlæggelse 238–41
- Gamle Kro, ingeniørbolig 93
 Garnisonen 28, 44, 49, 54, 84, 116, 121, 163,
 177, 182, 202, 234, 242
 Græsholmen (Stjerneskanen) 1, 25, 33, 44, 52,
 54, 84, 86, 87, 114, 200, 201, 260
 Gudhjemfiskerne 3, 11, 25, 47
 Gyldenløves batt. 16, 17, 44, 67, 86, 163,
 190, 196
 Gæstgiveri 209, 256
- Hammershus 6, 13, 16, 34, 36, 40, 64
 Haver 59, 168, 169, 176
 Havnen 7, 9, 14, 16, 17, 22, 23, 38, 43, 54, 62,
 67, 81, 84, 88, 89, 114, 115, 122–23, 124–25,
 228, 248–50
 Hertugindeens batt. 196, 197
 Husdyr 169–70
 Hytter 3, 16, 168
- Ingeniørboligen 90, 92
 Jomfrugalgen 4
 Jord 25
 Juels batt. 19, 44, 67, 86, 93, 173, 190, 196, 197
- Kanonbådskrigen 203–06
 Kapervirksomhed 5, 7, 49, 54, 56, 180–83
 Karantæne 271, 229, 246
 Karlskrona 8, 16, 61, 83, 194
 Kaserne (Barakker) 21, 23, 24, 88, 90, 96,
 122, 166, 167, 234, 243, 245
 Kirken 19, 34, 148–50, 215, 237, 248
 Kirkebøger 147–48
 Kirkegård 25, 50, 55, 118, 202, 247
 Kommandantboligen 20, 24, 41, 60, 91, 92,
 151, 188, 235, 247
 Kommandanten 40, 49–51, 97, 119, 155, 158,
 166, 168, 170
 Kongens batt. 86, 196
- Kongelige besøg 4, 41, 59, 215–17, 226, 228,
 231, 235–37, 246
 Kro 93, 127, 129, 207–09
 Krudtmagasiner (ammunitionshuse) 84, 88, 91,
 178, 197, 206, 228, 234, 238, 243
 Kunstnerne 254–60
 Køkken, Kongens 24, 47, 72, 91, 172, 207, 234
 Lejrbatterierne 86, 196
 Lilletårn 22, 34–36, 38, 44, 73, 95, 192, 196,
 237, 247, 255
 Lods og -bolig 14, 43, 64, 67, 68, 96, 240, 245
 248, 251
 Lægen og -golog 14, 33, 34, 48, 55, 96, 228
 242, 245, 250, 262
 Løvenørns batt. 86, 184, 196, 207
- Marineregimentet 28, 29, 182
 Mindet 118, 197, 228, 237, 256
 Mytteriet 192–95
 Møllen, Møllehuset, Møllebakken 1, 3, 59, 88,
 90, 91, 93–95, 120, 122, 125, 185, 196, 243
 Månen 96, 232, 234, 246, 250, 252, 256
- Nordøst batt. 42, 52, 86, 200
 Norske soldater 15, 16, 31
- Oberconducteur 82, 92, 164
 Officersboliger 95, 96, 167
- Pakhus 91, 172, 245
 Parole, Paroleprotokol 59, 127, 151–55
 Pengekassen 149, 166
 Pietismen 97–113
 Prinsessens batt. (Bielkes) 86, 196, 197
 Profossen 78, 154
 Proviant (Forplejning) 13, 27, 47, 134, 172,
 174, 190, 200
 Proviantmagasin 24, 47, 55, 90, 91, 200, 207,
 243, 245
 Præsten og -boligen 19, 24, 34, 96, 228, 242,
 243, 246, 250, 261
- Rantzaus batt. 86, 196, 207
 Ravelinen 178, 197, 215, 216, 243
 Retspleje 69
 Rettersted 33, 71, 79
 Rønne fæstning 7. 40
- Sehesteds batt. 21, 44, 87, 163, 173, 190, 196

Selskabelighed 51, 97, 211, 231, 232
 Skole og lærer 75, 99, 132, 154, 176, 228, 242, 261
 Skyts 14, 20, 29, 44, 161, 162, 177, 196, 228, 238
 Smedje 96, 178, 207
 Spanns (Spans) batt. 21, 44, 87, 163, 190, 196
 Spionkort 13, 38, 39, 41
 Storetårn 18–22, 24, 32, 34, 41, 44, 91, 174, 229, 248
 Stranding 56, 67, 68, 158, 159, 171, 249
 Sygdom 14, 33, 34, 36, 37, 54, 55, 168, 191, 212, 213, 237
 Sygehus 18, 24, 35, 92, 93, 234, 243
 Tappenstreg 100, 152
 Telegraf 202, 253
 »Tre Løver« 23, 31, 37, 38
 Trættekærhed 136–40, 146
 Tyveskær, Tyvevig 42, 54, 200, 201
 Vagten, vagtjeneste 36, 91, 105, 110, 151, 155, 197, 207
 Wærkpage 82, 127

Personregister

Adelbert, preu. prins 230
 Adelcrone, Ulrica Louise, forvaret 72
 Agerbech, Anders, præst 97, 128, 129, 132, 141–45
 Ancher, Ole, vagtform. 105
 Ancher, Peter, lodsform. 249
 Andersen, Claus, konstabel 135
 Andreasen, Jens Biering, forvalter 165
 Arboe (Arbroe) Lorentz, forvalter 28, 156
 Arboe, Prahl, byfoged 172
 Arentskjold, fyrværker 46
 Aubert ing. 162
 Aalborg, Anders Jensen, præst 19, 21, 24, 33, 169
 Aarwangen, Ludvig Muller baron von, forvaret 133, 215–17
 Barfod, Niels Lauritzen, søkapt. 10
 Bartz, Niels Andreas, læge 186, 202
 Basse, Anna Marie, malerinde 259
 Beck, Henrich, zoolog 260
 Bech, Lers, kirkesanger 250, 251
 Bech, Marcus Chr. løjt. 151, 170, 180, 187, 192–94
 Bech, Peter, fisker, 249
 Becher, Charlotte (Stibolt) 117
 Bergmann, sv. løjt. 234
 Berntzen, Arent, forf. 11
 Beyer, kaperkapt. 184
 Bie, Jacob, student, forvaret 133, 138
 Bielke, Chr., adm. 38
 Bille, søkapt. 50, 248
 Bille, Hans, søkapt. 161
 Bille, Steen Andersen, marinemin. 238–40
 Birch, Andreas, køkkeninsp. 124
 Birch, kaperkapt. 182
 Birch, Niels Larsen, stenbrudsinsp. 156
 Blang, Ernst, præst 261
 Blem, Markus, folktingsm. 252
 Blodegil (Egil Ragnarson), jarl 4
 Bohn, Barbara Mortensdatter (Wolfsen) 164
 Bohn, Christoffer, forvalter 260
 Bohn, Herman Jensen, general 164
 Bohn, Poul Mortensen, general 164
 Borch, Ole, prof. 30
 Borchardt, Thea (Munk) 202
 Borgen, David, lærer, præst 225
 Borman, Jens 11
 Boye, Dorthea (Dampe) 218
 Boyesen, Marie Margrethe (Langhorn) 100
 Brandt, Bagge, præst 72
 Breitbart, Johan, læge 165
 Broberg, Christiern, orlogskapt. 252
 Bruce, Henry, skot. off. 64–67, 100
 Bruce, Jacob, konst. 193
 Brunniche, Andr., kunstm. 145
 Bruus, skipper, 188
 Buchhave, Jens, provst 100
 Busch, Peter, kunstm. 260
 Carl XI, sv. konge 10, 22
 Carl XII, sv. konge 52, 56, 61, 63
 Carnegie, john, eng. kapt. 64

- Caroline, arveprinsesse 197
 Carstensen, Andr. Riis, kunstm. 255
 Chapman, Fr., sv. adm. 203
 Christensdatter, Karen (Schønning) 146
 Christensen, O. C. F., forvalter 250
 Chr. IV. 30
 Chr. V. 29, 41, 42, 235, 241
 Chr. VI. 108
 Chr. VII. 171
 Chr. VIII. 170, 214–17, 226, 260
 Cicignon, John, norsk arkt. 7, 43
 Clary, Anthoine, ing. 8, 9, 13, 43
 Cool, Louis, søkapt. 15, 31, 32
 Coucheron, Anthon, norsk ing. 12–15, 19–24, 28–32, 34–37, 40–43, 92, 97
 Coucheron, Willem, norsk ing. 12, 16, 35
 Cronstedt, greve, sv. kapt. 204, 205
 Curdtz, Johan, læge 167, 210–13, 222, 223, 227

 Dam, Philip, folketm. 249
 Dampe, Jacob Jacobsen, dr. phil., statsfange 133, 140, 213, 217–27, 231, 255
 Danner, Louise, grevinde af 231, 235–37
 Danneskjold-Laurwigen, Conrad, greve, adm. 115, 116, 122, 161
 Danneskjold-Samsøe, Fr., greve, adm. 89, 107, 108, 113, 114, 122, 161
 Danneskjold-Samsøe, Sophus, greve, kunstm. 256–58
 Dechner, August, amtskriver 13, 28
 Dorph, sergent 109
 Dos, Jacob, søkapt. 32
 Drachmann, Holger, digter 255
 Drejer, Fr., ing. 238–40
 Dressing, Marie (Stibolt) 166
 Due, Hans Peter, lodskvartermester 255
 Dumreicher, Carl, bibl. 219
 Dysseldorph, mundskænk 41
 Ehlers, Leon 258
 Eichsted, Johan, stud., forvaret 133, 138
 Eicksted, Valentin, oberkrissekr. 60
 Eightved, Julius, forvalter 244, 246
 Ell, månedsløjt. 205
 Ellbrecht, Anthon Günthen von, komd. 226, 231–38
 Elling, Cathrine Christensdatter (Petersen) 129
 Eller, månedsløjt. 205
 Eskildsen, Claus, bager, auditor 103, 104, 107

 Espersen, Karen 103

 Fabricius, Fr. Vilh., dr. med., forvaret 133, 138
 Faye, sælfanger 158
 Fetaljebrødrene 4
 Feuillade, Nicolay la, kunstm. 147
 Fich, Joh. Chr., tysk, dr. teol. 148, 149, 168–70, 211
 Fincke, Thomas, gouvern. 8
 Fischer, Hans von, ingkapt. 52, 66, 81, 84
 Fontenay, adm. 161
 Fr. IV 61–63
 Fr. VI 225
 Fr. VII 226, 230–32, 235–37, 241
 Fr. VIII 246
 Fremantle, Thomas, eng., adm. 178, 181
 Friis, Andr., kunstm. 256, 257
 From, Mette Michelle (Togsverd) 132
 From, Thomas, præst 72, 86, 97–106, 109–13, 132, 135, 141, 148
 Fuglsang, Andr., forvalter 104, 148
 Funch, Clemens, præst 51
 Funch, Bh. komd. 177, 181

 Gabel, Chr. Carl, oberkrissekr. 61–63, 68
 Galtrup, Hans, kapt. 163
 Garde, Elisabeth 244
 Garde, H. G. Fribo, højstbef. 244
 Gauguin, Jean, billedh. 255
 Gauguin, Mette (Gad) 255
 Gerlach, Conrad, præst, forvaret 133, 135, 144
 Giedde, Samuel, oberst. 114–16, 120–25, 167
 Gierling, Hans, forvaret 133–35
 Giersing, Harald, kunstm. 256
 Gitz-Johansen, kunstm. 260
 Gjerrum, Anne Marie (Ellbrecht) 232
 Goldschmidt, Meir Aron, forf. 233
 Gorgas, kapt. 15
 Gosch, Chr., zool. 131
 Gosselmann, sv. kapt. 170, 232
 Griffenfeld, Peder, statsmand 8
 Grodtschilling, Berh. ingkapt. 87–89, 97, 114
 Grodtschilling, Frederikke (Paludan) 230
 Grolau, Rob. Valentin, løjt. 102, 103, 106 119, 144, 148, 152
 Grove, C. F., fyrd. 246
 Grunewald, Dorteia Lisbet von (Hoffmann) 48–51, 99
 Gunther, Adam, major 64

- Gustav III., sv. konge 171
 Gyldenløve, Ulrik Chr., adm. 56, 57
 Gyldenløve, Ulrik Frederik, stath. 15, 19, 24, 41
- Hage, Peter Alf., folketingsm. 238, 239
 Haiquart, læge 14
 Halbruck, von, komm. 52, 54, 60, 64, 69, 99, 150
 Hansen, Hans, kirkesanger 251
 Harboe, Ludvig, biskop 144
 Harrasofsky, Cathrine von (Stibolt) 117, 118
 Hartvig, Henrich, fangefoged 77–79
 Hartvigsen, Johan, forvaret 76
 Hatten, Bendix von, guvernør 16, 21
 Hellemann, Claus, præst 224, 225
 Hertel, præst, forf. 211
 Herslev, Peder, biskop 109, 113
 Heseler, Magdalene Margrethe (Kofoed, Muller) 55
 Hiort, Peter, kommandør 57
 Hirsch, landsdommer 138
 Hirschnach, kapt. 34
 Hirschnach, Johanne (Langhorn, Petersen) 99, 128
 Hirschnach, Rasmus, komd. 64–68, 75, 80, 85, 87, 97, 132
 Hoffmann, Gotfried, generalkvartermester 10–15, 21, 40, 43, 50, 51
 Hoffmann, Henrik, komd. 40–43, 49–54, 169, 248
 Hoffmann, V., kapt. 190
 Hofman, mariner 192, 193
 Holck, Ejlar, baron, forvaret 133, 135
 Holck, Mogens, baron, forvaret 77, 133, 135
 Holland, Robbert, søkapt. 43
 Holm, Edv., prof. 67
 Holm, Isak Jensen, soldat 237
 Holm, Maren Cathrine (Bartz) 202
 Holsbro, Elisabeth (Togsverd) 132
 Holst, major 15, 31
 Holstein, Ledreborg, greve, statsmin. 145
 Holstein, Berner Schilden, baron 55
 Holtzmann, Fr., klokkestøber 150
 Homand, bh. kapt. 106
 Horn, sv. løj. 195
 Huitfeldt, Iver, søhelt 56
 Hullgren, Oskar, sv. kunstm. 255, 260
 Haas, Jonas, kobberstikker 254
 Isakson, Karl, sv. kunstm. 256–59
 Jagenreuter, Alex, forvalter 55, 71, 97, 148
 Jakobsen, J. P., fyrmester, forvalter 260
 Jansen (Johansen), Johan Fr., lærer 170, 220
 Jensdatter, Margrethe (Hendrichs) 188
 Jensen, Agnes (Weie), malerinde 258
 Jensen, Hans, skipper 217
 Johan af Mecklenburg 4
 Johansen, J. C., kapt., forf. 219
 Judichær, Ole, skibskonst. 52, 64, 84
 Juel, Jens, statsm. 9, 10
 Juel, Mathias, major 31, 34
 Juel, Niels, søhelt 9, 10 27, 38, 41
 Jørgensen, Hans Chr., smedemester, statsfange 217, 219, 220
 Jørgensen, J. A., museumsbest. 247, 248, 262
 Jørgensen, Mogens, lodskvartermester 237
 Kaiser, mariner 192
 Kierulff, Andr., politidir. 223
 Kirchring, Johan, læge, 33, 43
 Kirchring, Anna Margrethe 33
 Kirkebye, Andr., søartløj. 180, 192
 Kiøge, Jens, kapt., forvaret 72, 73, 133
 Kjeldsen, kapt. 34
 Kleve, Ole, præst, forvaret 133, 136, 137, 144
 Klevenfeldt, etatsråd 137
 Klitgaard, Kaj, forf. 256
 Kløcker, Jacob, kapt. 163–65
 Knud den Hellige 4
 Koch, Hansine, værtinde 256–58
 Koch, hofbygmester 229
 Kofoed, Georg A., guvernør 183, 188, 190
 Kofod-Ancher, Peder, retslærd 48, 99
 Kofoed, Helvig (Tønder, Jagenreuter) 55, 100, 118, 164
 Kofod, Johan Poulsen, præst 100
 Kofod, Louise Marie (Langhorn) 100, 102, 118
 Kofod, Lucianus, folketingsm. 227, 248, 249
 Koefoed, Poul Madsen, borgmester 55
 Koefoed, Willum Poulsen, kunstm. 150
 Kohl, Andr. Aug., komd. 163, 171
 Kohl, Johan H. V. A. von komd. 151, 163, 169–74
 Kolbye, M. B., konduktør 228
 Krabbe, Anna Cathrina (From) 98, 111, 112, 118, 160
 Krabbe, Fr. Micheal, dept. i adm. 160
 Krag, genl. 228
 Kreyer, Ægidius, forvaret 73, 133
 Krieger, Anthonius, forvalter 246
 Krieger, søkapt. 124

- Krieger, Hannibal, næstkomd. 182, 188, 191–95, 198
 Kruse, Jørgen, Bh. komd. 74, 75
 Krøyer, Carl Chr., præst 224
 Kjøie, Ernst, kunstm. 260, 261
 Kjøie, Henning, kunstm. 261
 Lamoniere, Johan, løj. 119
 Lange, Søren Læsøe, kunstm. 254
 Langebæk, Diderich, forvarer 133, 136
 Langen, Magdalena van (Coucheron) 31
 Langhorn, Dorthea Elisabeth (Boyesen) 99, 100
 Langhorn, Henrik, løj. 51, 98–104, 128, 148
 Langhorn, Fr., læge 48, 97–113, 126, 134, 135, 148
 Langhorn, Magnus, oberstløj. 100
 Langhorn, Peter Magnussen, læge 43, 48, 51 54, 85, 99
 Larsen, Arne, lektor 260
 Larsen, Peder, skipper 86
 Leegaard, Cathrine (Bohn-Wolfsen) 164
 Lemmich, Niels, auditør 180, 192
 Lillie, Daniel, tambur 237
 Linde, Knud, komdkapt. 229
 Lindegaard, Kristine (Schønning), krokone 100
 Lewenhaupt, sv. greve 215
 Leyonclo, Anders, sv. gesandt 13, 22
 Locher, Carl, kunstm. 255
 Lorentz, D. C., gen. 219, 224
 Lorentzen, Mogens, kunstm. 256, 257
 Louise, Augusta, hertuginde 196
 Lütken, Karen (Agerbech) 145
 Løppenthiner, Bernt, zool. 260
 Löwenørn, Poul de, adm. 178, 229
- Madsen, Niels, skipper 150
 Madsen, N. P., præst, forf. 250
 Magius, prof., arkt. 178
 Mandel, William Sophus, præst 257, 261
 Margrethe, dronning 4
 Meyer, Carl Adolf, komd. 237
 Mikkelsen, Martha 221
 Mogensen, Clemens, tømmermester 121, 124
 Monsen, Peter, justitskvarterm. 184, 185
 Morh, mariner 192
 Munk, Hans, komd. 202, 204, 205, 209
 Munnich, Carl D. A., løj. 181, 182, 190, 193, 196, 197, 200
 Müller, Ancher Anthoni, landsdommer 41
 Müller, Erasmus, biskop 224
- Müllertz, H. N., overløjt. 193
 Münter, Fr., biskop 215
 Mynster, Jac., biskop 232, 237
 Møller, kaperkapt. 194
 Møller, Abraham, præst 224
 Møller, Jens P., kunstm. 254
- Negendanch, Paske von, forskærer 41
 Nehuus, Johan, ing. 228
 Nerger, Chr., billedh. 30
 Neth, Johan, præst 145, 146
 Neuspitzer, Fr. komd.
 Nielsen, Lars, møllebygger 93–95
 Nielsen, Lars, fyrpasser 179
 Nielsen, Mogens, underkanoner 237
 Nissen, Chr. Fr., forvalter 209
 Nitter, Martin, profos 78, 79
 Normann-Hansen, Carl, læge, forf. 262
 Nyeland, Stephan, havebrugsd. 251
 Nørholm, Peiter, præst, forvaret 133, 136
- Obelitz, Chr. Aug., næstkomd. 237
 Oberkamp, fiskeeksp. 156, 157
 Olav Kyrre, norsk konge 4
 Olrik, arkt. 248
 Olufsen, Niels, søkapt. 23, 29
 Onserud, Erik, kapt. 194
 Osten, Carl Henrich van der, generalm. 13, 15, 16, 21
- Pahl, Christof., kapt. 15
 Palmquist, sv. søoff. 194
 Paludan, Knud, læge, zool., dr. phil. 260
 Paludan, Thora 230
 Paludan, Jens Jacob, komd. 217, 223–25, 230
 Pape, Johan, karantænelæge 229
 Peter den Store 59–60, 93, 164
 Peter Johan, feltskæsvend 71
 Pedersen, ingkapt. 242
 Petersen, tømmermester, kromand 93
 Petersen, Jens, lods 68
 Petersens hustru, lods jens 246
 Petersen, Johan Dietrich, auditør, ornitolog 126–31, 133, 143, 148, 156–58, 164, 260
 Petersen, Julius, fisker 249
 Petersen, Niels, kanoner 188
 Petersen, P. A., forvalter 246, 250
 Peucker, Georg, komd. 87, 97
 Peucker, enkefrue, 111, 118

- Piper, Henrik, jernfange 71
 Piper, Peter Chr., præst, forvaret 74, 75, 133, 144, 147
 Piper, Wihl. Fr., forvaret 76
 Ploug, Carl, forf. 233
 Pontoppidan, Erik, forf. 10, 11
 Poulsen, Petronelle (Kohl) 172
 Prahl, Jacob, præst og læge 145
 Printzensjöld, Johan, sv. oberst 2, 6, 8, 11
 Prydtz, kaperkapt. 193
- Quaade, Peter Fr., oberstløjte 228, 229, 238
- Rabe, Martin, fangefoged 79
 Radæker, kaperkapt. 193
 Rafn, Rasmus, degn, forf. 3, 25, 169
 Rask, auditør 194
 Rauerts, jomfru 215
 Rawers, prof. 162, 167
 Ravn, Niels Fr., marinem. 251
 Reedtz, Wolmar, amtsmand 59
 Reindorf, Urban, stud., forvaret 74, 133
 Reith, månedløjte 205
 Reventlow, oberjægerm. 41
 Rigelsen, Margrethe (From) 98
 Risbrich, Chr. Carl, løjte 129, 144
 Roelack, løjte 15
 Rohde, Johan, kunstm. 255
 Roose, Aage 259, 260
 Rosenkrantz, generalkrigskom. 45
 Rothe, Carl Ad., Bh. guvernør 183, 190, 192, 194, 200, 201, 203, 205, 207
 Rude, Oluf, kunstm. 259
 Ruse, Henrik, generalkvarterm. 6–8, 12, 43, 180
 Rømer, Jens Kofoed, major 194
 Rømer, Hans, skovrid. 199
 Rømersten, Peter, lods 67, 68
 Rønne, Wilh., købmand 247
 Rørdam, Thomas Skat, biskop 261
- Salomonsen, Finn, dr. phil., zool. 260
 Salto, Axel, kunstm. 255–57
 Salto, Kamma, malerinde 256
 Saumarez, James, baron de, eng. adm. 185
 Schade, Georg., adv., forvaret 133, 137
 Scheel, Hans Henrik, generalmajor 44–48, 52, 53, 81, 84–89, 114
 Schill, Ferd., tysk major 192
 Schjøtt, Lyder, forvaret 104–07, 133
 Schjøtz, Henrich, forvalter 148, 152, 157
 Schneel, Henrik, forvaret 133, 135
 Schor, Anker Anthoni, major 86
 Schottving, Chr., præst 169
 Schrøder (Løwenhjelms), Hans, Bh. komd. 6, 7
 Schrøder, Poul, kunstm. 259
 Schultz, major ursurgent 133, 237
 Schönheyder, Ulric, komd. 204
 Schönhutt, pagehovm., forvaret 75, 133
 Schønnebølle, søkapt. 40
 Schønning, Alex, lods, kromand 68, 100, 104, 121, 146
 Schønning, Johan Diderich, lods 68, 100
 Schønning, P. H., Bh. komd. 234
 Sehested, Christof., geheimeråd 9–22, 38
 Sehested, Gregorius, løjte 85
 Sehested, Hannibal, statsm. 8
 Sejlstrup, Mogens, brygger, forvaret 133, 134
 Sidenburg, Jacob, kapt., fange 73, 133
 Siersted, Hans N., forvalter 169
 Siersted, Peter Rømer, lærer 250
 Skaaning, Niels Jensen, jernfange 71
 Sommerfeldt, Søren, vicekomd. 198, 199
 Sonne, Christof. Olsen, kapt. 54, 63
 Sonne, Hans, købmand 164
 Sonne, O. E., rigsdagsm. 239
 Sonne, Ole, fændrik 144, 152
 Sophie Amalie, dronning 100
 Spann (Span), Henrich, adm. 8, 9, 12, 15–22, 38, 41, 43
 Sparre, Chr. Aug., præst 232
 Staggemeier, Ernst Fr., løjte 151, 181
 Steen, feltskærsvend 100, 102
 Stibolt, Andr. Henrik, premierløjte 161
 Stibolt, Caspar Henrik, komd. 67, 71, 80, 82, 85, 87, 95, 97, 104, 111, 117–21, 124–29, 132, 139, 143, 145, 148, 156, 160–63, 169
 Stibolt, Charlotte Hedvig (Wolfsen) 117, 164
 Stibolt, Ernst W., skibskonst. 161
 Stibolt, Hans Andr. vicekomd. 49, 52, 82, 85, 117
 Stibolt, Hans Henrik, premierløjte 27, 161
 Stibolt, Michelle Ott. (Schjøtz) 117
 Stibolt, Theil, kapt. 99
 Stibolt, Thomas Chr., komd. 163, 165, 166, 171
 Stibolt, Thyge Fr., premierløjte 62, 82, 85–87
 Støcken, C. E., adm. 52, 53, 87, 114
 Suenssen, Peter, ingkapt. 200–02, 206, 207, 215, 228, 229

- Suhm, Ulrik Fr., adm. 88
 Svartz, jernfange 72
 Svendsen, Anna M., fyrpasserske 179
 Svendsen, Peter, fyrp. 179
 Svarre, Kaj, red. 256, 257
 Sylvius, sv. herredsh. 11
 Søderberg, Anna Marie (Wulf) 230
 Sørensen, C. Fr., marinem. 254
- Tax, Mathias Wilh., obercond. 80–89, 94, 114, 117, 123, 148, 164
 Ternø, Niels Olsen, lods 43
 Thambsen, O. J., schoutbynacht 60
 Thomsen, Knud, jernfange 77
 Thorlacius, Chr., auditør 192
 Thule, Clemens, soldat 232
 Thurah, Laurits de, forf. 10, 48, 95, 168–70, 254
 Thaarup, Fr., amtmand 170, 182
 Tidemand, Chr. Anton, løjtn., forvaret 133, 214, 217
 Tidemand, assessor, forvaret 133
 Togsverd, Jørgen, degn og lærer 132, 143, 144, 148
 Torbjørnsen, Niels, skipper 31
 Tordenskjold 57, 58, 61–63, 133
 Tryde, Johan, Fr., kunstm. 252, 260
 Tscherning, Anton Fr., politiker 240
 Tuxen, Palle, forvaret 138
 Tuxen, P. M., præst 248, 249
 Tønder, Hans Henrich, forvalter 55, 164
- Ude, Hans, kanonér 188
 Urne, Johan Chr., amtmand 148, 150
 Uttenreiter, Poul, forf. 256
- Wachtmeister, Hans, greve, sv. adm. 10, 11
- Waltersdorff, løjtn., forvaret 133, 138
 Wandel, Bagge, navigationsd. 1, 8, 26
 Wegersløf, Fr., komdkapt. 89, 121–28
 Weie, Edv., kunstm. 257–59
 Westerswald, Sophie Amalie (Stibolt, Tax) 82, 117
 Westh, Chr. Fr., løjtn. 85, 86
 Westh, Niels Madsen, Bh. komd. 80, 85, 93–95, 98
 West, tømmermester 174
 Wiegandt, Tobias, kapt. 118, 162
 Wiibe, Chr., havnefoged 14, 31
 Wildemann, Daniel, søkapt., havnebygm. 23, 32, 38, 43
 Villandt, R. R., fyrmester og forvalter 260
 Wilhjelm, Joh., kunstm. 255
 Willemoes, frk. 256
 Winther, Fr., kunstm. 260
 Winterfeldt, Gustav, baron, forvaret 133
 With, Carl Mourier, kapt., forvalter 250, 255, 260
 With, Hanne og Anna 255
 Wittenberg, kaperkapt. 184
 Wodroff, kapt. 62
 Wolfsen, Albret, 165
 Wolfsen, Caspar Herman, kaperkapt. 183, 184
 Wolfsen, Diderich, købm. 164
 Wolfsen, Herman Bohn, komd. 3, 86, 95, 106, 115–28, 148, 158, 160, 163–65, 183
 Vosbein, Chr. schautbynacht 80–82
 Voss, Tage, læge, forf. 262
 Wulf, Hans Emanuel, komd. 140, 204, 205, 209, 211, 214–16, 220–23, 228–30
 Wulff, Willie, billedh. 255
- Zahrtmann, Hans, ing. 250
 Zizendorph, Nic., greve, pietist 99

Kildefortegnelse

Forkortelser

Adm.	Admiralitetens- og Commissariats Collegiets kopier. Rigsarkivet (R.A.).
F.C.B.	Protocol angaaende dend Nye Fæstning Christiansøe. Rigsarkivet.
H.B.T.	Hærens Bygningstjenestes historiske Tegnearkiv.
Hirsch.	H. W. Hirsch: Danske og norske officerer. Fotokopi i Rigsarkivet.
Indk. sager.	Søetatens Krigskancellis indkomne Sager. Rigsarkivet.
Indk. skr.	Søetatens Krigskancellis indkomne Skrivelser. Rigsarkivet.
Inst.	Instruktioner og Reglementer vedr. Chrø. Landsarkivet for Sj.
Kgl. eksp.	Søetatens Krigskancel. kongelige ekspeditioner. Rigsarkivet.
M.B.T.	Marinens Bygningstjenestes Tegnearkiv. på Holmen.
Ref. sager	Krigskancelliets refererede Sager. Rigsarkivet.
Retsp.	Krigsretsprotokol (for Christiansø). Landsarkivet for Sjælland.
Sj. Teg.	Sjællandske Tegnelser. R.A.
Spc.	Specifikationer over Bygningerne 1844 og 1852-53. Landsarkiv. under »Om Befæstningen 1768-1856«. I.G. 7.
Bech.	M. C. Bech: En københavnsk grosserers erindringer. Mem. og breve. 1910.
Bh. S.	Bornholmske Samlinger.
Curdtz.	J. C. Curdtz: Indberetning til højere bedømmelse. Kbh. 1822.
Fich.	J. C. Fich: Beskrivelse over Christiansø. (Journal for politik 1808).
Garde.	H. G. Garde: Efterretninger om den danske . . . sømagt. Kbh. 1832.
T.-J. M.	Topsøe-Jensen og Marquard: Officerer i den danske . . . Søetat. Kbh. 1935.
Top.	Arkivar Hans Tops Samlinger. Nyt Arkiv for Søværnen I. Kbh. 1842.
Wiberg.	Wibergs Præstehistorie. Kbh. 1870-73.
Zhm.	Zahrtmanns optegnelser i Bornh. Museums Arkiv.

De indledende tal angiver side og linje (evt. linjer).

1-26	Tidsk. for søværnen 1917	9-21	Bh. ammunitionsregn. 1683
2-4	Callisen: Det bornh. grundfj.	9-34	Indk. sager okt. 1683, A 738
2-27	Bh. S., bd. 10, pag. 4	10-2	Bh. S., bd. 12, pag. 100
3-20	Arkiv og Museum, bd. 3, 1907	10-8	F.C.B.
	Marquard	11	Bh. S., bd. 10, pag. 4
4-2	Quehl: Aus Danemark. Berlin 1956	12-5	Kgl. eksp.
4-31	Hanserecisse I & pag. 589	12-10	Adm. kopi
6-28	Rigsarkv. kortsaml., krigsm. afl. 4, med rap. R.A.	12-14	Hirsch
7-1	Danske Saml. 2 rk., 5. bd., pag. 124	12-23	Bugge: Norsk Kunsthst., bd. I
7-13	som 6-28	12-27	Indk. skr. 1684, nr. 298
7-27	Morgenstjerne: U. F. Gyldenløve	13-6	Dansk Saml., 2 rk., 5. bd.
7-28	Hirsch	13-24	Adm. kopi
8-8	Adm. kopi	13-27, 29, 32	F.C.B.
8-8	Rapport i Resens Atlas, pag. 71	13-35	Zhm. opt.
8-34	Lutzow: Henrik Spans levned og bedrifter (Kbh. 1792)	14-1, 5, 14	F.C.B.
9-1	Kgl. eksp. 1680, nr. 36, 38, 39	14-15	Adm. kopi
9-4	Adm. kopi 15-5-1686	15-2	Adm. kopi 28-5-84
9-20	Top	15-11	Indk. sager 1684, nr. 366
		15-15	som 7-27
		15-21	F.C.B.

- 15-26 Elling: Holmens bygningshist.
16-6 Adm. kopi
16-10 som 9-21
16-16 F.C.B. 14-6-84
16-19, 23 Thura
16-27 Indk. Sager 1684, nr. 367
16-34 Galtrup kort 1793, søkortarkv.
17-12 som 16-16
17-16 Adm. kopi 16-6-84
19-8 som 16-27
19-14 Thura
20-10 Danmarks Kirker
21-2 som 8-34
21-14 Thura
21-16 som 16-27
22-5 som 13-6
23-13, 27, 30 Adm. kopi
23-34 F.B.C. 25-8-84
24-4, 9 Indk. sager 17-8-84
24-18 Kgl. eksp. 2-12-84, nr. 22 og 23
25-1 Thura
26-3 Bh. Jordebogsregn. 1737 R.A.
26-14 Resens atlas, pag. 75
27-17 Indk. skr. 24-5-1763
27-25 F.C.B. 1684
27-30 Adm. kopi 26-7-84
28-2 Zhm. opt.
28-13 F.C.B.
28-20 Adm. kopi
28-26 J. Petersen: 7. Bataillons hist.
29-1 Adm. kopi 9-9-84
29-8 Kgl. eksp. 1684, nr. 31
30-7 Bugge: Norsk kunsthist., bd. 1
30-37 Zhm. opt.
31-4 Kgl. eksp. 1684, nr. 129
31-3, 6, 14, 19, 23 Adm. kopi
31-38 Hirsch
32-8 Indk. sager 1684, nr. 366 og 369
32-25 Kgl. res. 12-12-84 og 24-3-85
32-28 Adm. kopi
33-11 F.C.B. 29-8-85
34-2 Thura
34-10 Kgl. eksp. 1685
34-29 Indk. sager 1685, nr. 381 med
3 originaltegn.
35-1 Spec. 1844
35-8 Kgl. eksp. 1685, nr. 19
37-8 Adm. kopi 18-4-85
38-10, 11 Adm. kopi
- 38-15 F.C.B. 13 og 28-8-86
38-22 Top.
40-2 Inst.
40-8 J. Klindt-Jensen: Barokken i
Rønne Fæstning
40-10 Bh. Ammunitionsregn.
40-15 Adm. kopi 4-5-86
41-16 Danmarks Kirker
41-21 Riegels: Femte Chr. Hist. 1792,
pag. 463
41-23 Tavle i Svaneke kirke
41-34 Pontoppidan 1767
42-3 Adm. kopi
42-14 Arenskjolds teg. i H.B.T.
43-4, 11 Adm. kopi
43-13 Bh. S., 12. bd., pag. 25
43-29 Garde
44-3 Top.
44-11 H.B.T., nr. 2
44-26 Garde
45-16 som 41-21
47-7 som 41-21
47-20 Rentekammer res.
48-1 Inst. 13-3-1743, § 7
48-9 Bidstrup: Stamtavle o. Kofoedgaards-
faml.
48-17 Bh. Kont. 1728
48-32 Top.
49-11 Rawert og Garlieb 1819
49-17 Thura
50-12 Bh. Kontributionsregn. 1728 bilagt
boets opgørelse
52-3 Hirsch
52-16 Teg. nr. 1 i H.B.T.
52-18 Schiøtt: Fæstningsbeskr. Manuskp.
i Hærens Arkiv
52-26 Top.
54-4 Kort af Munnich i Tøjhusets Arkiv
54-19 Top.
54-25 Garde
54-29 Urne, nr. 287
55-11 som 48-9
56-5 Garde
57-8 Kgl. eksp. nr. 159
57-21 Rothe: Den danske Sjø-Heldt og
Vice-Adm. Peder Tordenskjold, 1747
58 Bergensen: Viceadm. Tordenskjold,
bd. 1-2
59-5 Urnes Manuskp., side 270-287

- 60– Ref. sager, sept. 1716, Pro-Memoria II
61–9 som 57–21
62–9 Kgl. res. 1718, nr. 234, 239
62–15 som 57–21
62–26 som 58
63–16 Garde
63–19 Urne, nr. 287
64–9 Top
64–22 Hirsch
64–26 Henry Bruce: Memoirer
(Wolffs journal 1808–09)
66–33 Top
67–23 Retsp.
67–15 Adm. kopi
68–17 Adm. kopi
69–20 Retsp.
70–22 Thura
70–35 Kort fra 1730 sig. Tax i H.B.T.
71 Retsp.
72–6 Annotationsbog for præsten, L.A.
72–17 Sj. T. 1728–30, fol. 33, nr. 62
72–25 Sj. T. 1725–27
73–13 Adm. kopi 28–5–1738
73–23 Retsp.
73–33 Zhm. opt.
74–5 Wiberg
74–11 Kirkeh. Saml., 5. rk., 1. bd.
76–11 Adm. kopi
76–24 Adm. kopi
77–12 Adm. kopi 24–9–44
77–17 Retsp.
80–5 Top
80–11 Adm. kopi
80–19 M.B.T.
81–20 Top
82–3 Hirsch
83–5 Adm. kopi
84 Adm. kopi
85–8, 20 Top
85–11, 33 Adm. kopi
85–23 T.-J.M.
86–5 Garde
86–20 Bh. Jordebogsregn. 1737
87–8 Adm. kopi
87–11 Danneskjold-Laurwig: Betænkning
til Kongen af 8–6–1747, R.A.
87–24 Teg. i M.B.T.
87–26 Teg. i H.B.T.
87–31 Top
88–11 Adm. kopi 29–4–1738
89 Top
90–14 Fig. 9
90–19 Fig. 16
90–23 H.B.T. Planer af Chrø., nr. 6
91–15 Fig. 3 og fig. 9
92–15 F.C.B.
93–11 Curdtz
93–14 Spf. 1844
93–17 Bh. S., 22. bd.
93–23 Bh. S., 28. bd.
94–7 Indk. skr. 1733–35–36
95–21 Fig. 25, forklaringen
95–23 Adm. kopi
96–3 Fig. 16
96–24 H.B.T. Planer af Chrø., nr. 6
96–33 Fig. 15
97–3 Hirsch
97–10 Retsp.
97–19 Garde
97–22 Kirkeh. Saml., 5. rk., 1. bd., pag. 749
97–29 Zhm. opt.
98–10 Personalh. Tidsskrift, 8. rk., 6. bd.
En Krabbe gaades løsning
99–1 Hirsch
99–6 Kirkeh. Saml., 5. rk., 6. bd., pag. 170
99–16 Kirkeh. Saml., 4. rk., 1. bd., pag. 641
100–8 Ingerslev: Danmarks læger, bd. 2
100–26 Retsp.
100–35 Generalkirkeinspektionskoll. kopibog
1741–44
102 Kilderne til »Langhorn-sagen«: Krigs-
retsprotokollerne 1735–47, 3. bd., i
Landsarkivet og Søetatens krigskancl.
eksp. 1744, nr. 95, litra B, 36 fol. i
Rigsarkivet
104–29 Sj. Teg. 1741–43, nr. 58
108–30, 32 Adm. kopi
109–4 Sj. Teg. 1743–44, nr. 427–428
109–35 Adm. kopi
113–12, 21 Sj. Teg. 1746–48, nr. 179
114–8 Top
114–27 Fig. 16
114–31 Adm. kopi 10–2–1750
115 Danneskjold-Laurwigs udførlige
betænkning til kongen af 8–6–47
117–14 Hirsch
118–23 Adm. kopi 13–4–1750
118–27, 34 Adm. kopi

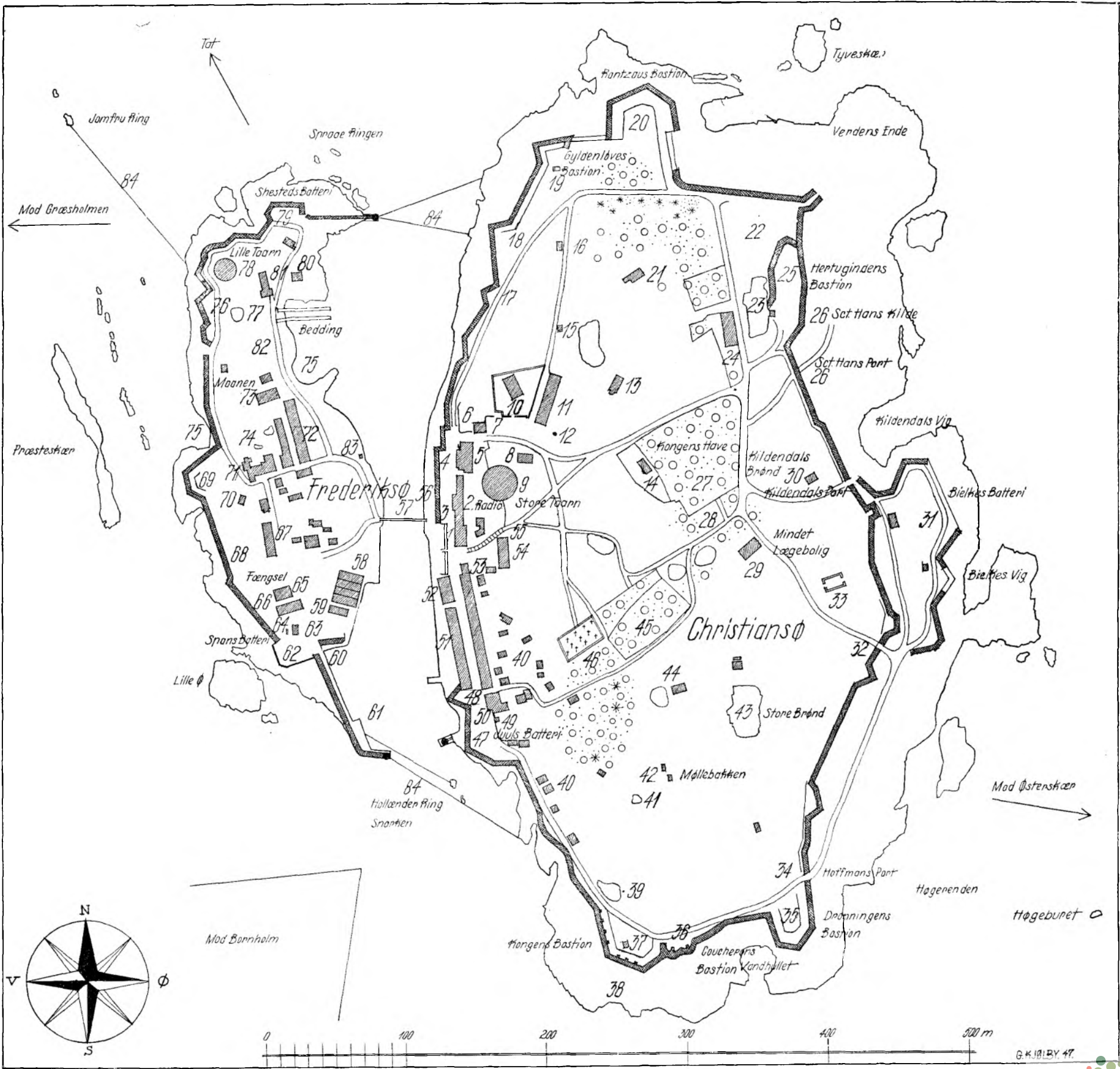
- 120-8 Adm. kopi
120-31 som 118-23
121-6, 16 Adm. kopi
121-19 19 teg. i H.B.T.
121-27 Fig. 25
123-1 Top
123-4 Arkiv og Museum, 3. bd., 1907:
Marquard: Et gammelt brev
124-34, 36 Adm. kopi
126-11 Hirsch
127-2, 6, 36 Ad. kopi
128-7 Indk. sager 25-8-1749
128-10 Indk. sager 4-10-1753
128-18, 32 Adm. kopi 22-12-1751 og
3-7-59
129-12, 22 Adm. kopi
129-26 Indk. sager 7-5-1765
130-6 Kgl. Bibl. Gl. kgl. Saml., nr. 737 fol.
130-25 Dansk ornitologisk Tidsskrift XXX,
Helms
132-13 Anders Petersen: Sj. Stifts Degnehist.
132-16 Stamtavle over fam. Toxverd (1898)
132-18 Inst.
133-25 Zhm. opt.
134-16, 23 Adm. kopi 14-8-45
135-8 Adm. kopi 14-1-45 og 7-11-52
135-18 Kgl. res. 21-10-46
135-22 Wiberg
135-31 Sj. Teg. 1746-48, LXXXV, nr. 235
136-3 Wiberg
136-6 Adm. kopi 21-11-52
136-15 Adm. kopi 18-4-54
136-29 Adm. kopi
137-13, 23 Adm. kopi
138-2 Adm. kopi
138-18 Adm. kopi 25-9-1781
138-24 Zhm. opt.
139-1, 27 Adm. kopi
141-13 Wiberg
141-20 Sj. Teg. 1739-40, nr. LXXI
142-2 Zhm.: Rønne by og borgere, pag. 164
142-2, 9 Sj. Teg. 1756, LXXX
143-20 Retssp.
144-2, 30, 36 Sj. Teg. 1757, LXXXI,
nr. 145, 146, 193, 194
145-26 Sj. Teg. 1760-61, LXXXIII, nr. 395
148-5 Adm. kopi 30-5-59
148-5 Adm. kopi 30-5-59
150-4, 6 F.C.B.
150-8, 10 Thura
151 til pag. 155 Parole- og vagtprotokol
(18 bind i L.A.)
151-16 E. F. Staggemeiers beret. i Bh. S., 29. bd.
156-7 Zhm.: Bh. H.
156-11 F.C.B.
156-14, 27 Adm. kopi
156-20 Pontop. Atlas. Tom. III
157-9 Adm. kopi 17-12-1765
158-19 Kgl. res. 13-5-56
158-28 Adm. kopi 29-5-59
159-4 Adm. kopi af omstændelig korr.
160-7 Top
160-12 Adm. kopi
160-24 Kgl. res. 1769, nr. 16
160-26 Teg. i M.B.T.
161-3 Opl. om Gen. Com Coll 29-3-62, R.A.
161-10 Adm. kopi 30-9-65
161-21 Top
161-32 som 163-3
162-1 Com. korrespondancebog (Bh.
Chr.ø 1781-92)
162-12 Rawerts forslag i L.A. (Om befæst.
1768-1856)
163-3 Kgl. Res. med betalingsreg. nr. 40/30
i R.A.
164-1 Hans Hjorth: Wolfesen og Hjorth,
Bh. S. 29. bd.
164-23 som 123-4
164-31, 37 Adm. kopi 10-8 og 9-7-81
165-9 Adm. kopi
165-18, 26 T.J.M.
166-7 Inst. 16-1-94
167-4 Fig. 25
167-7 som 162-12
167-15 Spc. 1844
168-8 M.B.T. (Thorsøe)
168-11 Fig. 3, g.
168-32 Landsark.
169-4 Fich.
169-6 Bech
169-17 Havetidende 1841
169-27 F.C.B.
169-31 Bh. Jordebogsregn. 1687
170-17 Bh. S. 16. bd., pag. 101-07
170-22 K. A. Gosselman: Besök på Ert-hol-
marna i Nov. 1842 (Stkh. 1842)
170-26 M.B.T. (Thorsøe)
170-30 som 237-32

- 171-11 T.-J.M. og Fich.
172-9 Bech, pag. 123
173-7 Betalingsreg. for 1796 (Garde)
174, 175, 176, 177 Komd. kopibog, L.A.
178-22 Om befæstningen 1768-1856, L.A.
178-26 Vidensk. Selsk. Skr. 1806
180-14 Priseretsprotokol 1807-14, L.A.
181-16 Tøjhusm. Arkiv
181-29 Zhm. opt.
Arkivalerne til pag. 181-89 er:
Komd. dagbøger og Komd. kopibøger
i L.A. Komd. rapport. Indk. skr. nr.
2008 b. Guvernørens indb. Indk.
sager 1808, R.A.
182-17 Søværnets Arsenal kopibog,
14-11-1807, Holmen
183-11 Prisesager 1807-14, Justitsprotokol.
L.A.
190-13 Indk. sager til com. nr. 963, 1692,
2410, 2920
190-20 Komd. dagbog
194-25 Beck, pag. 175
194-31 Indk. sager 1809, nr. 3155, bilagt
forhør
195-3 Komd. dagb.
196 Spc. kort i Tøjhusm. Arkiv
197-7, 17 Spc. over byg. 1844
197-15 Trap: Danmark, 1857
198-9 Bech, pag. 178
199-1 T.-J.M.
199-19 Om befæstningen, L.A.
199-32 Bh. S., 31. bd., pag. 100
200-10 Afs. i H.B.T.
201-15 Komd. dagb.
201-16 Nyt Arkiv for søvæsen 1842,
pag. 239-74
202-3 Telegrafp. L.A.
202-11, 19, 21, 26 Indk. sager til Com. Coll.
203-8 Indk. skr. Com. Coll. 1809
203-13 Schultz: Den danske Marine
(Kbh. 1930)
203-28 Teg. i M.B.T.
204-5, 6 T.-J.M.
204-13 som 201-16
206-9 Indk. sager til Comm. Coll. 1813,
nr. 1882
207-1, 4 Spc. over byg. 1844
(om befæstn.) L.A.
207-14 Indk. sager 1813 til Com. Coll.
nr. 4625
207-18 M.B.T. (Thorsøe)
207-28, 34 M.B.T. (Munnich 1808-09-10)
208-14 Parolep. 23-1-1810, L.A.
209-3 Giedde, fig. 25
211-9 Hertel: Beskrivelse over den vigtige
Søfæstning Chrø. (1809)
214 Oberst Nicolay Tidemands optegnelser
(Christiania 1881)
214-21 Rejse-Journalen, Bh.S., 16. bd.
214-25 Nexø kirkebog
215 Personalhist. Tidssk. 4. rk., 3. bd.
Bobé.
215-10 Instruks for vagten, L.A.
217-8 Korrespondanceprotokol, 14-8-1831,
L.A.
217-18 som 214-21
218 Pag. 219, linje 31 og 33
224-7 Bilag til dr. Dampes regnskab,
nov. 1832, 1 pakke, L.A.
227-14 Bh. S., 1. bd., pag. 124,
Thora Wulf, pag. 126
228-5 Teg. af havnen i M.B.T.
228-9 Kopibog for Søværnets Arsenal
(Holmen)
228-15 Reise-Journalen, Bh. S., 16. bd.
228-21 Hærens Arkiv. Ingcoprs. nr. 2 og 12
(3 kort og teg.)
229-1 Karantænekom. forhandlingsprotokol
og kopibog, L.A.
229-20 Kommissionsbet. 1785, L.A.
Om befæst.
229-28 Teg. til Storetårn, 3-6-1843, L.A.
Om befæst.
229-30 Brev af 4-7-43 om fyret og Storetårn,
L.A. Om befæst.
15 T.-J.M.
230-6, 15 Memoirer og breve, nr. IX
230-33 Adm. kopi, 5-8-1833
231-1 Philip Dam: Fr. VII første besøg
på Bh., Rønne 1572
231-10 T.-J.M.
232-1 Peter Koch: Det hvisker fra havet
(Allinge 1945)
232-20 Jour. for præsten, 17-8 og 4-10-1842
232-27 som 170-22
233-6 Bh. S. 31. bd., pag. 107
233-15 Opt. om embedsm. m. m. Sparre
371 B i L.A.
234-16 Sparres opt.

234-21	Om befæst. 1768-1856, 1 pk. i L.A.	248-13	Peter Koch: Der hvisker fra havet (Allinge 1945)
234-28	Sp. 1852-53 (Om befæst. i L.A.)	248-21	Journal for præsten
235-2	Sparres opt.	249-17	Fyrjournalen
235, 236, 237	Opt. om embedsm. L.A. (Bh. S., 15. bd., 127-28)	249-29	Journal for præsten
237-32	Extraktbog for ind. skr. siden fæst. nedl., L.A.	250-1	Fyrjournalen
237-33	T.-J.M.	250-13	Journal for præsten
238-10	Teg. i M.B.T.	250-24	Christ. Madsen: P. Madsens liv og levned, Kbh. 1939
238-19	K. H. Kofoed: Bh. pol. hist.	250-36	Journal for præsten
241-17	Extraktbog	251-19	Marinem. bekendtg. 23-4-91, nr. 79
242-5	Teg. i M.B.T.	251-31	Stephan Nyeland 1845-1945
Et Hundredearsminde
242 til 246	Extraktbog	251-31	Elevfore. »Vilvordes Minde«:
Stephan Nyeland, Kbh. 1945
242-15	Lov af 21-1-1857	253-4	Fyrjournalen
242-21	Kontrakt af 1-12-1852 m. Peter Lou	254 til 260	S. Danneskjold-Samsøe:
I kunstens tjeneste, Kbh. 1953
Vor Tids Kunst, nr. 11 og 12
Gustav Engwall: Karl Isakson
Stkh. 1944
244-10	T.-J.M.	260-15	Reise-journal, Bh. S., 16. bd.
244-19	Rigsdagstid. 1862, spalte 39	261-7	Marie Rørdam: Tilbageblik
Kbh. 1911
245-15	Extraktbog		
245-28	Fyrjournalen		
245-31	Extraktbog 1-4-67		
246-10	Extraktbog 26-5-66		
246-20	Kammerh. Holtens Erind.		
247-4	Kopi i Bh. Museums Arkiv		
247-24	Journal for præsten, 15-11-70		
248-10	Bekendtg. for søfarende, 24-4-79		

Rettelser (pag. - linje):

- 9-30 generaladmiral læs generaladmiralløjtnant.
- 34-35 dobbeltlag læs tredobbeltlag.
- 55-15 fæstestøl læs fæstensøl.
- 98-16 søster læs søsterdatter.

Nøgle til orienteringskort

- 1 Forvalterbolig
- 2 Hovedvagten (infanterivagt)
- 3 Paradepladsen
- 4 Kommandantens batteri
- 5 Kommandantboligen
- 6 Have (Gamle forvalterbolig)
- 7 Kommandantens bryggers og vaskehus
- 8 Ravelinen (artillerivagt)
- 9 Storetårn
- 10 Kirken
- 11 Proviantmagasinet
- 12 Fæstningens solur
- 13 Store krudtmagasin
- 14 Kardusmagasinet
- 15 Bombemagasin
- 16 Hestehytten
- 17 Batteriet »Lille Lejr«
- 18 Batteriet »Store Lejr«
- 19 Gyldenløves batteri
- 20 Rantzaus batteri
- 21 Rugmarken
- 22 Eksercerplads
- 23 Salomons brønd
- 24 Præstebolig med skolen
- 25 Hertugindeus batteri
- 26 St. Hans port
- 27 Kongens Have
- 28 Mindet
- 29 Lægebolig
- 30 Kildendals brønd
- 31 Bielkes batteri med »Lille Krudtmagasin«
- 32 Bielkes port
- 33 Store affutagehus
- 34 Hoffmans port
- 35 Dronningens batteri
- 36 Coucherons batteri
- 37 Kongens batteri
- 38 Frederikshvile
- 39 Svendsens brønd
- 40 Soldaterhytter
- 41 Ruin af møllen
- 42 Møllebakken
- 43 Store brønd
- 44 Møllerhuset
- 45 Kommandantens have
- 46 Kirkegården
- 47 Juels batteri
- 48 Søndre havns batteri
- 49 Palivaren
- 50 »Gamle Kro« (Ingeniørbolig)
- 51 »Gaden«
- 52 Pakhuset (»Kongens Køkken«)
- 53 Sprøjtehus
- 54 Bryggeri og bageri
- 55 »101-trappen«
- 56 Kalveboden (Taljehytten)
- 57 Svingbro
- 58 Kanonbådsskure
- 59 Gigskuret
- 60 Infanteriskanse
- 61 Snarkebulværket
- 62 Spanns batteri
- 63 Beboelseshus (»Barakke«)
- 64 Materialebod
- 65 Statsfængsel
- 66 Tordenskjolds batteri
- 67 »Sygehuset«
- 68 Kolerakirkegården
- 69 Nyhavns batteri
- 70 »Kongelig Studestald«
- 71 Feltskærbolig
- 72 Kaserner med Frederiksgaden
- 73 »Månen«
- 74 »Præstegårdhaven«
- 75—75 tilstoppet løb til Nordre havn
- 76 Admiralitetets batteri
- 77 Lilletårns brønd
- 78 Lilletårn
- 79 Sehesteds batteri
- 80 Bådsmandshytten
- 81 Smedje og smedebolig
- 82 Lodsboligens beliggenhed
- 83 Havnefyrr (Danneskjolds batteri)
- 84 Kæder, bomme og spærretove